

АНАТОЛЬ ФРАНС

П'єр Нозьєр

АНАТОЛЬ ФРАНС

П'єр Нозьєр

РОМАН

**Для середнього
та старшого шкільного віку**

**Скорочений переклад
з французької та післямова
СТЕПАНА ПІНЧУКА**

**Малюнки
ГЕОРГІЯ АКУЛОВА**

Две первые книги (в сокращенном переводе) автобиографической тетралогии французского писателя-классика. Детство и юность героя представлены на широком социальном фоне жизни Франции 40 — 60-х гг. XIX ст.

Перекладено за виданням:

Anatole France,
Le livre de mon ami.
Ed. en langues étrangères, М., 1948.
Anatole France.
Pierre Nosière.
Ed. en langues étrangères, М., 1948.

КНИГА МОГО ДРУГА

КНИГА П'ЄРА

ПРИСВЯТА

«Свого життя пройшовши половину...»
(Данте Аліґ'єрі. «Божественна комедія»)

Цей рядок, яким Данте починав першу пісню «Божественної комедії», сьогодні сплив у моїй пам'яті чи не всоте. Але зворушив він мене вперше.

Я повторюю вірші подумки, і якими значливими постають вони переді мною! Це тому, що я вже можу прикласти їх до самого себе. Тепер і я перебуваю на тому рубежі, на якому опинився Данте, коли давнє сонце позначило перший рік чотирнадцятого століття. І я дійшов до половини життєвого шляху, якщо допустити, що шлях цей рівний для всіх і веде до старості.

О, вже двадцять років тому я знав, куди ми йдемо! Знав — але не відчував. О тій порі половина життєвого шляху турбувала мене не більше, ніж шлях до Чикаго. А нині, вибравшись на вершину, я обертаюсь назад, аби єдиним поглядом охопити весь простір, що його проминув так швидко. Рядок поеми флорентійського поета сповнює мене глибокою замрією. Я сідаю перед каміном. Сидітиму так доти, доки в пам'яті моїй спливуть привиди минулого. Адже тіні померлих такі легкі!

Як солодко буває від таких спогадів! Нічне безгоміння мовби кличе поринути в них. Воно вабить примари, які з природи свої боязкі й сором'язливі; щоб розмовляти пошепки зі своїми живими друзями, їм потрібні морок і тиша. Фіранки на вікнах засмикнуті, завіси важкими складками спадають на килим. Тільки двері прочинені, і до них мимоволі звертаються мої очі. Звідтіля струменить опалове світло й долинає рівне й тихе дихання, і навіть я не можу відрізнити подиху дружини від посапування дітей.

Спіть, мої любі, спіть!..

Сидячи перед камином, біля вогню, що згасає, я поринаю у мрії, і мені уявляється, що цей сімейний дім та кімната, в якій ледве мерехтить тремтливе світло нічника і звідки віє цнотливим диханням,— це тільки самотній заїзд на великій дорозі, яку я встиг уже пройти до половини.

Спіть, мої любі, завтра ми знову рушимо в путь!

Завтра! Був час, коли це слово було для мене сповнене невимовного чару. Вимовляючи його, я бачив перед собою незнані прегарні обличчя, які пошепки манили: «Ходімо!» О, як я любив тоді життя! Я ставився до нього з довір'ям закоханого і ніколи не думав, що воно може бути суворим і до мене, дарма, що воно аж надто безжальне до інших.

Я не звинувачую життя. Воно не завдало мені таких ран, як багатом іншим людям; хоч і яке байдуже, воно мене часом мимохідь голубило. На заміну всьому тому, що життя відібрало у мене або в чому відмовило, воно обдарувало мене такими скарбами, супроти яких усе, що я бажав—тільки тлін і марнота. Та, незважаючи на це, я втратив надію, і тепер неспроможний слухати без почуття тривоги й печалі, коли мені кажуть: «До завтра!»

Ні! У мене нема вже більше довір'я до мого давнього друга — життя. Але я ще люблю його. Доки я бачитиму, як життя осяває своїм божественним променем три чисті чола, три любі мені обличчя, я говоритиму, що воно прекрасне, і благословлятиму його.

Бувають хвилини, коли все мене вражає, коли найпростіші речі сповнюють мою душу таємничим трепетом.

Отож у таку мить мені здається, що пам'ять — це чудодійна сила і що дар воскрешати минуле — такий само дивовижний, ба навіть дорогоцінніший, ніж дар передбачати майбутнє.

Велика благодать — спогади. Ніч тиха, я згріб докупи голешки в каміні й знову роздмухав вогонь.

Спіть, мої любі, спіть!

Я пишу спогади дитинства

д л я в а с т р ь о х.

I. ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ

I

СТРАХОВИСЬКА

Мене завжди дивували люди, які кажуть, що нічого не пам'ятають з свого раннього дитинства. Щодо мене, то я зберіг найживіші спогади з тих часів, коли був іще зовсім маленьким хлопчиком. Щоправда, це тільки розрізнені образи, але саме тому вони сліпуче виступають на сутінковому й таємничому тлі. Хоча мені ще досить далеко до старості, ці любі моєму сердцю спогади начеб вилонюються з безмежно глибокої минувшини. Мені здається, що світ тоді був осяяний чудовою новизною і весь був убраний в найясніші барви. Якби я був дикуном, то вважав би, що світ такий само молодий, або, коли хочете, такий само старий, як і я. Але, на лихо, я зовсім не дикун. Я прочитав багато книжок про давні часи землі та походження видів і з сумом зіставляю короткочасність життя окремого індивідуума з тривалим існуванням роду. Отож я знаю, що не так давно у мене було ліжечко з сіткою в просторій кімнаті занедбаного старого будинку, який потім зруйнували, щоб очистити місце для нових споруд Школи красних мистецтв. Якраз у ньому й проживав мій батько, скромний лікар і пристрасний колекціонер всілякої диковини, що трапляється в природі. Хто сказав, нібито діти нічого не пам'ятають? Я мовби зараз бачу цю кімнату з зеленими шпалерами у листяних розводах і прекрасну кольорову гравюру, на якій було зображено,— про це я дізнався потім,— Поля, що переносить Віргінію на руках убрид через Чорну річку¹. В цій кімнатці я заживав незвичайних пригод.

Як уже я згадував, у мене було ліжечко з сіткою, весь день воно стояло в кутку, а ввечері матінка висувала його на середину кімнати, певно, для того, щоб наблизити мене до свого ліжка, широке покривало якого викликало в мене острах і захоплення. Вкласти мене спати було дуже важко. Матінка і благала, і плакала, і цілувала мене. Але й це не допомагало: я втікав у самій сорочині й стрибав, як кролик. Матінка витягала мене з-під столу чи крісла і знову вкладала в ліжечко. Це було так весело!

Але тільки-но я лягав, мене обступала юрба якихось іс-

¹ Тут ідеться про ілюстрацію до роману Бернардена де Сен-П'єра (1737—1814) «Поль і Віргінія» (1787).

тот, не схожих на моїх кривних. У них були довжелезні носи, наче дзьоби в лелек, настовбурчені вуса, випнуті животи, а ноги точнісінько як півнячі лапи. Вони поверталися в профіль, у кожного на щоці було кругле око, вони йшли одне по одному, тримаючи в руках митри, рожна, гітари, спринцівки і ще якісь невідомі знаряддя. Вони були такі потворні, що я не міг на них дивитися, але мушу віддати їм належне: вони тихенько пропливали повз стіни, і жоден, навіть найменший, той, що плентав останнім,— ззаду в нього стирчали міхи для піддування,— ні на крок не наближався до мого ліжечка. Очевидно, якась сила притягувала їх до стін, вздовж яких вони ковзали, не виявляючи будь-яких видимих ознак об'єму. Це мене трохи заспокоювало, а втім, я не засинав, стежачи за ними, бо ж, самі розумієте, не можна склепити очей у такій компанії! Я лежав, широко їх розплющивши. І все ж (ще одне диво!) я раптом опинявся в залитій сонцем кімнаті, не розуміючи, де поділися і ніч, і страховиська: я бачив перед собою матінку, одягнену в рожевий пеньюар.

— Ну і сплюх же з тебе,— казала вона, сміючись.

Вчора, гуляючи набережними, я натрапив у крамничці торговця гравюрами на один із рідкісних тепер альбомів: над його гротесками добряче попрацювала витончена і тверда голка лотарінгця Калло².

В дні мого дитинства наша сусідка матінка Міньо, яка торгувала естампами, вивішувала їх на кам'яну огорожу, і кожного дня, вирушаючи на прогулянку та повертаючись додому, я втуплював очі в ці страховиська, а коли лягав спати в своє ліжечко з сіткою, вони знову зринали в моїй уяві, але так, що я їх не впізнавав. О чародій Жак Калло!

Невеличкий альбом, що я його перегорнув, воскресив у моїй пам'яті весь цей забутий світ, і я відчув, як у душі в мене ніби звився вгору благодатний пил, а в ньому мріли обриси дорогих мені привидів.

II

ДАМА В БІЛОМУ

В той час у одному з нами будинку жили дві дами; одна вбиралась у все біле, а друга — у все чорне. Не питайте мене, чи були вони молоді: мені було годі це визначити. Але

² К а л л о Жак (перша половина XVII ст.) — французький гравер і рисувальник, майстер своєрідного реалістичного гротеску; відтворив суспільні контрасти свого часу.

від них віяло гарними пахощами, і в них було багато чудових речей. Мати моя, завжди заклопотана, не любила водитися з сусідами, тож рідко бувала в цих дам. Зате я навідувався до них часто, особливо тоді, коли вони чаювали, бо дама в чорному частувала мене тістечками. Отже, я рушав на гостину один. Треба було пройти через двір. Мати дивилась на мене з вікна і стукала в шибку, коли я, забувшись, надто довго витріщався на кучера, що чистив шкреблом коней. Підніматися сходами з залізними поручнями було для мене неабиякою морокою: високі приступці виготовлено не на мої маленькі ніжки. Та коли я опинявся у вітальні двох дам, зусилля мої оплачувались сповна: в кімнаті було багато речей, які мене чудували й захоплювали. Але ніщо не могло зрівнятися з двома порцеляновими товстунами, які сиділи на каміні обабіч годинника. Вони похитували головами і висолоплювали язички. Я дізнався, що вони з Китаю, і подумки заприсягся побувати там. От тільки не можна було вмовити няньку відвести мене туди. Я собі уявляв, що Китай знаходиться за Триумфальною аркою³, але мені ніяк не вдавалося туди потрапити.

На підлозі у вітальні дам лежав килим з квітами, на якому я з насолодою перекидався, і стояла канапка, м'якенька й пружка, яка, на моє бажання, бувала то кораблем, то конем, то каретою. Дама в чорному, як пригадую, досить гладка, була дуже добра і ніколи не сварила мене. Дама в білому не раз виявляла різкість та нетерплячість, зате як чарівно вона сміялася! Ми троє так добре ладнали між собою, що я вирішив: у кімнаті з товстунами ніхто не буватиме, крім мене. Дама в білому, якій я повідомив про своє рішення, щоправда, трохи покешкувала з мене, принаймні так мені здалося, але я не відступався, і вона обіцяла вволити моє бажання.

Обіцяла. Та якось я застав у кімнаті незнайомого добродія: він сидів на моїй канапці, поставивши ноги на мій килим, і самовдоволено про щось базикав з моїми дамами. Він навіть подав їм листа, якого вони, прочитавши, повернули йому. Це мені не сподобалося, і я попросив підсолодженої води, бо мене мучила спрага; до того ж я хотів, щоб на мене звернули увагу. І справді, добродій поглянув на мене.

— Це наш маленький сусід, — мовила дама в чорному.

— Одинак у батька-матері. Чи не так? — висловив припущення добродій.

³ Триумфальна арка — споруда в центрі Парижа, збудована в 1806 році; входить в гармонійний архітектурний ансамбль центральної частини французької столиці.

— Так,— відповіла дама в білому.— Але як ви про це здогадалися?

— Зразу видно, що хлоп'як дуже зманіжений,— пояснив добродій.— Таке настирливе і цікаве! Подивіться, як воно вилупило на нас баньки.

Річ у тім, що я хотів розгледіти його якомога краще. Не буду лестити собі, але з цієї розмови я зрозумів, що дама в білому мала чоловіка, який займав поважне становище в якійсь далекій країні, що відвідувач приніс від цього чоловіка листа, і що йому дякували за послугу та вітали з призначенням на посаду першого секретаря. Все це мені не сподобалось, і, повертаючись додому, я відмовився поцілувати даму в білому, аби в такий спосіб покарати її.

Того ж дня за обідом я спитав батька, що таке «секретар». Батько не відповів, а мати сказала, що секретер⁴ — це невеличкий столик, у якому зберігаються папери. Та хіба можна з цим погодитись? Мене вклали спати, і страховиська з одним оком на щоді знову вервечкою заходіли довкола мого ліжка, гримасуючи більше, ніж будь-коли.

Якщо ви думаєте, що другого дня пам'ятав про добродія, котрого зустрів у дами в білому, то дуже помиляєтесь: я геть забув про нього, і не моя вина в тому, що він сам нагадав про себе. Йому вистачило зухвальства знову з'явитися в моїх приятельок. Не знаю, чи це було через десять днів, чи через десять років після перших відвідин. Тепер я схильний думати, що це сталося через десять днів. Дивно, що цей добродій наважився зайняти моє місце! На цей раз я пильно його розгледів і не знайшов у ньому нічого привабливого. У нього було лискуче волосся, чорні вуса, чорні бакенбарди, виголене підборіддя з ямочкою посередині, струнка постава, костюм, що сидів на ньому, як улитий, а понад усе це — самозакоханий вигляд. Він говорив про міністерство закордонних справ, про театральні вистави, про моди і нові книги, про вечери й бали, на яких він даремно шукав обох дам. І дами його слухали! Хіба ж то розмова? Чи не міг він розповісти, як це робила дама в чорному, про країни, де височіють гори з карамельок і течуть лимонадні ріки?..

Коли добродій пішов, дама в чорному сказала, що це чарівний молодик. А я заперечив, що він — старий дідуган, до того ж бридкий. Даму в білому ці слова дуже розсмішили. Однак нічого смішного тут не було. Але так чи інак, вона сміялася з усього, що я говорив; а може, вона мене й зовсім

⁴ Слова «секретар» і «секретер» французькою мовою вимовляються і пишуться однаково: *secrétaire*.

не слухала. У дами в білому були ці дві вади, коли не лічити третьої, що доводила мене до відчаю: вона могла плакати, плакати, плакати безконечно. Мати моя говорила, що дорослі не плачуть ніколи. Жаль, що вона не бачила, як я, даму в білому, коли та падала в крісло, тримаючи на колінах розпечатаного листа, закидала голову назад і, затуляючи хустинкою очі, заливалася гіркими слізьми. Той лист,— тепер я ладен забитися в заклад, що він був анонімний,— завдав їй багато горя. Як шкода! Адже вона вміла так гарно сміятись!

Після цих двох відвідин мені спало на думку запропонувати їй оженитися. Вона відповіла, що в неї вже є великий чоловік у Китаї, а тепер вона заведе собі ще й маленького чоловічка на набережній Малаке; ми зійшлися на цьому, і вона почаствовала мене тістечками.

Але добродій з чорними бакенбардами навідувався дуже часто. Одного дня, коли дама в білому розповідала, як вона випише мені з Китаю голубих рибок і вудку, щоб їх ловити, їй доповіли про прихід залицяльника. Його прийняли. З того, як ми перезирнулись між собою, було ясно: ми — вороги. Дама в білому сказала, що її тітка (вона мала на увазі даму в чорному) пішла до крамниці «Китайські товстуні». Я бачив, що обидва товстуни стоять на каміні, то навіщо кудись іще там іти, коли хочеш у них щось купити... Але щодня стикаєшся з речами, які так важко зрозуміти! Добродій начеб ніскілечки не зажурився відсутністю дами в чорному і сказав дамі в білому, що він хотів би з нею серйозно поговорити. Вона сіла на канапку й подала знак, що готова слухати. А добродій дивився на мене і, здавалося, був чимось спантеличений.

— Дуже чемний хлопчик,— мовив він, погладивши мене по голові,— але...

— Це мій маленький чоловічок,— процокотіла дама в білому.

— Гаразд! Проте чи не могли б ви відіслати його до матері? Я не хочу, аби хтось чув те, що я вам говоритиму.

— Серденько,— мовила до мене дама,— піди пограйся в їдальню і не вертайся, поки я тебе не покличу. Йди лишень, серденько!

Я пішов з важким серцем. А проте, їдальня була дуже цікавою кімнатою: там висів годинник з картинкою, на якій була намальована гора біля моря, на горі — церква, а над нею — небесна блакить. Коли годинник вибивав час, на хвилях хитався кораблик, із тунелю вибігав паровозик з вагончиками, а в небо здіймалася повітряна куля... Однак коли на душі сумно, ніщо не втішить. Зрештою, й картинка на го-

диннику не ворушилась. Очевидно, паровозик, кораблик і повітряна куля вирушали в дорогу тільки тоді, коли починалася нова година, а година — це так довго! Принаймні так тоді мені здавалося. На щастя, куховарці треба було щось узяти в буфеті, і, побачивши, який я зажурений, вона почастувала мене варенням, і я засолодив свою журбу. Та коли я впорався з варенням, горе знов охопило мою душу. Хоча годинник не вибив ні разу, мені уявлялося, що моїй печальній самотності не буде кінця. Іноді з сусідньої кімнати до мене долинали вигуки добродія: він то про щось благав даму в білому, то скипав гнівом. От і добре! Та коли ж вони набалакаються? Я сплющував носа, притулившись обличчям до шибки, висмикував з крісел кінське волосся, побільшував дірки в шпалерах, відривав китички на фіранках. Чого тільки я не робив! Нудьга — то жахлива річ. Нарешті терпець мені урвався, і я тихцем підкрався до дверей, які вели в кімнату з китайськими товстунами, і потягся руками до клямки. Я добре розумів, що чиню щось негарне, але водночас почував і гордість.

Відчинивши двері, я побачив даму в білому, яка стояла біля каміна. Гість повзав перед нею на колінах, широко розставивши руки, начеб хотів упіймати її. Він був червоний, як півнячий гребінь, очі — вибалушені. Чи ж можна доводити себе до такого стану?

— Облиште, пане! — вигукувала дама в білому, дуже схвильована, а від того більш рожева, ніж звичайно. — Облиште, якщо ви й справді кохаєте мене; не змушуйте мене жалкувати...

Здавалося, вона боїться його і сили її вичерпалися.

Побачивши мене, добродій звівся на ноги, і в мене майнула думка, що він зараз викине мене у вікно. Але дама в білому несподівано пригорнула мене до себе й назвала «серденьком», — а я гадав, що вона буде сваритися...

Віднісши мене на канапку, вона притулилася своїм обличчям до мого і довго мовчки плакала. Ми були самі. Аби розрадити її, я сказав, що добродій з бакенбардами — поганий і що в неї не було б горя, коли б вона, як ми й домовились, приятелювала тільки зі мною. Але хай там що, а мені здавалося, що дорослі люди нерідко поводяться дуже дивно.

Не встигли ми остаточно заспокоїтись, як до кімнати зайшла дама в чорному з пакунками.

Вона спитала, чи ніхто не приходив.

— Був пан Арну, — байдужим тоном відповіла дама в білому, — але він заскочив на якусь хвилинку.

Щодо останнього — я знав: це неправда. Однак ангел-

охоронець дами в білому, який, певно, саме тоді обрав мене своїм знаряддям, поклав на мої вуста свій невидимий палець.

Мені більше не довелося бачити пана Арну, і вже ніщо не стояло на заваді моїй любові до дами в білому. Очевидно, саме тому в мене про неї не залишилося жодних споминів. Учора, тобто після того, як минуло понад тридцять років, я не знав, де вона поділася.

Вчора я пішов на бал у міністерство закордонних справ. Я цілком згоден з думкою лорда Пальмерстона⁵, який твердить, що якби не розваги, то життя було б цілком стерпним. Моя щоденна робота не виснажує мене ні фізично, ні розумово, і я навіть дійшов до того, що мені цікаво працювати. А от офіційні прийоми мене пригнічують. Я знав, що на балі в міністерстві буде нудно, що їхати туди не варто — знав, але все ж поїхав, бо така вже людська натура: мислиш розумно, а чиниш безглуздо.

Не встиг я увійти у вітальню, як доповіли про посла такого-то і його дружину. Мені не раз доводилось зустрічатися з послом, на витонченому обличчі якого лежить печать утоми, спричиненої не тільки працею на ниві дипломатії. Кажали, що він провів бурхливу молодість, і в чоловічому гурті про нього розповідали цікаві історії. Його перебування в Китаї років тридцять тому було особливо багатим на пригоди, про які полюбляють базікати в тісному колі, присьорбуючи каву. Його дружині, як на мене, було років за п'ятдесят. Вона була вбрана в чорне, розкішні мережива підкреслювали її колишню вроду, сліди якої проглядали ще й нині. Я був ущасливлений, коли мене познайомили з нею, бо незмірно ціную розмову з літніми жінками. Говорили ми казна про що, і під звуки скрипок, які грали до танцю молодим жінкам, вона прохопилася, що колись жила в старовинному особняку на набережній Малаке.

— Ви були дамою в білому! — вигукнув я.

— Справді, пане, — відповіла вона, — в той час я завжди носила білі сукні.

— А я, пані, був вашим маленьким чоловічком.

— Невже? То ви — син найчудовішого з чудових лікаря Нозьєра? Ви дуже любили тістечка. Чи любите ви їх тепер? Ну, то приходьте до нас, я вас почастию. По суботах до нас приходять на чай найближчі друзі. Як кажуть, гора з горою...

— А дама в чорному?

⁵ Пальмерстон Генрі-Джон-Темпл (1784—1865) — англійський державний діяч, провідник загарбницької колоніальної політики англійської буржуазії.

— Тепер дама в чорному — це я. Моя бідна тітонька померла у рік воєнної хуртовини. Останнім часом вона часто згадувала про вас.

Під час нашої розмови добродій з білими вусами та бакенбардами вклонився дружині посла з підкресленою грацією колишнього красеня. Мені здалося, що я десь бачив це підборіддя.

— Пан Арну, — сказала дружина посла, — наш давній друг.

III

«ДАРУЮ ТОБІ ЦЮ ТРОЯНДУ»

Ми жили у просторому помешканні, захарашеному безліччю речей. На стінах висіли обладунки дикунів, черепи і скальпи; під стелею — піроги з веслами, опудала алігаторів; в скляних вітринах розмістилися птахи, гнізда, коралові гілки і сила-силенна різних скелетиків, злужих та підступних. Я тоді ще не знав, яку угоду уклав мій батько з цими потворними істотами, але тепер знаю: угоду колекціонера. Розумний та некорисливий, мій батько мріяв про те, як би запхати всю природу в шафу. Робилося це в інтересах науки, принаймні він так казав і думав; насправді ж він у такий спосіб здійснював свою манію колекціонерства.

Геть усе помешкання було захарашене дивами природи. Тільки невеличка вітальня не зазнала окупації ні від зоології, ні від мінералогії, ні від етнографії, ні від тератології⁶. Там не було ні гадючої луски, ні панцирів черепах, ні кісток, ні крем'яних стріл, ні томагавків — тільки троянди. Шпалери в маленькій вітальні були всіяні трояндами, трояндами в пуп'янках, ще не розквітлими, — усі скромні, всі однакові і всі прекрасні.

Моя матінка, якій у печінки в'їлися і порівняльна зоологія, і френологія⁷, проводила дні у маленькій вітальні за своїм робочим столиком. Я бавився біля її ніг на килимі триногим баранчиком, який однак не був удостоєний честі опинитися в батьковій тератологічній колекції нарівні з двоголовими кроликами, — бо в цього баранчика колись були всі чотири ноги. Мав я також блазня, який ворухив руками і від якого пахло фарбою. Очевидно, під ту пору я був наділений

⁶ Тератологія — наука, що вивчає природжені каліцтва окремих органів і цілих організмів.

⁷ Френологія — реакційне вчення про зв'язок між зовнішньою формою черепа й розумовими та моральними якостями людини.

неабиякою уявою, бо в баранчику та в блазневі втілювалися для мене найрізноманітніші персонажі тисячі напрочуд цікавих драм. Коли з баранчиком чи з блазнем ставалося щось цікаве, я повідомляв про це матінку. Але завжди даремно. Дорослі, слід зазначити, ніколи не можуть належно збагнути того, що їм пояснюють малюки. А матінка була ще й неухажною. Вона не дуже вникала в те, що я їй казав. У цьому полягала неабияка її вада. Однак вона вмiла якось особливо дивитися на мене своїми великими очима, примовляючи: «Ах ти, дурнику!» — і все залагоджувалося.

Якось, відклавши вишивання, матінка взяла мене на руки і, показуючи квітку на шпалерах, мовила:

— Дарую тобі цю троянду.

І, щоб я пізнавав квітку, вона видряпала на ній хрестик.

Ніколи жоден подарунок не приносив мені такої радості.

IV

«ДІТИ КОРОЛЯ ЕДУАРДА»⁸

— Мій синок — справжній розбійник, пане Валанс, подивіться, яка в нього кучма. Підстрижіть його під «дітей короля Едуарда».

З таким проханням звернулась моя матінка до pana Валанса — дуже вправного, хоч старого й кульгавого, перукаря, самий лише вигляд якого нагадував мені про нудотний запах гарячих щипців і навіював на мене жах тому, що в нього завжди були масні від помади руки, і тому, що коли він мене стриг, волосся неодмінно попадало за комір. Він намагався натягти на мене білий халат і пов'язати довкола шиї серветку, я пручався, а він умовляв:

— Невже тобі хочеться, маленький мій друже, ходити з цією дикунською чуприною, ніби ти щойно зійшов з плоту «Медузи»⁹?

Першій-ліпшій нагоді своїм співучим голосом вихід-

⁸ «Діти короля Едуарда» — мається на увазі епізод з англійської історії; його використовували письменники, зокрема Шекспір у хроніці «Король Річард III» і французький драматург Казимир Делавінь (1793—1843) у трагедії «Діти короля Едуарда». Після смерті (чи вбивства) англійського короля Едуарда IV його брат Річард Глостер запряг у вежу замку, а потім звелів убити двох його молодших синів, як можливих претендентів на престол і своїх суперників.

⁹ «Медуза» — французьке судно, яке потонуло в 1816 р. Зі ста сорока восьми пасажирів, що намагалися врятуватись на човнах і плотах, залишилося живими тільки дев'ять. Ця подія увіковічена у відомій картині французького художника Шеріко «Пліт «Медузи».

ця з Півдня він розповідав про загибель судна «Медуза», про те, як йому пощастило врятуватися після жахливих злигоднів, про те, як вони плавали на плоту, як даремно намагалися подати сигнали про нещастя, як їм доводилося їсти людське м'ясо... Він говорив з погідністю людини, що бачить усе з найкращого боку. Пан Валанс був веселий і життєрадісний на вдачу.

Як на мою думку, того дня він надто довго робив мені зачіску. І коли я нарешті подивився на себе в дзеркало, то побачив, яка вона кумедна. Рівно підстрижений чубчик закривав мені, ніби чепець, лоб до самісіньких брів, а на щоки волосся спадало, наче вуха у лягавого пса.

Матінка була в захваті. Валанс справді підстриг мене під «дітей короля Едуарда». Як і вони, я був одягнений в чорну оксамитову курточку, отож, за її словами, залишалося замкнути мене разом зі старшим братом у вежу...

— Хай тільки наважаться! — додала матінка з чарівливою задержуватістю, беручи мене на руки.

І, міцно обійнявши, понесла мене до коляски. Адже ми мали їхати в гості.

Я спитав її, що це за старший брат, якого я не знаю, і що то за страшна вежа.

І матінка, обдарована божественним терпінням та життєрадісною щирістю тих душ, єдиним призначенням яких у світі є любов, розповіла мені, щебечучи по-дитячому і поетично, про двох синів короля Едуарда, вродливих і добрих хлопчиків, що їх викрав у матері й задушив у одній із катівень Лондонської вежі паскудний дядько Річард.

Очевидно, натхненна якоюсь модною тоді картинкою, вона вигадала, що песик хлопчиків, загавкавши, попередив їх про наближення вбивць.

Закінчила вона тим, що історія це дуже давня, але така зворушлива й прекрасна, що її постійно відтворюють на картинах і в театрах, де всі глядачі плачуть, і вона плакала також...

Я сказав, що треба бути дуже злою людиною, аби довести до сліз її та всіх інших.

Матінка відповіла, що, навпаки, для цього потрібно бути людиною великої душі і неабиякого таланту, але я цього не зрозумів. Я тоді ще нічого не знав про втіху, яку можна знайти в сльозах.

Наша коляска зупинилась на Іль-Сен-Луї перед якимсь старим будинком. Ми піднялися кам'яними сходами з вичовганими і потрісканими приступцями, які вразили мене своїм непривітним виглядом.

За якусь мить пролунав гавкіт собаки. «Ось він,— подумав я,— ось песик дітей Едуарда!» І раптом мене охопив нездоланий, божевільний страх. Аякже! Сходи ведуть у вежу, а я, підстрижений під чепчик і вбраний у чорну оксамитову курточку, — син Едуарда! Мене вб'ють! Я не хочу!

Я вчепився в матінчину сукню й закричав:

— Забери мене звідси! Забери! Я не хочу йти у вежу!

— Замовкни, дурнику! Ну, ходімо, ходімо, серденько, не бійся! Яка ж бо вразлива дитина... П'єре, П'єре, дитинко моя, будь розумником!

Але, повиснувши на її спідниці, судорожно впившись у неї, заляклий від страху, я нічого не чув; я репетував, задихався, вив. Мій погляд, сповнений жаху, блукав по темних кутках. У своєму шаленому страхові я населив їх привидами.

На мій крик двері на площадці сходів відчинилися, і з них вийшов старий добродій, у якому, незважаючи на свій переляк і його фрігійський ковпак та домашній халат, я впізнав Робена, мого друга Робена, який раз на тиждень приносив мені пісочні тістечка, що їх виймав з-за підкладки свого циліндра.

Це був справжній Робен, але я не міг зрозуміти, яким чином він опинився у вежі, бо не знав, що страхітлива вежа — звичайнісінький дім, що цей дім — старий, тож цілком природно, що в ньому живе старий чоловік.

Він простяг до нас руки, тримаючи в лівій табакерку, а між великим і вказівним пальцем правої — понюшку тютюну. Це був він.

— Заходьте, люба госте, моя дружина почуває себе краще. Вона буде рада вас бачити. Але маестро П'єр, здається мені, чимось наляканий. Чи часом не наш песик нагнав на нього страху? Фінетт! Іди-но сюди!

Я враз заспокоївся і сказав:

— Ви живете в поганющій вежі, пане Робен!

Не встиг я докінчити, як матінка сіпнула мене за руку з наміром, який я дуже добре зрозумів,— щоб я, бува, не став просити в мого друга Робена тістечок. А я мав саме такий намір.

У жовтій вітальні Робена я побачив собачку Фінетт. Зраділий, я почав бавитися з нею — і добре запам'ятав, що Фінетт гавкала на вбивців дітей короля Едуарда. Тому я й поділився з нею тістечком, яким почастивав мене пап Робен. Але не можна довго займатися одним і тим самим, надто дитині. Мої думки перестрибували з предмета на предмет, як пташки з гілки на гілку, і відтак знову поверталися до дітей короля Едуарда. Я склав про них певне уявлення, і мені за-

кортіло звірити його хоч би комусь. Я смикнув пана Робена за рукав.

— Знаєте що, пане Робен? Якби мама була в Лондонській вежі, вона не дозволила б поганому дядькові задушити подушкою дітей короля Едуарда.

Здається, пан Робен не збагнув до пуття моєї думки, але коли ми з матінкою знову опинилися на сходах, вона взяла мене на руки й вигукнула:

— Ах ти, мій дурнику! Дай я тебе поцілую!

V

ГРОНО ВИНОГРАДУ

Я був щасливий, я був дуже щасливий. Я уявляв собі батька, матір і няньку добрими велетами, свідками перших днів світобудови, незмінними, вічними, єдиними в своєму роді. Я був упевнений, що вони вбережуть мене від усякого зла, і біля них я почувався в цілковитій безпеці. Довір'я, яке вселяла в мене моя матінка, було безмежним. Коли я тепер пригадую це божественне, це гідне подиву довір'я, мені хочеться послати повітряний поцілунок тому чоловікові, яким я був тієї пори. Ті, хто знав, як важко в цьому світі зберегти почуття у повному його вияві, зрозуміють цей мій душевний порив, навіяний спогадами дитинства.

Мені було дуже гарно. Тисячі предметів, водночас знайомих і таємничих, поглинали мою уяву; тисячі речей, які самі по собі не важили нічого і все ж становили частку мого життя. Це життя було дуже маленьке, але воно було життям, тобто осердям всесвіту. Не посміхайтесь, коли я говорю ці слова, або ж посміхніться люб'язно і вдумайтесь: будь-яка істота, навіть якесь цуценя — центр всесвіту.

Я був щасливий тим, що бачу і чую. Не встигла матінка відчинити свою шафу, як мене охоплювала жагуча, сповнена поезії цікавість. Що в тій шафі? Леле! Чого там тільки не було! Білизна, запахи подушечки, картонні коробки, скриньки. Я підозрюю тепер мою бідолашну матінку в тому, що вона була не байдужою до всіляких коробочок. У неї була їх тьма-тьмуца — щонайрізноманітніших! І ці коробочки, до яких мені було заборонено доторкатись, надихали мене на глибокі роздуми. Іграшки також поглинали мою уяву; в усякому разі, обіцяні іграшки, сподівані, бо ті, що їх я вже мав, не містили в собі ніякої таємниці, отже, і чару. Зате якими чудовими були іграшки, що про них я ще тільки мріяв!

Другим дивом була безліч рисочок і фігур, які можна видобути з кінчика пера чи олівця. Я малював солдатиків: замість голів малював кружальця, а над ними ківери. Тільки після тривалих спостережень я дійшов висновку, що ківер можна насунути на голову по самісінькі брови.

Мені подобалися квіти, парфуми, щедро накритий стіл, розкішний одяг. Я пишався своїм беретом з пером і мережаними панчохами. Але більше, ніж кожну річ зокрема, я любив предмети в їх сукупності: дім, повітря, світло, і ще безліч чого! Одне слово, життя, як таке! Безмежна ніжність оточувала мене. Так ніжитья пташеня в своєму пуховому кубельці.

Мені велося добре. Мені велося дуже добре. Одначе я заздрив іншому хлопчикові. Він називався Альфонсом. Я не знав, чи було в нього ще якесь прозвисько, — можливо, що й не було. Його мати була пралею і ходила на роботу в різні кінці міста. Альфонс цілими днями тинявся по двору або по набережній, і я дивився з вікна на його замурану мармизу, скуйовджену кучму вигорілого на сонці волосся, на його порвані штанці і стоптані черевики, в яких він бовтався по калюжах. І я був не від того, щоб на дозвіллі досхочу польотатись у калюжах. Альфонс весь час терся біля куховарок і не раз діставав від них потиличника, але, траплялося, й зачерствілу перепічку. Іноді конюхи посилали його до помпи по воду. І він гордо ніс повне цебро, почервонівши від натуги й висолопивши язика. А я йому заздрив. Йому не треба було, як мені, вчити напам'ять байки Лафонтена¹⁰, він не боявся, що його вилають за пляму на курточці. Він не був зобов'язаний говорити: «Добрий день, пане», «Добрий день, пані», — тим людям, дні та вечори яких, добрі чи погані, анітрохи його не цікавили. І якщо в нього не було Ноевого ковчега¹¹ та коника з заводною пружиною, то він міг натомість бавитися, як йому заманеться, і з упійманими горобцями, і з прибудними собаками, і навіть з кіньми у стайні до тих пір, поки конюх не вижене його звідти мітлою. Він був вільний і сміливий. З подвір'я, де він почував себе можновладним господарем, він дивився на мене у вікно, як на пташку в клітці.

На цьому подвір'ї було так весело! Адже там повсякчас сновигали слуги, там було повно худоби і птиці. Двір був

¹⁰ Лафонтен Жан де (1621—1695) — французький письменник, відомий байкар.

¹¹ Нойв ковчег — за біблійною легендою, великий корабель, у який праведник Ной зігнав по парі різних тварин, щоб урятувати їх від всесвітнього потопу; тут корабель-іграшка.

великий. По стіні будинку, який замикав його з півдня, вилася стара, вузлувата й жалюгідна виноградна лоза, над якою виднівся сонячний годинник. Дощі та сонце стерли на ньому цифри, і тіньова стрілка, непомітно пересуваючись по каменю, чудувала мене. Для сучасних парижан одець старий двір — чи не найцікавіший з усіх привидів, які я тут викликаю. Теперішні двори завбільшки всього в чотири квадратні метри. Над скриньками з харчами, які нависають одна над одною за вікнами всіх шести поверхів, проглядає шматок неба завбільшки з носовичок. Це, звичайно, прогрес, але який шкідливий він для здоров'я!

Трапилось одного разу, що на нашому веселому подвір'ї, куди господині щоранку приходили з дзбанами до помпи по воду, а куховарки близько шостої години вечора споліскували в цинкових сітках салату, перемовляючись із конюхами, — отож трапилось, що на цьому подвір'ї зірвали бруківку. Зірвали для того, щоб настелити нову. А того дня лив рясний дощ, на подвір'ї утворилася страшна грязюка, і Альфонс, який жив у ній, мов сатир¹² у лісі, забрьохався з голови до п'ят. Він з піднесенням завзяттям тягав каміння. Потім, підвівши голову й зауваживши, що я скію у вікні, поманив мене пальцем. Мені так хотілось побавитись із ним, потягати каміння! Адже в моїй дитячій кімнаті цього не зробиш — там не було каміння. Двері нашого помешкання були незамкнені. Я збіг униз, на подвір'я.

— Ось і я, — сповістив я Альфонса.

— Тягни-бо цей камінь, — відповів він.

Вигляд у нього був дикий, голос хрипкий. Я послухався. Раптом я відчув, що камінь вирвався мені з рук і хтось підняв мене над землею. То була моя нянька: обурена, вона потягла мене додому. Вона вимила мене марсельським милом і почала соромити, що я граюся з таким бешкетником, прибудую, малим розбишакою.

— Альфонс — невихований хлопчик, — додала матінка. — Це — не його вина, це — його біда. Але гарно виховані діти не повинні товаришувати з невихованими.

Я був дуже кмітливим і вдумливим хлоп'ям. Я запам'ятав слова матінки, і, не знаю яким чином, вони злились у моїй уяві з тим, що мені розповідали про проклятих дітей, коли я розглядав малюнки в нашій старій біблії¹³. Мої почут-

¹² Сатир — у старогрецькій міфології одне з нижчих божеств, супутник бога вина та веселощів Діоніса (Вакха).

¹³ За біблійною легендою, пророк Єлисей прокляв сільських дітей за те, що вони дражнили його «лисим». Проклятих дітей роздерли ведмеді.

тя до Альфонса зовсім змінилися. Я більше йому не заздрив, о ні! Він вселяв у мене суміш жаху і співчуття. «Це — не його вина, це — його біда». Ці слова моєї матінки викликали в мене тривогу за Альфонса. Ви вчинили гарно, матінко, поговоривши так зі мною! У найюнішому моєму віці ви відкрили переді мною невинність знедолених. Ваші слова були чудові! Мені слід пам'ятати їх усе життя.

Принаймні на цей раз вони зіграли свою роль, і мене розчулила доля проклятої дитини. Якось, коли Альфонс мучив на подвір'ї папугу нашої старої сусідки, я спостерігав за цим понурим і всемогутнім Каїном¹⁴ з усією скрухою добренького малого Авеля¹⁵. Щастя, либонь, завжди породжує Авелів. Я придумував, як би виявити своє співчуття безталанникові. Спочатку хотів був послати йому повітряний поцілунок. Але його розлючена пика видалась мені не досить підходящою для прийняття такого дару, і моє серце відхилило його. Я довго міркував, що б таке йому подарувати. Ніяк не міг зважитися. Подарувати Альфонсові коника з заводною пружиною, дарма що у нього, до речі, були вже відірвані й хвіст, і грива, мені здалося надмірністю. І хіба, подарувавши коника, можна довести своє співчуття? Для проклятого потрібен такий подарунок, який підійшов би йому. Ну, а квітка? У вітальні стояли букети квітів. Але квітка — це теж щось на зразок поцілунку. Я не був певен, чи Альфонс любить квіти.

Замислений, я обійшов їдальню і раптом зраділо заплескав у долоні: знайшов!

На буфеті стояла ваза з чудовим виноградом із Фонтенебло¹⁶. Я виліз на стілець, вибрав здорове й важке гроно, що займало мало не всю вазу. Блякло-зелені виноградини мінилися ясним золотом, і здавалося, що вони вмить розтануть у роті, залити його солодким соком, — але я їх усе ж не скуштував. Я побіг до матінчиного робочого столика взяти клубок ниток. Мені було заборонено чіпати будь-що на столику. Та хіба можна завжди бути слухняним? Я прив'язав гроно до кінця клубка і, перехилившись через підвіконня, погукав Альфонса, а тоді почав обережно спускати виноград на подвір'я. Щоб краще бачити його, проклята дитина відкинула

¹⁴ Каїн — за біблійною легендою, один із двох синів першолюдей Адама та Єви, який убив свого молодшого брата, за що був проклятий.

¹⁵ Авель — брат Каїна.

¹⁶ Фонтенебло — місто у Франції в департаменті Сена та Марна, за 60 кілометрів на південний схід од Парижа. Здавна було резиденцією французьких королів, згодом — президентів.

з очей пасмо рудого волосся і, коли гроно опинилося в межах досяжності її руки, рвонула його разом з ниткою. Потім, підвівши голову, Альфонс показав мені язика, приплюснув пальцем носа і чкурнув з моїм виноградом — тільки я його й бачив! Мої маленькі друзі не привчили мене до такого поводження. Спочатку я дуже обурився. Але, поміркувавши, заспокоївся. «Добре, — подумав, — що я не послав йому ні квітки, ні повітряного поцілунку».

Від цієї думки моя лють зникла. Бо то ж таки правда: коли самолюбство вдоволене, все інше не має значення.

І все ж коли я подумав, що мені доведеться сказати матінці про свою витівку, то дуже зажурився. І даремно. Матінка хоч і висварила мене, але дуже доброзичливо. Я зрозумів це, побачивши, як весело грають її очі.

— Треба дарувати своє, а не чуже добро, — сказала вона, — та ще й треба вміти дарувати.

— Так, у цьому таємниця щастя; вона відома дуже небагатьом, — докинув батько.

О, йому вона була відома, ще й як!

VI

ЗОЛОТООКА МАРСЕЛЬ

Мені було п'ять років, і я мав певне уявлення про світ, яке мені незабаром довелося змінити. Шкода! Воно було таке чарівне. Одного разу, коли я сидів і малював своїх чоловічків, матінка покликала мене до себе, нітрохи не думаючи, що заважав мені. Матерям властива така легковажність.

На цей раз вона хотіла причепурити мене. Я не відчував у тому ніякої потреби, а неприємностей передбачав багато. Отож я виривався, робив гримаси, вередував, був неможливий.

Матінка сказала:

— Приїде твоя хрещена, а ти не одягнений. Який сором!

Моя хрещена! Я ще ні разу її не бачив; я не мав про неї анінайменшого уявлення. Навіть не знав, чи вона існує. Але мені було дуже добре відомо, що таке хрещена мати: я знав про них з казок і бачив на картинках. Знав, що хрещена мати — це фея.

Я дозволив матінці мити й зачісувати мене. Я думав про хрещену матір з невимовною цікавістю, і мені хотілося якнайшвидше познайомитися з нею. І хоч, звичайно, я був невгамовним запитайком, зараз я не розпитував нічого. Чому?

Питасте мене, чому? Та тому, що не наважувався; тому, що феї, такі, якими я їх собі уявляв, повинні бути оточені мовчанням і таємницею; тому, що в почуттях є щось розпливчасте і таке примхливе, що навіть найнедосвідченіша душа інстинктивно оберігає це найзаповітніше; тому, що для дитини, так само, як і для дорослого, багато є нез'ясованого; тому, що, не знаючи ще своєї хрещеної, я вже любив її.

Я дуже здивую вас, але, на щастя, в істині іноді буває щось непередбачуване, що робить її сприйнятною... Моя хрещена була звабливо прекрасна. Тільки-но я побачив її, як зразу ж упізнав. Так, вона була така, як я чекав: то була моя фея. Я дивився на неї захоплено, нітрохи не дивуючись. На цей раз порядком винятку природа не обманула дитячих марень про прекрасне.

Хрещена мати поглянула на мене — її очі сяяли золотом. Вона усміхнулася до мене — і я побачив, що зуби в неї такі ж маленькі, як і в мене. Вона говорила — і голос її був ясний та співучий, як лісовий струмочок. Вона поцілувала мене — уста її були свіжі, я й досі відчуваю їх доторк до моєї щочки.

Коли я дивився на неї, у моїй душі розливалось щось безмежно солодке; ця зустріч, мабуть, і справді була чарівною, бо спогад про неї не затьмарений жодною прикрою дрібницею. Для мене він і досі сповнений світлої і наївної привабливості. Висока постать, напіврозтулені для усміху та поцілунку вуста, простягнуті назустріч мені руки, — такою незмінно зринає в моїй уяві хрещена мати.

Вона взяла мене на руки й сказала:

— Скарбе мій, дай я подивлюся, якого кольору в тебе очі.

Відтак, перебираючи мої кучері, додала:

— Він білявий, але з часом потемнішає.

Моя фея передбачила майбутнє. Однак її добрі пророцтва збулися не повністю. Моє волосся нині не біляве, але вже й не чорняве.

Другого дня вона прислала мені іграшки, які були не по мені. Я жив у світі книжок, картинок, баночок з клеєм, коробочок з фарбами, — усього, що так притягує розвинутого і тендітного хлопчика, який уже з дитинства став посидюхом і за допомогою своїх іграшок наївно готується сприймати форми й барви світу, що дає стільки радощів та мук.

Подарунки хрещеної не відповідали моїм узвичаєнням. То був повний набір спортивного та гімнастичного причандалля: трапеції, мотузки, перекладина, гіри, гантелі, — все, що потрібне хлопцеві для розвитку фізичної сили і вироблення чоловічої грації.

На лихо, у мене вже виробилася звичка просиджувати за письмовим столиком, смак до копіткого витинання вечорами при світлі лампи, живе сприйняття картин, і коли я виходив поза межі забав майбутнього художника, то лише у нападах нестямного свавілля, прагнення до руйнації, і тоді я запаморочено грав у бурхливі, безладні забави, позбавлені правил, — у розбійників, корабельні катастрофи, пожежі. Всі оті прилади з лакованого дерева та заліза здавалися мені холодними, важкими, невиразними, бездушними, — аж поки хрещена, навчаючи мене, як ними користуватися, вдихнула в них трохи свого чару. Вона хвацько орудувала гирями і, відкинувши назад лікті, показувала мені, як палиця, просунута між спиною та руками, розвиває груди...

Одного разу вона посадила мене собі на коліна і пообіцяла подарувати справжній корабель з вітрилами, з гарматами, жерла яких виглядають із люків. Говорила про море — так наче була справжнім морським вовком. Вона не забувала ні марса, ні юта, ні вантів, ні бомбрамселів, ні брамстенги. Вона сипала незвичайними словами, ніби для неї становило неабияку насолоду вимовляти їх. Напевно, вони багато про що їй нагадували. Адже феї можуть линути над водою.

Корабля я не отримав. Але в мене ніколи не було потреби, навіть у дитячому віці, володіти предметом, щоб насолоджуватися ним, тому й корабель феї на довгий час полонив мою уяву. Проте я бачу його й досі. Це вже не іграшка. Це привид. Він тихо пливе у морському тумані, і на його борту мені ввижається жінка: вона стоїть непорушно, руки в неї безживно опущені, широко розплющені очі — порожні.

Мені більше не судилося побачитися з хрещеною матір'ю.

Вже в той час я правильно розумів її вдачу. Я відчував, що вона народжена для того, аби подобатись і кохати, що це її призначення на землі. Гай-гай! Я не помилявся! Згодом я дізнався, що Марсель (її звали Марсель) тільки тим і займався.

Через багато років мені стали відомі деякі сторони її життя. Марсель і моя матінка познайомились у монастирському пансіоні. Але матінка, старша на кілька років, була надто розміркованою і зрівноваженою, щоб стати близькою подругою Марсель, яка вклала в дружбу всю пристрасність і шаленість своєї душі.

Молоденька пансіонерка, до якої Марсель палала найніжнішими почуттями, була донькою купця, особою обмеженою і насмішкуватою, черствою товстулею. Марсель не зводила з неї очей, через якесь там слово чи жест подруги

проливала потоки сліз, мордувала її своїми клятвами, весь час влаштовувала їй сцени ревнощів, на уроках писала їй листи по двадцять сторінок, поки товстуля, якій нарешті урвався терпець, оголосила, що з неї вже досить усього цього і хай їй дадуть спокій. Бідолашна Марсель була така вражена й зажурена, що матінка змилосердилась над нею. Тоді й зав'язалася їхня дружба — саме перед тим, як матінка мала закінчити монастирський пансіон. Вони пообіцяли одна одній зустрітись знову і слова дотримали.

Батько Марсель був чи не найкращою людиною на білому світі: чарівним, розумним, але не таким, як усі люди. Проплававши двадцять років на флоті, він без будь-яких видимих причин покинув службу. Всі здивувалися. Але дивуватися треба було б із того, що він так довго прослужив. Був він небагатий, тому й ощадливість у нього прибирала неприємних форм.

Якось дощового дня, подивившись у вікно, він побачив свою дружину й дочку, які йшли пішки, насилу втримуючи спідниці та парасольки. Вперше у житті він помітив, що в них немає екіпажа, і це відкриття дуже засмутило його. Він негайно обернув своє майно на гроші, продав коштовності дружини, напозичався грошей у друзів і майнув у Баден — грати в рулетку. Оскільки йому був відомий прийом безпомилкової гри, він почав грати великими ставками, сподіваючись виграти коней, коляску і ліврейного лакея. Через тиждень він повернувся додому без копійки в кишені, але ще з більшою вірою у свій безпрограшний прийом.

У нього ще залишався невеликий маєток у Брі. Там він і почав вирощувати ананаси. Господарював один лише рік і був змушений продати землю, щоб розплатитися за теплиці. Тоді він кинувся винаходити машини і навіть не помітив, як померла його дружина. Він посилав проекти й доповідні записки в міністерства, в Палати¹⁷, в Інститут¹⁸, у наукові товариства. Нерідко він писав доповідні віршами. І все ж йому вдавалося десь роздобути трохи грошей, він існував. То було диво з див. Але Марсель бачила в цьому звичайний хід речей і накупувала капелюшків на всі гроші, які тільки трапляли їй під руки. Для такої дівчини, якою була тієї пори моя матінка, подібний спосіб життя видавався чимось незбагненим,

¹⁷ П а л а т и — вищий орган державної влади.

¹⁸ І н с т и т у т — державна установа у Франції, яка об'єднує п'ять академій — Французьку академію, Академію написів і красномовства, Академію моральних і політичних знань, Академію наук та Академію красних мистецтв. Інститутом називається також палац, де розміщено центр цієї установи.

Марсель примушувала її тремтіти. Але матінка любила Марсель.

— Аби ти тільки знав,— усоте повторювала вона,— аби ти тільки знав, якою вродливою вона була в ті роки!

— О, люба матусю, я собі це добре уявляю!

Однак між ними стався розрив, і причиною було ніжне почуття, яке не слід замовчувати, як ми замовчуємо похибки дорогих нам людей. Але не мені аналізувати це почуття. Не мені судити про це, кажу ще раз, тим паче, що відомості мої надзвичайно скупі й туманні. Моя матінка була нареченою молодого лікаря, який незабаром одружився з нею. То був мій батько. Марсель була чарівною, ви це вже знаєте. Вона надихала на кохання і сама дихала коханням. Мій батько був молодий. Вони бачилися, розмовляли одне з одним. Що мені іще відомо? Матінка вийшла заміж і більше не зустрічалася з Марсель.

Але після двох років вигнання золотоока красуня була помилувана. Її уласкавили до того, що навіть попросили стати мою хрещеною. А поки це сталося, вона встигла вийти заміж. Це, на мою думку, значною мірою сприяло примиренню. Марсель обожнювала свого чоловіка, маленького потворного мулата, який з семи років плавав на торговельному судні, і,— я підозрюю це,— торгував неграми. В Ріо-де-Жанейро він мав масток, отож він завіз туди мою хрещену.

Матінка часто казала:

— Ти можеш собі уявити, який у Марсель був чоловік: справжнє опудало, мавпа — мавпа, одягнена в жовте. Він не міг розмовляти жодною мовою. Знав із кожної декілька слів і висловлювався вигуками, жестами, часом очима, неймовірно витріщаючи їх. Правду кажучи, очі в нього були чудові... Не думай, синку, що він народився десь за тридев'ять земель,— вела далі матінка,— він уроджений француз, походив із Бреста¹⁹. Прізвище його Дюпон.

Скажу принагідно, що для моєї матінки «за тридев'ять земель» означало все, що не було Європою, і це вкидало у відчай мого батька: адже він був автором цілої низки наукових праць з порівняльної етнографії.

— Марсель,— провадила матінка,— божевільно кохала свого чоловіка. В перший час після одруження нам здавалося, що ми їм заважаємо, тому й намагалися навідувати їх якнайрідше. Вона була щаслива три або чотири роки. Я кажу «щаслива», тому що кожен буває щасливим на свій кшталт.

¹⁹ Брест — місто на північному заході Франції, військовий і торговельний порт на Атлантичному океані.

Але під час подорожі до Франції... ні, ти не пам'ятаєш, ти був іще дуже малий.

— Ні, мамо, я все чудово пам'ятаю.

— Ну, так ось: поки вона гостювала тут, її сажотрус там, у себе на островах, унадився до портових корчем, де пиячив з першим-ліпшим. Йому вгородили в спину ножаку. Коли Марсель про це дізналася, то зразу ж поїхала до нього. Вона доглядала свого чоловіка з тим винятковим завзяттям, яке вкладала у все, що робила. Але в нього пішла горлом кров, і він помер.

— А хіба Марсель не повернулася назад до Франції? Мамо, чому я більше не бачив своєї хрещеної?

На це запитання матінка відповіла трохи збентежено:

— Овдовівши, вона залишалася в Ріо-де-Жанейро, зналася з деякими морськими офіцерами, і це їй дуже зашкодило. Не треба думати погано про Марсель, синку. Вона була жінкою своєрідною і чинила не так, як інші. Але знатися з нею стало незручно.

— Матусю, я не думаю нічого лихого про Марсель, скажіть тільки, що з нею сталося?

— Синку, її покохав один морський лейтенант, це цілком природно, але він скомпрометував її, бо така блискуча перемога лестила його самолюбству. Я не назву тобі його імені; зараз він — контр-адмірал, і ти не раз із ним обідав.

— Так це В..? Червонопикий товстун?

— Марсель кохала його до нестями. Вона йшла за ним скрізь. Розумієш, хлопчику, я не знаю всіх деталей цієї історії. Але кінець її був жахливий. Вони обоє жили в Америці, де саме — я напевне не знаю, тому що ніколи не могла запам'ятати географічних назв. Навтішавшись нею до пересити, він під якимось приводом покинув її й повернувся до Франції. Вичікуючи його за морем, з однієї паризької газетки Марсель дізналася, що він з'являється в театрі з якоюсь акторкою. Вона не могла цього витримати, і хоч її тіпала тяжка пропасниця, попливла до Франції. Це була її остання подорож. Вона вмерла на борту корабля, і тіло твоєї нещасної хрещеної, синку, зашите в рядно, кинули в море.

Ось що розповіла мені матінка. Це все, що я знаю. Але кожного разу, коли небо став сірим і жалібно й тихо починає скаржитись вітер, я лечу на крилах мрії до Марсель і кажу їй:

— О нещаслива, страдницька душе, нещасна душе, мандрівнице по хвилях старого океану, що колихав на собі найперші любові землі, о дороге мені видиво, о моя хрещена і моя фее! Будь благословенна найвірнішим із тих, хто любив

тебе, можливо, єдиним, що й досі згадує тебе! Будь благословенна за той дарунок, який ти поклала в мою колиску вже одним тим, що схилилася над нею; будь благословенна за те, що ти відкрила мені, коли моя думка тільки-но народжувалась, солодкі муки, яких краса завдає душам, спраглим збагнути її; будь благословенна тим, кого ти малюком узяла на руки, щоб подивитися, якого кольору його очі! Цей малюк був найщасливішим і, важуся твердити, найвідданішим з-поміж твоїх друзів. Його ти обдарувала найщедріше, о благородна жінко, бо разом із обіймами твоїх рук ти відкрила перед ним безмежний світ мрій.

VII

ЗАПИС, ЗРОБЛЕНИЙ НА СВІТАНКУ

Ось наслідки жнив однієї зимової ночі, мій перший сніг спогадів. Чи не розвіяти його за вітром? А може, краще зв'язати його і скласти в клуню? Він буде, я гадаю, доброю поживою для допитливих душ.

Один з найкращих і найученіших людей, Еміль Літтре²⁰, висловив побажання, щоб кожна родина мала свій архів і свою історію звичаїв. «З того часу,— пише він,— як мудра філософія навчила мене глибоко поважати традицію і оберігати пам'ять минулого, я не раз жалкував, що в середні віки родини городян не подумали про те, щоб завести скромні реєстри, в яких відзначалися б найголовніші події домашнього життя, і щоб вони передавалися з покоління в покоління до тих пір, поки існуватиме рід. Скільки цікавого та повчального було б у таких реєстрах, якби вони дійшли до наших днів, хай хоч і якими короткими були б записи! Скільки цікавих відомостей і цінного досвіду, які можна було б при доброму бажанні й почутті спадкоємності зберегти для нащадків, втрачено назавжди!»

І ось я, в міру своїх сил та можливостей, здійснию побажання мудрого старця: мої нотатки будуть збережені й покладуть початок літописові роду Нозьєрів. Постараймося нічого не згубити з минулого. Бо тільки на ґрунті минулого будуватиметься майбутнє.

²⁰ Літтре Еміль (1801—1881) — французький філософ, філолог і політичний діяч, за переконаннями позитивіст, послідовник Огюста Конта.

II. НОВІ ЗАХОПЛЕННЯ

I

СКИТ БОТАНІЧНОГО САДУ²¹

Я не вмів читати, носив куценькі штанці, плакав, коли нянька витирала мені носа, але мене поглинала жадоба слави. Так, це правда: в найніжнішому віці я плекав мрію негайно уславитись і увіковічити себе в пам'яті людей. Розставляючи олов'яних солдатиків на столі в їдальні, я шукав способу здійснити свій намір. Якби я міг, то вирушив би завойовувати безсмертя на ратному полі, уподібнюючись до котрогось із тих генералів, яких пересував своїми маленькими ручками, віддаючи в їх розпорядження долю армій, розставлених на цераті.

Але не від мене залежало завести собі коня, мундир, полк і ворогів — усе необхідне для подвигів на полі бойової слави. Ось чому я надумав стати святим. Це потребує менше спорядження і приносить велику славу. Моя матінка була побожною. Її побожність, такою ж мірою чарівлива, як і щира, дуже мене зворушувала. Матінка часто читала мені «Життя святих», я слухав захоплено, і душа моя була сповнена зачудування та любові. Отож я знав, що чинили божі праведники для того, аби їхнє життя було сподвижницьким і благочесним. Я знав, які дивні пахощі струменіли від троянд мучеництва. Але мучеництво — це крайність, яка не приваблювала мене. Не думав я і про подвиги на ниві проповіді слова божого чи навернення грішників: це було понад мої здатності. Я зупинився на приборканні плоті — речі, багато легшої і надійнішої. Щоб ураз включитися в сподвижництво, я відмовився від сніданків. Матінка, нічого не знаючи про моє нове покликання, подумала, що я захворів, і подивилась на мене з таким занепокоєнням, що мені стало не по собі. Але я постив і далі. Відтак, пригадавши Семена Стовпника²², який жив на стовпі, я видряпався в кухні на відро, але жити там мені не довелося, бо Жюлі, наша служниця, не довго думаючи, прогнала мене. Стрибнувши з відра, я з завзяттям кинувся на шлях самовдосконалення і вирішив наслідувати святого Миколу Патраського²³, який роздавав свої багатства

²¹ Ботанічний сад — великий парк у центрі Парижа.

²² Семен Стовпник — християнський святий, який уславився тим, що подовгу стояв на стовпі в стані душевного самозаглиблення.

²³ Микола Патраський — християнський святий, який походив з грецького міста Патраса.

бідним. Вікно в батьковому кабінеті виходило на набережну. Я викинув у вікно із десяток монет, подарованих мені тому, що вони були новенькі й блищали, потім викинув мармурові кульки, іграшкові веретінця, дзигу, батіжок із шкіри вугра.

— Не хлопець, а якийсь дурник! — вигукнув батько, зачинаючи вікно.

Почувши таку думку про себе, я сповнився гніву та сорому. Але я швидко збагнув, що батько, не будши святим, — таким, як я, — не поділить зі мною слави праведника, і ця думка принесла мені велику втіху.

Коли настав час прогулянки, мені наділи на голову капелюх. Наслідуючи блаженного Лабрія²⁴, я зірвав з капелюха перо. Вищерчений Лабрій, одержавши яку-небудь стару замальцьовану шапку, перш ніж нап'ясти її на голову, не забував викачати її в грязюці.

Матінка, дізнавшись про мою витівку з роздаванням багатств і з капелюхом, тільки стонула плечима і тяжко зітхнула. Я й справді завдавав їй прикрощів.

На прогулянці я йшов, опустивши очі, аби моєї уваги не привертали сторонні предмети, — керувався настановою, яка часто наводиться в «Житіях святих».

Повернувшись додому зі своєї душеспасенної прогулянки, я, з метою ще більше вдосконалитись у святості, зробив собі волосяницю, напхавши за комір волосся із старого крісла. Але мене спіткали нові напасті, бо Жюлі заскочила мене саме в ту мить, коли я втілювався в синів святого Франціска²⁵. Не вникнувши в зміст мого вчинку, вона звернула увагу тільки на його зовнішні прояви і, побачивши, що я продірявив оббивку крісла, відлупцювала мене у простоті своїй душевній.

Замислюючись над скорботними випадками останнього дня, я сподобився дізнатись, як тяжко дотримуватися святості у власній родині. Я зрозумів, чому святі Антоній²⁶ та Ієронім²⁷ рятували душі в пустелі поміж левів та скорпіонів, і вирішив другого ж дня оселитися в скиті. Місцем для свого

²⁴ Лабрій (1748—1783) — чернець картезіанського ордену, введений у число святих за те, що зневажав матеріальні блага, ходив без сорочки, в подертому плащі.

²⁵ Франціск Ассізький (1182—1226) — чернець, який заснував орден францисканців; уславився зневагою до земних благ.

²⁶ Антоній (251—356) — чернець-анакрет, прозваний Великим, засновник багатьох монастирів; під кінець життя поселився в пустелі. Його «спокуси» послужили матеріалом для багатьох художніх творів.

²⁷ Ієронім (близько 331—420) — християнський святий, перекладач біблії й письменник.

пустельництва я обрав лабіринт Ботанічного саду. Ось там я хотів жити в самозаглибленому спогляданні, прикривши, як святий Павло Пустельник²⁸, тіло своє пальмовим листям. Я думав: «У цьому саду знайдуться корінці, якими я зможу харчуватися, а на вершечку горба є курінь. Там я опинюся серед усіх тварей: лев, який вирив своїми пазурами могилу для святої Марії Єгипетської²⁹, звичайно ж, прийде сповістити мені про смерть іще одного пустельника, що віддасть богові душу десь поблизу, з тим, аби я склав йому останню шану. Як і перед святим Антонієм, переді мною з'являться козлоногий чоловік та кінь з людськими грудьми. І, можливо, ангели, співаючи псалми, вознесуть мене на небеса».

Моє рішення видається не таким дивним, коли читач дізнається, що Ботанічний сад уже віддавна був святим місцем, чимось на зразок земного раю, зображення якого я бачив на моїй старій біблії з картинками. Нянька водила мене туди частенько, і я зазнавав там райського блаженства. Навіть небо здавалося яснішим і чистішим. А поміж хмарами, які пропливали над клітками з папугами, над загонами для тигрів, над ведмежими ямами, над будинком для слона, я невиразно бачив бога-отця з сніжно-білою бородою, в блакитній рясі. Він простягав наді мною, над антилопою і сарною, над голубкою і кроликом свою благословенну десницю. А коли я сидів у тіні кедра ліванського, то бачив, як крізь його віття на мою голову сходить сяйво, що його випромінюють персти безсмертного батька всього суцього на землі. Звірі, які їли з моїх рук, дивлячись на мене з превеликою покорою, примусили мене пригадати матусині оповіді про Адама і про дні первісної невинності. Божі створіння, зібрані, як колись у плавучому домі патріарха³⁰, відбивалися в моїх дитячих очах, оповиті якимсь особливим чаром. І ніщо не захмарювало мого раю. Мене не бентежила присутність няньок, військових, продавців локричної води³¹. Навпаки, мені було добре серед принижених і малих, мені, із них найменшому! Все мені здавалося ясным, ласкавим і добрим, бо у своїй безмежній наївності я все зводив до свого дитячого ідеалу.

²⁸ Павло Пустельник (помер 341) — християнський святий, життє якого написав Ієронім.

²⁹ Марія Єгипетська (345—421) — християнська свята. Після розгульного життя прийняла покуту і поселилася в пустелі, де провела сорок років.

³⁰ Тут ідеться про Ноїв ковчег.

³¹ Локрична вода — напій, підсолоджений солодким коренем локрецю.

Я заснув, твердо вирішивши йти жити в хаті Ботанічного саду, щоб гартувати свій дух і стати таким, як ті великі святі, мальовничі життєписи яких я пам'ятав.

Наступного ранку моє рішення все ще було непохитним. Я поділився ним із матінкою.

Матінка розсміялася.

— Хто напоумив тебе стати самотником у пустелі Ботанічного саду? — спитала вона, зачісуючи моє волосся.

— Я хочу стати славетним, — відповів я, — і бажаю, щоб на моїх візитних картках було написано: «Пустельник і святий, занесений до календаря», — подібно до того, як зазначено на батькових картках: «Лауреат Медичної академії і секретар Антропологічного товариства».

На цьому слові матінка впустила гребінець, яким мене зачісувала.

— П'єре! — скрикнула вона. — П'єре! Та це ж безглуздя, до того ж — гріх! Леле! Лелечко! Мій синок з'їхав з глузду в такому віці, коли й глузду ще нема!..

І, повернувшись до батька, мовила:

— Друже мій, чи ви чули таке: наш семирічний лобуряка хоче уславитись.

— Люба подруго, — відповів батько, — коли йому мине двадцять років, він відчує огиду до слави.

— Аби-то так, — зітхнула матінка. — Я не люблю марнославців.

Бог сподобив матінчині слова, і мій батько не помилився. Як король Івето³², я чудово обходжуся без слави і зовсім не прагну викарбувати своє ім'я в народній пам'яті.

І все ж, коли, сумний і самотній, я прогулююся у супроводі своїх далеких спогадів Ботанічним садом, мене охоплює незборне бажання розповісти невідомим друзям про давню мрію стати анахоретом, начеб ця дитяча мрія, зіткнувшись з помислами інших людей, може осяяти їх блаженною усмішкою.

І досі переді мною стоїть питання, чи справді я мав рацію, відмовившись у шестирічному віці від кар'єри військового; справді-бо, відтоді я не прагнув стати солдатом. І тепер трохи за цим жалкую. У житті військової людини є свої великі переваги. Солдат знає свій обов'язок: тут усе встановлено наперед, і тим непохитніше, що обмірковувати устанавлення йому не належить. Людина, спроможна обмірковувати свої вчинки, незабаром відкриває, що вона дуже часто не має ра-

³² І в е т о — казковий король-блязень, образ якого відтворено в однойменному вірші Беравже.

ції. Тільки попи та солдати не знають, що таке муки сумління.

Що ж до мрії стати пустельником, то я повертався до неї кожного разу, коли відчував, що життя — то велике зло: тобто кожного дня. Але кожного дня природа тягла мене за вуха і повертала до суєтної марноти життя, у якій збувають свій вік прості душі.

II

ДЯДЬКО ЛЕБО

У «Спогадах» Генріха Гейне є портрети, виписані з винятковою правдивістю і водночас овіяні своєрідною поетичністю. Це портрет Симона Гельдерна, дядька поета. «Він був,— каже Гейне,— дивак із дуже скромною і разом з тим незвичайною зовнішністю. Сумирна постать, бліде і строге обличчя, правильний грецький ніс, дарма що на третину довший, ніж носи, які прикрашали полиця мешканців давньої Еллади... Він завжди одягався по-старомодному, носив короткі штани, сині шовкові панчохи, черевики з пряжками і, відповідно до давнього звичаю, досить довгу кіску. Коли цей старенький дідусик дріботів по вулиці своїми маленькими крочками, кіска теліпалася з боку на бік, робила неймовірні стрибки, мовби насміхаючись над своїм власником за його ж спиною.

У пана Лебо була щонайшляхетніша душа, і його куций редингот, який за спиною сходив на клин, подібний до хвоста трясогузки, обтягував останнього з рицарів. Проте аж ніяк не мандрівного. Він завжди проживав у Дюссельдорфі, у своєму «Носовому ковчезі». Так називали успадкований ним по батькові невеличкий будинок за майстерно вирізьблений над дверима ковчег, який до того ж був розмальований яскравими барвами. Там він міг вільно віддаватися своїм улюбленим заняттям бібліоманії, зачумленому куродряпству, друкуючи свою писанину головним чином у політичних газетах і нікому не відомих журналах».

Тільки невпокійлива турбота про громадське добро спонукала бідолоашного дивака Симона братися за письменницьке ремесло. Воно давалось йому дуже важко. Навіть думання потребувало від нього відчайдушних зусиль. Він писав сухим застарілим стилем, якого навчився в єзуїтських школах.

«Але саме цей дядько,— пише Генріх Гейне,— зробив величезний вплив на мій розумовий розвиток, за що я безмежно йому вдячний. Хоч і якими різними були наші погляди,

його літературні вправи, досить-таки жалюгідні, мабуть, значною мірою спричинилися до пробудження в мені охоти писати».

Постать старого Гельдерна нагадує мені інший образ, який, існуючи тільки в моїх спогадах, може видатись блідим і позбавленим чару. Я, напевно, ніколи не опаную мистецтва створювати образи водночас фантастичні й правдиві, таємниці яких була доступна Рембрандтові і Генріху Гейне. А шкода! Модель заслугує на те, щоб її відтворив досконалий художник. Так, і в мене був свій Симон Гельдерн, який з моїх дитячих років надихав мене на духовні зацікавлення і розбудив пристрасть до письменництва. Він називався Лебо; мабуть, йому я зобов'язаний тим, що ось уже років п'ятнадцять марную папір, записуючи на ньому свої марева. Не знаю, чи дякувати йому за це. Зрештою, він нагнав на свого учня таку ж безневинну ману, як і його власна.

Його ж маню було укладати каталоги. Він укладав, укладав, укладав. Я ним захоплювався і, коли мені було десять років, вважав, що укладати каталоги багато краще, ніж вигравати битви. Відтоді мої смаки дещо зіпсувалися, але по суті — не такою мірою, як можна було б вважати. Батенько Лебо, як його називали, і досі здається мені гідним похвал і заздощів, а якщо мені доводиться іноді згадувати про нього з посмішкою, то моя веселість сповнена любові й ніжності.

Батенько Лебо був дуже старий, коли я був ще дуже молодий, тому ми пречудово почувалися разом.

Все в ньому викликало з мого боку довірливе зацікавлення: окуляри, насунуті на великий бульбастий ніс, опецькувате і рум'яне обличчя, квітчаста жилетка, обвисле стьобане пальто з відстовбурченими кишнями, з яких визирали старі книги, весь його добродушний і трохи дивакуватий вигляд. Він носив низький капелюх з широкими крисами, довкола яких завітками звисало, наче козоліст на поруччях балкона, сиве волосся. Все, що він говорив, було простим, коротким, розмаїтим і образним, як дитяча казка. Він скидався на велику дитину і розважав мене, не докладаючи до цього ніяких зусиль. Щирий друг моїх батьків, він вважав мене кмітливим і спокійним хлопчиком, тому й охоче запрошував до себе додому, де його навідували тільки пацюки.

То був старий будинок, який виходив фасадом на вузьку й горбисту вулицю. Вона вела до Ботанічного саду. Мені здається, що на цій вулиці тоді жили всі паризькі бондарі і торговці корками. Там завжди пахло бурдюками і бочками з-під вина. Цього запаху я не забуду ніколи. В супроводі старої служниці Нанон я проходив через городець, піднімався

на ганок і входив у дивовижне житло. Гостей тут зустрічали мумії, які стояли попід стінами в передпокої; одна з них була вміщена в позолочений футляр; інші були прикриті тільки почорнілим лахміттям; ще одна, звільнена від погребних сповивачів, дивилась емалевими очима, вищиривши білі зуби. Такі само страшні були й сходи — там висіли ланцюги, залізні нашийники, величезні тюремні ключі завтовшки в руку.

Від дядька Лебо можна було сподіватися, що він, як Бувар³³, долучить до своєї колекції навіть стару шибеницю. В усякому разі, йому належала мотузяна драбина Латюда³⁴ і дюжина кляпів. Чотири кімнати його помешкання нічим не відрізнялися одна від одної. Книжки громадились аж до стелі. Ними, впереміш із картами, медалями, військовим спорядженням, прапорами, почорнілими картинами та уламками кам'яних чи дерев'яних скульптур, були захаращені всі полиці. На столі з відбитою ніжкою та на поточеній шашелем скрині лежали величезні купи розмальованого фаянсу.

Все, що могло висіти, висіло на стелі, мало не падаючи, як на волоску. В цьому хаотичному музеї все було вкрите товстим шаром пилюки, під яким важко було розгледіти окремі предмети. Вони, здавалося, тримались тільки тому, що їх густо обснували своїм павутинням павуки.

Батенько Лебо, який по-своєму розумів методи зберігання предметів мистецтва, забороняв Нанон витирати пил із полиць. Найцікавішим було те, що всі речі в цьому румовищі виглядали або сумними, або насмішкуватими й лиховісно косували на вас. Мені уявлялось, що це цілий люд, якого зачарували злі духи.

Здебільшого батенько Лебо перебував у своїй спальні, такій само захаращеній, як і інші кімнати, але не такій запиленої, бо тут стара служниця порядком винятку мала дозвіл разів кілька змахнути віником і щіткою. Добру половину кімнати займав стіл, завалений картонними карточками.

Мій старий друг у халаті з розводами і в нічному ковпаку

³³ Бувар — герой сатиричного роману Гюстава Флобера «Бувар і Пек'юше» (виданий посмертно 1881 р.). Персонажі цього твору влаштовують у себе вдома археологічний музей, серед псевдонаукових експонатів якого знаходиться балка, прийнята, — зі слів столяра, що її продав, — за старовинну шибеницю.

³⁴ Латюд (1725—1805) — в'язень Бастилі, який був запроторений у цю фортецю з наказу фаворитки Людовіка XV маркізи Помпадур; просидів тридцять п'ять років. 1756 р. разом із іншим в'язнем утік за допомогою вірвовки з вузлами і саморобної дерев'яної драбини, але був спійманий і знову кинутий у в'язницю.

працював за цим столом з захопленням, на яке тільки здатна людина простого і щирого серця. Він укладав каталоги. А я, затамувавши подих, захоплено дивився на нього широко розплющеними очима. Він укладав зокрема каталоги книг і медалей. Озброївшись лупою, він списував карточки чіткими дрібними літерами. Я не уявляв собі, що може існувати якесь більш нецікаве заняття. Звісно, я помилявся. Знайшовся видавець, який погодився видрукувати каталоги батенька Лебо, і я бачив, як мій друг править коректуру. Він ставив на берегах гранок якісь таємничі значки. І тут я зрозумів, що це і є найцікавіше заняття на світі. І я ошаленів від захоплення.

Мало-помалу на мене зійшла рівновага духу, і я заприсягся, що настане день, коли і я правитиму коректуру. Моє бажання так і не здійснилося, та я не дуже за цим жалкую, бо дізнався із розмов зі своїм другом-письменником, що пересититись можна чим завгодно, навіть правкою гранок. І все ж немає сумніву в тому, що мій старий друг справив неабиякий вплив на моє життєве покликання. Своєрідна обстановка в його помешканні з дитинства призвичаїла мій розум до сприйняття давніх і рідкісних форм, повернула його в бік далекого минулого, його хитромудрих пам'яток. Самим прикладом регулярної розумової праці, здійснюваної легко та спокійно, батенько Лебо прищепив мені в дитинства жагу здобувати знання. Окрім того, саме завдяки йому я приохотився до читання, став завзятим коментатором старовинних текстів і тепер ось шкрябаю мемуари, які ніколи не будуть надруковані.

Мені було дванадцять років, коли тихенько відійшов у небуття цей милий і дивакуватий дідусь. Ви, напевно, здогадуєтесь, що його каталог так і залишився в гранках; він не був виданий. Нанон продала мумії та інші рідкісні речі антикварам.

Усе, про що я розповів у цих спогадах, відбувалося понад чверть століття тому.

Минулого тижня на аукціоні в особняку Друо я побачив одну із тих маленьких Бастілій, які патріот Палуа різьбив із каменю зруйнованої фортеці й пропонував за поцінну платню муніципалітетам та окремим громадянам. Штучка не становила великої рідкості, була досить незграбна. І все ж я почав вивчати її з якимось інстинктивним зацікавленням. Прочитавши біля підніжжя однієї з маленьких веж напівстертий напис: «Із колекції пана Лебо» — я відчув, що мене охоплює хвилювання.

БАБУСЯ НОЗЬЄР

Того ранку мій батько виглядав дуже схвильованим. Заклопотана матінка говорила пошепки. В їдальні кравчиня шила чорну сукню.

За сніданком усі були сумні і ніби щось від мене замовчували. Я виразно відчував: щось сталося.

Нарешті матінка, вся в чорному і під жалобною вуаллю, озвалась до мене:

— Ходімо, синочку.

Я спитав:

— Куди?

— П'єре, слухай мене гарненько, — відповіла вона. — Твоя бабуся Нозьєр... знаєш, татова мама... цієї ночі переставилась. Ми підемо попрощаємося з нею і поцілуємо востаннє.

І я побачив, що матінка плаче. На мене це, мабуть, справило дуже сильне враження, бо, незважаючи на роки, які пропливли відтоді, воно не стерлося й досі; але враження це таке невиразне, що я неспроможний передати його словами. Я б не сказав, що воно було сумне. Принаймні сум, якщо він у ньому був, не пригнічував мене. Напевно, тільки одне слово «замрія» підходить для цього враження, яке, правду кажучи, витворилося без будь-якого зв'язку з реальністю.

Йдучи, я весь час думав про бабуся, але ніяк не міг собі уявити, що ж усе-таки з нею сталося. Вмерла! Я не здогадувався, що б це могло означати. Тільки відчував, що це — дуже серйозно.

Завдяки розбурханій уяві мені, чим ближче підходили ми до будинку небіжчиці, здавалося, що смерть бабусі наклала відбиток на все довкола. Ранкова тиша вулиць, перегуки сусідів, покvapливність перехожих, удари ковальського молота, — все було спричинене бабусиною смертю. З цієї думкою, яка заповонила мене, я пов'язував і красу дерев, і лагідність повітря, і синяву неба, — все це я помітив уперше.

Я відчував, що йду дорогою якогось дива, і коли за рогом вулиці побачив знайомий садок та будиночок, то відчув щось схоже на розчарування, не знайшовши в них чогось незвичайного. Птахи співали.

Мені стало лячно, і я подивився на матінку. Її погляд, сповнений побожного трепету, був спрямований в одну точку, куди я задивився й собі.

І тоді я побачив, що крізь шиби вікон і білі фіранки в бабусиній кімнаті мерехтить бліде й тьмяне світло. В яскраво-

му сьйві дня це світло виглядало таким похмурим, що я похилив голову, аби тільки не бачити його.

Ми піднялися вузькими дерев'яними сходами і ввійшли до помешкання, в якому панувала глибока тиша. Коли матінка простягла руку, щоб відчинити двері до спальні, мені захотілося затримати її. Черниця, що сиділа в кріслі, підвелась і поступилася нам місцем в узголів'ї ліжка.

На ліжку з заплющеними очима лежала бабуся.

Мені здалося, що її голова стала важкою, важкою, наче камінь — так глибоко вгрузла вона в подушку! З якою неймовірною чіткістю я бачив бабуся! Білий чепчик прикривав волосся; вона виглядала молодшою, ніж звичайно, дарма що була надто блідою.

О, як вона не скидалася на таку, що спить! Звідки на її обличчі з'явилась ця глузлива й настирлива посмішка, на яку так важко було дивитись?

Мені привиділось, що її повіки злегка здригаються. Це, мабуть, тому, що на них падало мерехтливе світло двох запалених свічок. Вони стояли на столі поруч з тарілкою, у якій мокла в священій воді самшитова гілка.

— Поцілуй бабуся,— сказала матінка.

Я витягнув губи. Ніякими словами ні нині, ні будь-коли не передати мені відчуття того холоду, що вразило мене.

Я опустив очі й почув, як ридає матінка.

Не знаю, що зі мною було б, якби бабусяна покоївка не вивела мене з кімнати.

Вона взяла мене за руку, повела до крамниці, в якій продаються іграшки, і звеліла:

— Вибирай!

Я вибрав самостріл і став бавитись, стріляючи турецьким горохом у листя на деревах.

Про бабуся я забув.

Тільки ввечері, глянувши на батька, я пригадав, у якому стані він був уранці. Мого бідолашного татуса не можна було впізнати. Обличчя його набрякло, воно лисніло і паленіло, в очах стояли сльози, губи сіпалися.

Він не чув того, що йому говорили, виглядав пригніченим і дратівливим. Матінка сиділа поруч і надписувала адреси на конвертах з жалобною облямівкою. Їй допомагали родичі. Мені показали, як згортати листи. За великим столом нас зібралося із десятеро. Стало душно. Я був заклопотаний новою цікавою роботою; це надавало мені значливості у власних очах і забавляло мене.

Після смерті бабуся стала жити для мене іншим життям, більш значущим, ніж перше. З не звичайною ясністю я уяв-

ляв собі все, що вона робила і говорила колись, а батько розповідав про неї так жваво, що бабуся уявлялася нам живою; увечері за столом не раз здавалося, що вона переломлює з нами хліб. Чому ми не сказали цьому дорогому привидові те, що сказали учителяві його учні, йдучи до Еммаусу³⁵?

— Залишся з нами, бо вже пізно: день схилився до вечора.

О, яким чарівним привидом була наша бабуся в своєму мереживному чепчику з зеленими стрічками! Не можна було уявити, що вона може вжитися в потойбічному світі. Смерть їй пасувала менше, ніж будь-кому. Годилося умирати ченцям і красивим героїням, але такій старушенції, як бабуся Нозьєр, завжди насмішкуватій, гарно вбраній, легковажній — аж ніяк.

Я розповім про те, що дізнався про неї не з чужих слів, а сам, коли вона ще жила.

Бабуся не відзначалася суворістю моралі; бабуся була не більш побожна, ніж пташечка. Ви б тільки глянули, яким лукавим очком задивлялась вона на нас з матінкою у неділю, коли ми вирушали до церкви! Вона кепкувала з тієї серйозності, яку виявляла матінка до всіх справ і цього, і потойбічного світу. Вона легко прощала мені всі гріхи, і я гадаю, що вона була жінкою, ладною простити гріхи набагато тяжчі, ніж мої. Вона часто казала про мене:

— Ось побачите, він перевершить свого батька.

Вона мала на увазі, що я, досягши молодечого віку, стану завзятим танцюристом і великим бабодуром. Вона лестила мені. Єдине, що вона схвалила б у мені, якби жила й досі на цьому світі (їй зараз було б сто десять років): легке ставлення до життя і щасливу поблажливість до людей, за які я заплатив не так уже й дорого, поступившись деякими своїми моральними й політичними принципами. Ці якості у моєї бабусі мали притягальну силу природних властивостей. А я поступаюся перед нею тим, що усвідомлюю свою терпимість і товариськість.

Моя бабуся належала XVIII століттю. І це було видно з усього. Дуже шкодую, що ніхто не записав її спогадів. Сама ж вона неспроможна була це зробити. Але чи не слід було могому батькові написати її спогади, а не обмірювати черепа папуасів і бушменів?

Кароліна Нозьєр народилася у Версалі 16 квітня 1772 року; вона була донькою лікаря Дюссюеля, розум і вдачу якого

³⁵ Е м м а у с — містечко в Палестині, яке згадується в євангельських книжках.

цінував Канібас³⁶. То був той самий Дюссюель, який 1786 року лікував дофіна³⁷, хворого на легку форму скарлатини. Щодня карета королеви приїжджала по нього у Люсьєн і забирала зі скромного будиночка, де він скромно жив серед книжок та гербаріїв, як справжній послідовник Жан-Жака Руссо. Якось карета повернулася в палац без нього: лікар відмовився приїхати. Під час наступного візиту роздратована королева сказала:

— Ви про нас забули, пане.

— Мадам, — відповів Дюссюель, — ваш докір ображає мене, але він робить честь вашим материнським почуттям, і тому я не можу гніватись. Не турбуйтеся, я старанно лікую вашого сина. Але вчора я змушений був затриматись — приймав пологи в однієї селянки.

1789 року Дюссюель опублікував брошуру, яку я завжди розгортаю з почуттям поваги і читаю з усмішкою. Ось її заголовок: «Побажання громадянина». Епіграф у ній такий: «*Miseris suesuggere disco*»³⁸.

На початку книжки автор повідомляє, що в глибині свого сільського усамітнення він формулює постулати, які мають принести щастя всім французам. Відтак у простоті душевній він накреслює принцип, на якому повинне триматися народне процвітання: це розумна свобода, гарантована Конституцією. На закінчення він закликає всіх чулих людей бути вдячним Людовікові XVI³⁹, королю вільного народу, і сподівається повернення золотого віку.

Через три роки гільйотинували його пацієнтів, — а водночас і друзів, — а його самого, запідозривши в поміркованих поглядах, з наказу Севрського комітету⁴⁰ запроторили у Версаль, у монастир францисканців⁴¹, що їх називали розкольниками⁴², перетворений у в'язницю. Прибув він туди весь у пилюці, більш схожий на старого жебрака, ніж на лі-

³⁶ Канібас П'єр Жан-Жорж (1757—1808) — французький філософ, близький до вульгарного матеріалізму, лікар за фахом.

³⁷ Дофін — титул спадкоємців королівського престолу Франції до буржуазної революції XVIII ст. і в 1815—1830 рр.

³⁸ «Навчайся допомагати нещасливим» (лат.).

³⁹ Людовік XVI — французький король (1774—1792). За його правління почалася французька буржуазна революція. Страчений 21 січня 1793 р. за постановою Конвенту.

⁴⁰ Севрський комітет — каральний орган французької буржуазної революції, який засідав у Севрі, південно-західному передмісті Парижа.

⁴¹ Францисканці — члени католицького «жебрущого» ордену, заснованого на початку XIII ст. в Італії Франціском Ассізьким.

⁴² Розкольники — одне з відгалужень францисканського ордену. Носили особливий одяг, зокрема, клобуки прямокутної форми.

каря-філософа. Він поставив на землю невеликий клунок, у якому були твори Рейналя⁴³ і Руссо, всівся на стілець і мовив, зітхаючи:

— І це нагорода за п'ятдесят років добродесного життя!

До нього підійшла молода, чарівна на вроду жінка, якої він спочатку не помітив. У руках у неї були мисочка й губка.

— Нас, певно, гільйотинують,— озвалася вона.— Тож чи не дозволите, пане, вимити вам обличчя і руки? А то ви скидаєтесь па дикуна.

— Чула жінко! — вигукнув Дюскоель.— Чи ж тут, у цьому вертепі зла, належало мені вас зустріти? Ваш вік, ваша зовнішність, ваша поведінка — все мені говорить про те, що ви не винні.

— Я винна тільки в тому, що оплакувала смерть найкращого з королів,— відповіла прекрасна полонянка.

— У Людовіка XVI, звичайно, були свої достоїнства,— відповів мій прадід,— але якою великою була б його слава, коли б він залишився вірним до кінця нашої чудовій Конституції!..

— Як, пане! — вигукнула жінка, викручуючи мокру губку.— Ви — якобінець⁴⁴ і належите до партії розбійників?

— Як, пані, ви належите до партії ворогів Франції? — простогнав Дюскоель, не домившись.— Невже таке чуле серце може битися в грудях аристократки?

То була пані де Лавілл; вона носила жалобу по королеві. Протягом чотирьох місяців, під час яких вони були разом в ув'язненні, вона тільки те й робила, що дорікала своєму напарникові, а разом з тим старалася прислужитися йому. Всупереч їхнім сподіванням, їм не постинали голови; вони були звільнені за клопотанням депутата Баттельє, і пані де Лавілл незабаром стала найкращою подругою моєї бабусі, якій тоді минув двадцять один рік і яка вже три роки була дружиною громадянина Данже, що служив батальйонним ад'ютантом у Верхньо-Рейнському волонтерському полку.

— Він дуже гарний чоловік,— казала бабуся,— але я не певна, чи впізнала б його на вулиці.

Бабуся твердила, що бачилася з ним всього лише п'ять

⁴³ Рейналь Гійом (1713—1796) — діяч Просвітництва, автор книжки «Філософська й політична історія установ та торгівлі європейців в обох Індіях» (1772), проймаючої ненавистю до рабства і колоніалізму.

⁴⁴ Якобінці — члени Якобінського клубу, представники нижчих революційних верств французької буржуазії в період буржуазної революції кінця XVIII ст. В 1793—1794 рр. здійснювали революційну диктатуру.

разів — не більше, ніж шість годин. Вона вийшла за нього заміж, керуючись наївними дитячими забаганками: їй хотілося носити чеpecь «Нація». А він прагнув мати всіх жінок світу. Він пішов од неї, і вона не затримувала його й пітרוхи на нього не сердилась.

Кинувшись у погоню за славою, Данже залишив дружині в спадок грошові розписки свого брата Данже де Сент-Ельм, офіцера в армії принца Конде⁴⁵, і пачку листів, написаних емігрантами. Цього було цілком досить, аби послати на гільйотину бабусю, а з нею ще душ із п'ятдесят.

Бабусі нерідко спадало це на думку, і щоразу, як у кварталі робили обшук, вона примовляла: «Ох, треба ж якось спалити папери мого капосного чоловічка!» Але за якусь хвилину вона про це забувала.

Та все ж одного ранку вона взялася до діла.

І дуже вчасно...

Сівши перед каміном, бабуся стала розбирати папери, висипавши їх перед тим на канапу. Вона розкладала їх на дві купки: на один бік ті, які можна зберегти, а на другий — ті, які треба знищити. Перечитувала якийсь рядок то з того, то з того листа, пробігала очима якусь сторінку, і думки її перестрибували зі спогаду на спогад, мимохідь підбираючи окрушини минулого. Раптом вона відчула — хтось відчиняє вхідні двері. Миттю, за якимось несподіваним інстинктивним одкровенням, вона вирішила, що прийшли з обшуком.

Бабуся схопила всі папери в оберемок і шпурнула їх під канапу, накривка якої доходила до самісінької підлоги. А що деякі папери виднілися з-під накривки, то вона заштовхнула їх ногою якомога далі. Ріжок якогось із листів, ніби вушко біленького кролика, все-таки визирав з-під канапи, коли в кімнату ввійшов делегат Комітету громадської безпеки, а за ним — шість членів секції з рушницями, шаблями і списками. Пані Данже зустріла їх, стоячи перед канапою. Вона подумала, що неминучість її загибелі не є цілковитою, що вона має один із тисячі шансів на порятунок, — і була вкрай зацікавлена, що ж станеться далі.

— Громадянку, — мовив керівник секції, — на тебе донесли, що ти листуєшся з ворогами республіки. Ми прийшли конфіскувати твої папери.

Член Комітету громадської безпеки сів на канапу і став писати протокол обшуку.

⁴⁵ Конде — Луї Жозеф де Бурбон (1736—1818) — французький принц, один з керівників копртреволюційних емігрантів під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

Тим часом його люди перемацали всі меблі, повиламували всі замки, повитрушували всі шухляди. Нічого там не знайшовши, порозбивали стінні шафи, повідчиняли всі комоди, позривали всі картини, попропорювали багнетами всі крісла й матраци, — але все марно. Прикладами попростували стіни, груби, зірвали в кількох місцях підлогу. Не знайшли нічогосінько. Після тригодинних безплідних пошуків, утомлені, роздратовані та присоромлені, вони пішли, пообіцявши повернутися. Під канапу вони не заглянули...

Через кілька днів, повертаючись з французької комедії⁴⁶, бабуся здибалася біля під'їзду свого дому із якимсь виснаженим обшарпанцем, блідим, як мрець, із брудною своєю бородою. Він кинувся до її ніг із благанням:

— Громадянку Данже, я Альсід, порятуйте мене!

Тут бабуся впізнала його.

— Господи! — вигукнула вона. — Невже ви пан Альсід, мій учитель танців? Але як ви виглядаєте, пане Альсід!

— Мене роковано на смерть, громадянко. Врятуйте мене!

— Спробую. Зважте тільки, що сама я під підозрою, а моя куховарка — якобінка. Ходітьте зі мною. Але пильнуйте, щоб вас не побачив портъ, він — член муніципального комітету.

Вони піднялися сходами, і чарівна пані Данже замкнулася в своїй кімнаті з бідолашним Альсідом, який цокотів зубами, мов у лихоманці, і водно торочив:

— Врятуйте мене, врятуйте мене!

Дивлячись на його жалюгідний вид, бабуся ледве що не розсміялась. А тим часом становище було критичне.

«Де б його сховати?» — розмірковувала бабуся, переводячи погляд з шаф на комоди.

Не знайшовши іншого місця, вона вирішила покласти Альсіда в своє ліжко.

Вона поклала дві перини одна на одну поверх інших і на звільнене місце під стіною заштовхала Альсіда. Постіль здавалася неприбраною.

Відтак бабуся роздяглась і, лігши в ліжко, подзвонила куховарці.

— Я занедужала, принесіть мені курку, салати й склянку бордоського, — мовила вона, коли куховарка прийшла. — Ну, що там чувати сьогодні?

— Викрито змову мерзотників-аристократів. Їм, певно,

⁴⁶ Французька комедія — найстаріший театр у Парижі, створений 1680 р.

дуже хочеться потрапити на гільйотину! Але санкюлоти⁴⁷ не сплять. Не турбуйтеся!.. Порт'є сказав мені, що в нашому кварталі розшукують якогось негідника Альсіда і що вночі можуть прийти з обшуком і до вас.

Зарившись у перини, Альсід вислухав це втішне повідомлення. Тільки-но куховарка пішла, його схопила така нервова трясця, що ліжко заходило ходором, а дихання безталанника стало таким пронизливим і гучним, що його було чути на всю кімнату.

— От і гаразд,— тихо сказала чарівна пані Данже.

Вона з'їла куряче крильце і простягла Альсідові склянку з вином.

— О пані!.. Господи!.. — жебонів Альсід.

І він голосно застогнав, що було несусвітним безглуздям.

«Чудово! — подумки мовила пані Данже. — Тепер бракує тільки, щоб прийшли члени муніципалітету...»

І тут на сходах загримотіли рушничні приклади. Куховарка впустила чотирьох членів муніципалітету і тридцять солдатів національної гвардії.

Альсід заляк і занімів.

— Підведіться, громадянко! — наказав один із національних гвардійців.

Другий зауважив, що громадянці негоже вдягатися при чоловіках.

Ще один із громадян, побачивши пляшку з вином, схопив її й сьорбнув. Слідом за ним стали один по одному причащатися й інші.

Якийсь із гвардійців, очевидно, великий веселун, підсів до пані Данже на ліжко і, поплескавши її по підборіддю, сказав:

— Як шкода, що таке чудове личко попалося аристократці і що доведеться чикнути цю прегарну шийку!

— Гай-гай! — відповіла пані Данже. — Ви, як бачу, люб'язні люди. Беріться до діла й шукайте швидше те, що вам треба знайти, а то в мене очі злипаються — хочу спати.

Вони пробули в кімнаті дві смертельно довгі години; разів із двадцять, проходячи повз ліжко, заглядали під нього.

Нарешті вони пішли геть.

Не встиг останній солдат зачинити двері, як пані Данже загукала:

⁴⁷ Санкюлотами називали революціонерів під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст., які носили довгі штани з грубого краму, на відміну від дворян, які носили куці оксамитові штани, обшиті мереживом.

— Пане Альсід, пане Альсід!

— Вас можуть почути! — пробелькотів Альсід. — Ісусе святий! Згляньтесь наді мною, пані!

— Пане Альсід,— провадила бабуся,— ну й страху ж я наїлася через вас! Ви не виявляли ніяких ознак життя, і я подумала, що ви померли. Як згадаю, що лежу на покійникові,— так і похолону! Пане Альсід, це негарно з вашого боку. Коли ти не врізав дуба, то треба хоч би сказати про це! Ніколи не подарую вам, що набралася через вас такого переляку!

Хіба не чудово поводила себе моя бабуся в усій оцій історії з нещасним Альсідом?

Другого дня вона схвала його в Медоні і таким чином урятувала йому життя.

Важко запідозрити дочку філософа Дюссюеля в тому, що вона вірила в якісь там чудеса, що намагалася заглянути через кордон потойбічного світу. Вона була нітрохи не релігійною, і її здоровий глузд, хоч і дещо обмежений, повставав проти всього таємничого. Однак ця сповнена тверезого глузду особа розповідала кожному, хто тільки її слухав, про чудодійний випадок, свідком якого їй довелося бути.

Нівідуючи свого ув'язненого батька, вона запізнилася з пані Лавіллль. Коли цю пані було звільнено, вона поселилася на тій же вулиці Ланкрі, де жила моя бабуся. Двері їхніх помешкань виходили на один і той же майданчик.

Пані Лавіллль жила разом із меншою сестрою — Амелі.

Амелі була висока на зріст, вродлива дівчина. Її бліде обличчя, обрамлене чорним волоссям, вражало своєю красою. Її очі, то задумливо глибокі, то вогнисто палкі, шукали довкола себе чогось невідомого.

Вона вступила в чернечий орден в Аржантьєрі, але не прийняла постригу. Подейкували, що в ранній юності Амелі зазнала гіркоти нерозділеного кохання, яке їй довелося здушити в собі.

Здавалося, що дівчину підточує туга. Нерідко вона без будь-якої видимої причини заливалася гіркими слізьми. Іноді вона могла цілими днями просиджувати непорушно в якомусь отупінні, а тоді раптом хапалася за книжки релігійного змісту і читала їх не відриваючись. Її душу мордували нездійсненні марення.

Арешт сестри, страта багатьох друзів, яких гільйотинували, як учасників змов, безнастанні тривоги остаточно підірвали її німічне здоров'я. Вона страшенно схудла. Гуркіт барабанів, яким щодня закликали членів міської секції до вброї, юрми громадян у червоних ковпаках, озброєних списа-

ми, які проходили повз будинок і співали пісню «*Ça ira!*»⁴⁸, навіювали на неї божевільний страх. Вона то впадала в заціпеніння, то її понімало нервове збудження. Нервові напади були жахливі, до того ж породжували дивовижні явища.

Амелі стали снитися віщі сни, здійсненність яких дивувала всіх рідних і знайомих.

Блукаючи ночами, — то в збудженому, то в дрімотному стані, — вона чула здалеку якийсь гомін, стогони катованих жертв. Іноді, випроставшись на весь зріст, вона протягала руку в темряву і, показуючи на щось невидиме, вимовляла ім'я Робесп'єра⁴⁹.

— У неї правдиві передчуття, вона передбачає біду, — говорила її сестра.

В ніч з дев'ятого на десяте термідора⁵⁰ моя бабуся разом зі своїм батьком сиділа в помешканні двох сестер. Усі четверо були дуже схвильовані, вони обмірковували важливі події минулого дня, намагаючись передбачити їхні наслідки: тирани, заарештованого згідно з декретом, припровадили в Люксембурзький палац⁵¹, але воротар не впустив його, і тоді його вирядили в поліцію на набережну Орфевр, де він був звільнений комунарами і пересланий у мерію.

Чи там іще він тепер? А коли там, то який він: принижений чи грізний?

Усі четверо були дуже стурбовані і не чули нічого, хіба що скажений чвал кінних посланців, яких розсилав Анрію⁵². Вони чекали, час від часу обмінюючись якимось спогадом, сумнівом чи побажанням. Амелі мовчала.

Раптом вона голосно скрикнула.

Було пів на другу ночі. Схилившись над дзеркалом, Амелі, здавалося, спостерігала трагічну сцену.

Вона говорила:

— Я бачу його! Я бачу його! Який він блідий! Кров

⁴⁸ «*Ça ira!*» — «Хай так!» (Фр.) — цими словами починається одна з популярних французьких революційних пісень.

⁴⁹ Робесп'єр Максимільєн (1758—1794) — видатний діяч французької буржуазної революції кінця XVIII ст., голова уряду якобінської диктатури. Внаслідок перевороту 27 червня 1794 р. був заарештований реакційними буржуазними заколотниками і на другий день страчений.

⁵⁰ Термідор — одинадцятий місяць (з 19—20 липня до 17—18 серпня) французького революційного календаря, встановленого Конвентом 1793 р.

⁵¹ Люксембурзький палац — одна з найвизначніших архітектурних споруд Парижа.

⁵² Анрію Франсуа (1761—1794) — головнокомандувач паризької національної гвардії.

юшить з його рота, зуби і щелепи роздроблені. Слава, слава господові! Кровопивця уп'ється власною кров'ю!

Після цих слів, які Амелі вимовила якимось дивним речитативом, вона жаско скрикнула і впала навznak — стратила тяму.

Тієї самої миті в залі засідань у мерії Робесп'єра вразила куля, випущена з пістолета. Куля роздробила йому щелепу і поклала край теророві.

Моя бабуся, дарма що була вільнодумкою, твердо вірила в це видиво.

Я пояснюю це тим, що бабуся, попри своє вільнодумство, вірила в диявола і у вовкулак.

В юності вся ця чортівня тишила її. Кажуть, що вона дуже любила гадання на картах. Потім її скував страх перед дияволом. Але було вже пізно: страх тримав її міцно, і тепер вона вже не могла не вірити в нього.

Дев'яте термідора знов зробило терпимим життя невеличкого товариства з вулиці Ланкрі. Бабуся щиро втішалася цією зміною. Проте вона була неспроможна чаїти злобу супроти революціонерів. Вона не захоплювалася ними, — ніхто не викликав у неї захоплення, крім мене, — але водночас вона не відчувала до них ненависті. Йї і на думку не спадало зводити з ними порахунки за пережиті страхи. Можливо, тому, що бабуся зовсім не переживала якогось там страху. Та найголовніше, мабуть, те, що бабуся була с и н ь о ю⁵³ — синьою в душі. А як хтось сказав, сині завжди залишаються синіми.

Тим часом Данже робив далі свою блискучу кар'єру на ратному полі. Цей улюбленець долі загинув од гарматного ядра в битві під Абенсбергом⁵⁴, коли він у парадній амуніції 20 квітня 1808 року вів на бій свою бригаду.

Прочитавши «Монітер»⁵⁵, бабуся дізналася, що вона овдовіла і що хоробрий генерал Данже «увінчаний лаврами, був переданий землі».

— Який жаль! Такий красень! — вигукнула бабуся.

⁵³ Синіми за кольором одягу називали в період французької буржуазної революції кінця XVIII ст. республіканських солдатів на противагу білим (за кольором прапора) — монархістам. Потім «синіми» стали називати поміркованих республіканців на противагу «червоним» (соціалістам) та «білим» (легітимістам), тобто прихильникам «законної» династії Бурбонів.

⁵⁴ Абенсберг — місто в Баварії на річці Абенс, 20 квітня 1808 р. під Абенсбергом Наполеон розгромив австрійське військо.

⁵⁵ «Монітер» — французька буржуазна газета, заснована 1789 р. 1869 р. перейменована на «Журналь офісьель».

Через рік вона вийшла заміж за Іпполіта Нозьєра, чиновника міністерства юстиції, чесного і веселого чолов'ягу, який грав на флейті з шостої до дев'ятої години ранку та з п'ятої до восьмої години вечора. Цей шлюб був щасливий. Вони кохали одне одного, а що обоє були вже не надто молоді, то виявляли взаємну поступливість і терпимість. Кароліна пробачала Іпполітові його флейту, а Іпполіт пробачав Кароліні її примхи. Отож вони жили як голуб'ята.

Мій дід Нозьєр — автор «Тюремної статистики» та збірки «Дочки Момуса» («Нові пісні»).

Йому дошкуляла подагра, але навіть вона була неспроможна зіпсувати його лагідну та веселу вдачу, хоч і заважала грати на флейті. Кінець кінцем ця хвороба задавила його. Я не знаю свого діда. Але в мене є його портрет. Дід на ньому кучерявий, мов баранчик; підборіддя його сховане під широченною краваткою, а вбраний він у синій фрак.

— Я тужитиму за ним до останнього свого дня, — казала моя бабуся на вісімдесятому році свого життя, пробувши вдовою вже добрих п'ятнадцять років.

— Ви маєте слухність, пані, — погоджувався з нею один із давніх друзів. — Нозьєр, ніде правди діти, був зразковий чоловік.

— Але ж мав він і вади, — зауважила бабуся.

— Як, пані! Невже для того, щоб бути ідеальним чоловіком, треба мати вади?

— Авжеж! — відповіла бабуся, знизавши плечима. — Треба не мати ніяких гріхів, а це, далєбі, неабияка вада!

Вона померла четвертого липня 1853 року на вісімдесят першому році життя.

IV

ЗУБ

Якби люди докладали стільки зусиль, щоб жити непримітно, скільки звичайно докладають, щоб вирізнитись поміж інших, то вони б уникли багатьох прикрощів. Я пересвідчився в цьому на власному прикладі.

Був дощовий день. Я дістав у подарунок повне спорядження кучера: кашкет, батіг, віжки з балабончиками. Балабончиків було багато. Я запряг коня, тобто самого себе, бо був кучером, конем і каретою воднораз. Мій шлях пролягав по коридору від кухні до їдальні. Їдальня правила мені за сільський майдан. Буфет, біля якого я перепрягався, був корчмою «Білий кінь». Коридор — то довгий битий шлях із зміною краєвидів та несподіваними зустрічами. Замкнутий у

цьому вузькому темному просторі, я милувався широким об'ємом і в добре знайомих стінах переживав ті несподіванки, які становлять чар кожної справжньої подорожі. Адже з мене в ту пору був великий чародій. Для власної забави я міг викликати будь-які істоти і на власний розсуд орудувати природою. Згодом, на жаль, я втратив цей дорогоцінний дар. Зате у той дощовий день я по-справжньому розкошував, удаючи з себе кучера.

Мені слід було б задовольнитися цими розкошами. Але хіба людина буває коли-небудь задоволена? Мене поїняла жадаба полонити, осліпити, здивувати глядачів. Оксамитовий кашкет і балабончики втратили для мене будь-яку принадність, раз ними ніхто не любувався.

Почувши, що батько розмовляє з матір'ю в сусідній кімнаті, я вскочив туди з тупотом і галасом.

Якусь хвилину тато дивився на мене, а потім, знизавши плечима, сказав:

— Хлопець не знає, чим тут зайнятися. Треба віддати його в пансіон.

— Він ще дуже малий, — заперечила матінка.

— То нічого, — відповів тато, — ми й помістимо його між таких самих малюків.

Я почув саме ці слова, наступних уже до пуття не розібрав, і якщо я можу передати їх точно, то тільки тому, що мені потім не раз їх повторювали.

Тато додав:

— У хлопця немає ні братів, ні сестер, тут він росте самотнім, тому в нього й розвивається мрійливість, яка згодом піде йому на шкоду. Самотність збуджує й розбурхує його уяву: адже він уже зараз — вигадько. Діти його віку, з якими він спілкуватиметься в пансіоні, розкажуть йому про себе, про інших людей, П'єр не може дізнатися про них, спілкуючись із вами, бо ж ми для нього — щось на зразок добрих геніїв. Ровесники ставитимуться до нашого сина як до рівного, йому доведеться або жаліти і захищати їх, або переконувати й битися. Від них він дізнається, що значить жити в суспільстві.

— Любий друже, а чи не боїтеся ви, що поміж цих дітей можуть бути й погані? — спитала матінка.

— Навіть погані діти для нього корисні, — відповів тато, — якщо він розумний. Адже він навчиться відрізнити їх од добрих, а це дуже потрібне знання. Окрім того, ми можемо приглянутись до шкіл нашого кварталу й вибрати відповідну, куди ходять діти, виховання яких схоже на те, яке дістав од вас П'єр. Природа людей скрізь однакова. Але їх

«пожива», як казали за давніх часів, у кожному місці неоднакова. При доброму догляді на протязі низки поколінь можна виростити витончену квітку. І ця квітка, на формування якої знадобилося ціле сторіччя, може бути звічечена за кілька днів. Спілкування з невихованими дітьми може, без користі для них, погано вплинути на розвиток нашого сина. Шляхетність думок — від бога, шляхетність манер виховується на прикладах і передається у спадок. Шляхетність думок стоїть понад знатність походження. Вона — природна якість і знаходить підтвердження у власному чарі, тим часом, як високе походження підтверджується старовинними грамотами, в яких годі розібратись.

— Ви маєте слухність, мій друже,— відповіла матінка.— завтра я піду пошукаю пристойний пансіон для нашого хлопчика. Я постараюсь вибрати такий, як ви радите, і розвідаю, як там ідуть справи, бо грошові клопоти відволікають думки наставника й озлоблюють його. Якої ви думки, мій любий, про пансіон, що його утримує жінка?

Тато не відповів нічого.

— Якої ви думки? — повторила матінка.

— Над цим питанням ще треба поміркувати,— відказав тато.

Сидячи в кріслі за пузатим письмовим столом, він уже кілька хвилин розглядав якусь кісточку, загострену з одного кінця і стерту з другого. Він крутив її в руках і, певно, так само крутив її в думках, і я разом зі своїми вигадками вже перестав для нього існувати.

Матінка, спершись ліктем на бильце крісла, замислилась — думала про те, що сказав тато.

Тато показав їй поганющу з вигляду кісточку і повів далі:

— Ось зуб людини, яка жила в часи мамонтів, у льодовиковий період. Вона збувала свій вік у пустельній понурій печері. Тепер ця печера заросла диким виноградом і левкоями, біля неї віддавна стоїть той гарний білий будинок, у якому після нашого одруження ми прожили два місяці. То були два щасливі місяці! У будинку був старовинний рояль, і ти, моя кохана, щодня грала Моцарта, і завдяки тобі натхненна й чарівна музика лилася з відчинених вікон, оживляючи долину, де колись печерна людина чула тільки муркотіння тигра.

Матінка схилила голову на татове плече. А той провадив:

— Та людина знала тільки страх і голод. Вона скидалася на звіра. У неї був низький вдавнений лоб; коли її брови зсувалися, на лобі появлялися потворні зморшки; її щелепи випиналися горбами, зуби стриміли з рота. Бачите, який довгий і гострий оцей зуб.

Такою була первісна людина. Але поступово, завдяки три-валним зусиллям, люди ставали не такими жалюгідними й дикими, їхні тіла вдосконалювалися наслідком постійних вправ. Звичка думати розвинула мозок, лоб побільшав. Зуби, якими вже не треба було шматувати сире м'ясо, стали коротшими, а щелепи ослабли. Людське обличчя набуло краси, і на жіночих устах розквітли усмішки.

Тут мій тато поцілував матінку у щоку, і вона всміхнулася. А тоді, неквапливо піднявши над головою зуб печерної людини, він вигукнув:

— О, стародавня людино! О ти, від якої лишився цей могутній і лютий останок! Спогад про тебе вражає моє єство до самісіньких глибин. Я поважаю тебе, і я тебе люблю. О, мій незабутній пращуре! Прийми в своїй непроникній минувшині, в якій ти тепер спочиваєш, данину моєї вдячності, бо я знаю, чим я тобі зобов'язаний. Я знаю, що твої зусилля позбавили мене багатьох злигоднів. Щоправда, ти не думав про майбутнє, в твоїй темній душі ледве жевріло кволеньке сяйво розуму, ти думав тільки про те, як би наїстися та де б схватись. І все ж ти був людиною! Невиразний ідеал штовхав тебе до того, що вважається гарним і добрим у людей. Ти жив у злигоднях, але жив не даремно, і жахливе життя завдяки твоїм старанням ставало терпимішим для твоїх дітей. Вони, своєю чергою, працювали, щоб поліпшити його. Кожен із них докладав рук, аби відкрити щось нове: той винайшов жорно, той — колесо. Всі щось придумували, і безнастанні зусилля стількох умів на протязі багатьох сторіч створили чудеса, які тепер прикрашують життя. І щоразу, коли людина винаходила нове ремесло чи започатковувала новий промисел, це породжувало нові моральні якості й нові людські чесноти. Вони дали покрови жінці, і чоловіки спізнали цінність краси.

Тато поклав прадавній зуб на письмовий стіл і обійняв матінку.

Трохи згодом він повів далі:

— Отож ми зобов'язані нашим пращурам усім, що маємо, навіть любов'ю!

Мені закортіло помацати зуба, який надихав мого тата на оці незрозумілі мені слова. Я підійшов до письмового столу з наміром узяти зуба, але бренькіт моїх балабончиків примусив тата обернутися. Зиркнувши на мене важким поглядом, він сказав:

— Не чіпай! Завдання ще не довершене. Ми були б менш шляхетні, ніж печерні люди, якби й собі не стали працювати над тим, щоб наші діти жили кращим і спокійнішим життям, ніж наше. Для цього треба заволодіти двома таємницями:

вміти любити і здобувати знання. Світ твориться наукою і любов'ю.

— Безперечно, мій друже, — озвалася матінка, — але чим довше я думаю, тим більше переконаюся, що виховання такого маленького хлопчика, як наш П'єр, слід довірити жінці. Мені казали про панну Лефор. Завтра піду побачуся з нею.

V

ВІДКРИТТЯ ПОЕЗІЇ

Панна Лефор, яка тримала в передмісті Сен-Жермен пансіон для дітей молодшого шкільного віку, погодилася брати мене до себе з десятої до дванадцятої і з другої до четвертої години. Я вже наперед уявляв різні жахи, і, коли нянька повела мене до пансіону вперше, подумав, що мені кінець.

Тому я дуже здивувався, коли, ввійшовши у простору кімнату, побачив п'ять чи шість дівчаток і з десятків хлопчиків. Вони сміялися, гримасували і всілякими способами виявляли свою безтурботність та пустотливість. Я вирішив, що це — запеклі грішники.

Зате панна Лефор, на що я звернув увагу, була дуже сумна. На її блакитних очах бриніли сльози, а уста були напіврозтулені.

Попелясті буклі її англійської зачіски спадали вздовж щік, ніби журливе віття плакучої верби, що схилилася над водою. Вона дивилась невидючим поглядом, поринувши в якісь далекі марення. Лагідність цієї сумної панни і веселість дітей заспокоїли мене. Коли я подумав, що мене чекає така сама доля, як цих дівчаток і хлопчиків, то всі мої побоювання враз розвіялися.

Панна Лефор дала мені грифельну дошку й грифель і посадила поруч із хлопчиком мого віку. У нього були жваві очі й кмітливе личко.

— Мене звати Фонтане. А тебе як? — озвався він.

Потім він спитав, чим займається мій батько. Я сказав, що він лікар.

— А мій — адвокат, — відповів Фонтане, — це краще.

— Чому?

— Хіба ти не знаєш, що краще бути адвокатом?

— Ні.

— Значить, ти дурень.

У Фонтане був винахідливий розум. Він порадив мені розводити шовковичних хробаків і показав чудову таблицю

Піфагора ⁵⁶, яку він сам зробив. Я захоплювався і Піфагором, і Фонтане. Адже я знав тільки байки.

Перед тим, як іти додому, я одержав від панни Лефор добру оцінку і не міг збагнути, навіщо вона мені потрібна. Матінка пояснила, що почесні не мають ніякої практичної користі. Потім вона спитала, чим я займався в перший день навчання. Я відповів, що дивився на панну Лефор.

Вона засміялася.

Але я сказав правду. Я завжди був схильний споглядати життя, як видовище. Справжнім спостерігачем я не був ніколи, бо для спостережень потрібна система, вона їх організовує, а в мене системи нема. Спостерігач керує своїми зоровими сприйняттями, а глядач піддається враженню від них. Я вродився глядачем і гадаю, що на все життя збережу наївність, властиву паризьким роззявам, яких усе забавляє, і навіть у зрілому віці вони зберігають некорисливу дитячу зацікавленість. З усіх вистав, на яких я був присутній, на мене наганяли нудьгу тільки театральні вистави, ті, що на сцені. І, навпаки, вистави, які дає саме життя, починаючи від тих, які я побачив у пансіоні панни Лефор, завжди розважали мене.

Отож я далі розглядав свою вчительку і, впевнившись, що вона сумує, спитав Фонтане, чому вона така невесела. Фонтане сказав, що причина суму — докори сумління, і пригадав, що вираз жалю з'явився на обличчі панни Лефор того далекого дня, коли ця особа відібрала у нього самшитову дзигу і відразу вчинила ще одне злочинство: щоб заглушити скарги пограбованого, вона насунула йому на голову віслючий ковпак ⁵⁷.

Фонтане вважав, що людина, яка заплямувала себе таким злочином, повинна назавжди втратити радість і спокій. Але пояснення Фонтане не переконало мене, і я почав шукати іншого.

Правду кажучи, невгамовний галас, який стояв у школі панни Лефор, не сприяв кимсь там роздумам. Учні, нітрохи не соромлячись, билися на очах у панни Лефор, котра хоч і сиділа в класі, але думками витала далеко.

Ми жбурляли одне в одного стільки підручників закону божого та хлібних скоринок, що в класі від них ставало темно, а оглушливий галас не вщухав ні на мить. Тільки малюки

⁵⁶ Піфагор (близько 580—500 до н. е.) — грецький філософ-ідеаліст та математик, якому приписується вивчення властивостей цілих чисел та пропорцій, а також доведення однієї з найважливіших теорем геометрії.

⁵⁷ Спосіб покарання учнів в тогочасній школі у Франції.

сиділи сумирно. Тримаючись руками за власні ноженята і повисолоплювавши язики, вони дивилися на стелю, безтурботно всміхаючись.

Траплялося, що панна Лефор, перебуваючи все в тому ж сомнамбулічному стані, вривалася в цей шарварок і карала когось із невинних. Відтак вона знову замикалася у свій смуток, як у вежу. Тож уявіть лишень собі, що коїлося в голові восьмирічного хлоп'яка, який півтора місяця серед цього пекельного шуму писав на грифельній дошці:

«Незнаним голод звів в могилу Мальфілатра».

Це був заданий мені урок. Я стискав голову руками, намагаючись зосередитись, але на думці в мене було тільки одне: чому панна Лефор така сумна? Думав про це я повсякчас. Фонтане підігрівав мою цікавість дивними розповідями. Він запевняв, що кожного ранку із кімнати панни Лефор доливають жалібні стогони й бряжчання кайданів.

— Пригадую,— провадив Фонтане,— що досить-таки давно, мабуть, із місяць тому, вона читала в класі якусь історію, здається, написану віршами, і гірко плакала.

Розповідь Фонтане була сповнена жаху, і той жах проймав мене усього. Вже наступного дня я переконався, що ця розповідь — не вигадка, у всякому разі, в тій частині, де йдеться про читання вголос. Що ж до кайданів, на згадку про що Фонтане блід, як крейда, то я так нічого й не дізнався напевне. Тепер мені спадає на думку, що то бряжчали щипці від каміна й кочерга.

Ось що сталося наступного дня.

Панна Лефор постукала по столу лівійкою, прохаючи тиші, кашлянула й почала замогильним голосом:

— Бідна Жанна!

Після паузи вона повела далі:

— З усіх дівчат у селі найвродливіша — Жанна.

Фонтане стусонув мене в бік ліктем і пирхнув. Панна Лефор подивилася на нього обурено. Тоді повела далі розповідь про життя безталанної Жанни, і голос її бринів іще більшою печаллю, так наче вона проказувала покутні псалми. Цілком можливо і навіть певно, що ця розповідь була написана віршами, але я можу переповісти її тільки так, як запам'ятав. Сподіваюсь, що читач виловить з мого прозового викладу розсипані де-не-де зернятка справжнього поетичного натхнення.

Жанна була заручена. Вона дала слово молодому і мужньому горянинові. Цей щасливець-пастух називався Осваль-

дом. Усе вже було готове до свята Гіменея⁵⁸. Жанні принес-
ли фату та вінок. Щаслива Жанна!.. Раптом її замлоїло. Ли-
це вкрилося смертельною блідістю.

Освальд зійшов зі своїх гір. Він поспішив до Жанни і ска-
зав:

— Хіба ти не моя наймиліша?

— Любий Освальде, прощавай, я вмираю,— відповіла во-
на ледве чутно.

Бідолашна Жанна!.. Могила стала для неї шлюбною пост-
тіллю, і дзвони сільської церкви, замість того, щоб скликати
людей на вінчання, скликали їх на похорон.

Були в цій розповіді слова і вирази, які я чув уперше і
змісту яких не знав. Але твір видався мені таким сумним і
таким прекрасним, що, слухаючи його, я відчував, як поза
моєю спиною пішов мороз. Чар меланхолії відкрився мені з
якихось трьох десятків рядків, пояснити буквальный зміст
яких я не міг. Коли людина не стара, їй немає потреби розу-
міти, щоб відчувати. Незрозуміле зворушує, і правду ка-
жуть, що невизначне полонить юні душі.

З очей моїх покотилися сльози, серце було розчулене.
Фонтане не міг зупинити мого ридання ні гримасами, ні глу-
зами. А я, між іншим, під ту пору був упевнений у перевазі
Фонтане. Я засумнівався в цьому тільки після того, як Фон-
тане став заступником міністра.

Певно, мої сльози зворушили панну Лефор; вона поклика-
ла мене до себе й мовила:

— П'єре Нозьєр, ви плакали, ось вам хрест пошани. Знай-
те, що ці вірші написала я. У мене є товстий зошит, списаний
такими ж чудовими віршами, проте я й досі не знайшла ви-
давця, щоб опублікувати їх. Хіба це не жахливо? Та що
там — цього розумом не осягнеш!

— О, панно Лефор, я такий радий! — відповів я. — Тепер
я знаю, чому ви завжди така сумна. Ви любите бідолашну
Жанну, котра померла в селі. Ви думаєте про неї, тому й жу-
ритесь, авжеж? Ось чому ви не помічаєте, що ми виробляємо
в класі!

На жаль, ці слова не сподобались панні Лефор: вона сер-
дито глянула на мене й сказала:

— Жанна — це вигадка! Ви — бевзь. Віддайте хрест і сі-
дайте на своє місце.

Плачучи, я повернувся на свою лавку. На цей раз я опла-
кував самого себе і мушу признатися, що в цих сльозах не

⁵⁸ Гіменей — у грецькій міфології бог шлюбу; свято Гіменея — шлюб, весілля.

було тієї насолоди, яку я відчував, тужачи над долею бідолашної Жанни. Ще одна обставина побільшувала моє занепокоєння: я не знав, що таке вигадка. Не знав цього і Фонтане.

Прийшовши додому, я спитав про це матінку.

— Вигадка — це брехня, — відповіла вона.

— Ой, матусю, яке-бо лихо! Значить, Жанна — це брехня?

— Яка Жанна?

— З усіх дівчат в селі найвродливіша — Жанна...

І я розповів матінці історію Жанни — так, як вона відбилося в моїй пам'яті.

Матінка нічого не сказала, але я почув, як вона прошепотіла татові:

— Якими дурницями забивають голову дитині!

— Так, то справді казна-що! — погодився тато. — А чого ж ви хочете від старої панни? Хіба вона щось тямить у педагогіці? В мене є своя теорія щодо системи виховання, при нагоді я вам її поясню. Як на мене, то дитині у віці нашого П'єра слід би розповідати про звички тварин. Вони близькі до хлопчика своїми уподобаннями і своїм розвитком. П'єр здатний зрозуміти вірність собаки, прив'язаність слона, хитрощі мавпи; ось про це йому треба розповідати, а не про якусь там Жанну, село, дзвони та інші нісенітниці.

— Ви маєте слухність, — відповіла матінка, — дитина і тварина чудово розуміють одне одного, бо вони дуже близько стоять до природи. Але повірте мені, мій друже, є речі, які дитина розуміє краще, ніж мавп'ячі хитрощі: це шляхетні подвиги великих людей. Героїзм — ясний, мов день, навіть для маленького хлопчика. І якщо розповісти П'єрові, як помер Шевальє Ассас⁵⁹, то він з божою допомогою зрозуміє це не згірше, ніж ви та я.

— Еге! — зітхнув тато. — А я, навпаки, вважаю, що в різні епохи, в різних країнах різні люди по-різному розуміють героїзм. Але то не так важливо. Важливіше інше: в самопосвяті найсуттєвіша сама самопосвята. Якщо мета, задля якої людина жертвує собою, — ілюзія, самозречення все ж залишається фактом, і цей факт — найпишніша ozdoba, якою людина може прикрасити власну моральну вбогість. Люба по-друго, ваша вроджена шляхетність допомогла вам досягну-

⁵⁹ Ассас — капітан Шевальє Луї д'Ассас, герой легенди, яка наводиться Вольтером у творі «Вік Людовіка XIV», 16 жовтня 1760 р. в битві під Клостеркампене (під час Семирічної війни), оточений ворожими солдатами, вигукнув: «До мене, овернці, тут вороги!» — і впав під градом ворожих ударів.

ти ці істини краще, ніж мені мій досвід і розумування.
Я введу їх до моєї системи виховання.

Так міркували лікар Нозьєр і його дружина.

За тиждень я востаннє писав у неймовірному гаморі на грифельній дошці:

«Незваним голод звів в могилу Мільфілатра».

Ми з Фонтане одночасно покинули пансіон панни Лефор.

VI

ТЕВТОБОШ⁶⁰

Мені здається що не можна бути пересічною людиною, якщо ти виріс на набережних Парижа, навпроти Лувру і Тюїльрі, поблизу палацу Мазаріні, на берегах славетної річки Сени, яка струменить поміж вежами та шпилями старого Парижа. Там, від вулиці Генего до вулиці Бак, букіністи, антиквари й продавці естампів розкладають найчудовіші витвори мистецтва, найцікавіші свідчення минувшини. В кожній скриньці під склом стільки вигадливої вишуканості, забавного безладу, що очам і розумові незмога стриматись від спокуси. Перехожий, який уміє дивитися, завжди виносить для себе яку-небудь думку, так само, як птах несе соломинку до гнізда. Тут ви побачите не тільки книги, а й дерева, під якими походжають жінки, — отже, це найгарніше місце в світі.

В часи мого дитинства цей ринок антикварних цінностей був значно багатший, ніж тепер. Старовинні меблі, давні гравюри, старі картини і книги, різьблені скриньки, китайські вази, емаль, фаянс, золотий позумент, парча, гобелени, книги з заставками, перші видання в сап'яновій оправі, — всі ці спокливі речі пропонувалися витонченим поціновувачам і знавцям, у яких за тих часів їх ще не відбивали торгові посередники і акторки. Я й Фонтане були запанібрата з цими предметами ще тоді, коли ми носили білі гаптовані коміри й ходили в куденьких штанцях, з голими литками.

Фонтане жив на вулиці Бонапарта, де його батько тримав адвокатську контору. Помешкання моїх батьків прилягало до крила особняка Шіме. Ми з Фонтане були сусідами і друзями. В свята ми, з обручами на плечах та м'ячиками в кишенях, прямували до Тюїльрі і, проминаючи насичену вченістю набережну Вольтера, заглядали в крамниці антикварів, мов

⁶⁰ Тевтобош — керівник тевтонів, військо якого розбив римський полководець Маріус.

двоє бувалих знавців, на свій кшталт намагалися скласти уявлення про всі ці дивовижі, що залишилися від таємничої минувшини.

Ми блукали, розглядали старовинні книги, задивлялися на картинки.

Це нас дуже цікавило. Але Фонтане, як по правді, не мав тієї пошани до старовини, яку відчував я. Він сміявся, розглядаючи старовинні щербаті тарелі або святих єпископів з відбитими носами. Вже тоді Фонтане був прогресистом, таким, яким ви не раз його чули з трибуни парламенту. Його непоштивість мене просто-таки жахала. Мене тіпало, коли він називав старими мармизами вигадливі портрети предків. Я був консерватором. Я й досі трохи консерватор і прихильно ставлюся до старих дерев та сільських священників.

Відрізнявся я від Фонтане і своєю схильністю захоплюватися тим, чого не розумів. Я обожнював книги, змісту яких не годен був збагнути, а в той час майже все для мене було такою книгою. Фонтане, навпаки, любив розглядати тільки ті речі, користь від яких була очевидна.

— Бачиш, тут шарнір, — казав він, — отже, це можна відчинити. А тут ось гвинтик, значить, можна розкрутити.

У Фонтане був практичний розум. Мушу вам сказати, що мій друг був здатний на високе захоплення, коли дивився на картини з батальними сюжетами. Його хвилювало полотно «Перехід через Березіну». Крамниця зброяра цікавила нас обох. Коли ми дивилися, як пан Пті-Претр, у зеленому саржовому фартуху, ходить серед списів, лат, чотирикутних і круглих щитів, як він, накульгуючи, ніби Вулкан⁶¹, іде в куток майстерні по старовинну шпагу, як кладе її на верстат і затискає в залізні лещата, щоб нагострити й полагодити руків'я — ми були впевнені в тому, що присутні на незвичайному видовищі, а пан Пті-Претр здавався нам велетнем. Занімілі від захвату, ми були ніби прикуті до вітрини. Чорні очіці Фонтане яскрили вогнем, а розумне смагляве обличчя оживало.

Увечері, пригадуючи побачене, ми дуже хвилювалися, і тисячі захопливих планів народжувалися в нас у думках.

Якось Фонтане сказав мені:

— А чом би нам не зробити з картону і станіолевого паперу обладунок, такий, як у крамниці пана Пті-Претра?

Ідея була пречудова. Але нам не вдалося її здійснити.

⁶¹ Вулкан — за римською міфологією (Гефест — за грецькою) — бог вогню. Народився таким негарним, що мати спересердя скинула його з небес на землю, і він став калікою. Вулкан вважався вправним ковалем; виготовляв зброю для богів і героїв.

Я змайстрував шолом, але Фонтане прийняв його за шапку чарівника.

Тоді я сказав:

— Добре було б улаштувати музей!..

Блискуча думка! Для початку ми могли виставити у вигляді експонатів з півсотні мармурових кульок і з десяток дзиг.

Аж тут у Фонтане сяйнула нова думка. Він вигукнув:

— Напишемо «Історію Франції», дуже докладну, в п'ятдесяти томах!

Ця пропозиція зачарувала мене. Я заплескав у долоні, повискуючи від захвату. Ми вирішили, що почнемо завтра зранку, дарма, що нам задано вивчити напам'ять сторінку з «De Viris»⁶².

— Дуже докладну! — повторював Фонтане. — Треба описати все до найменших дрібниць.

Точнісінько так думав і я: до найменших дрібниць!

Нас послали спати. Але я ще з п'ятнадцять хвилин лежав у ліжку, не засинаючи, — так схвилювала мене благородна думка написати «Історію Франції» в п'ятдесяти томах, з усіма деталями.

Отож ми почали писати «Історію Франції». Йй-богу, не пам'ятаю чому, але почали ми від короля Тевтобоша. Такий був план нашої роботи. В першому ж розділі ми зіткнулися з королем Тевтобошем, який мав на зріст тридцять футів, — у цьому вчені мали нагоду переконатися, випадково віднайшовши його кістяк. З першого ж розділу стати чолом супроти такого гіганта! Зустріч з ним була жахливою! Навіть Фонтане вона приголомшила.

— Доведеться перестрибнути через Тевтобоша, — сказав він.

Я не наважився на це.

«Історія Франції» в п'ятдесяти томах так і не переступила через Тевтобоша.

Гай-гай! Скільки разів у своєму житті я знову й знову починав це єдинокорство книги й гіганта! Скільки разів, беручись до великого твору чи до керівництва важливою справою, я зупинявся перед яким-небудь Тевтобошем, що його по-простецькому називають долею, випадковістю, необхідністю! Я вирішив дякувати і славити всіх цих Тевтобошів,

⁶² «De Viris» — «Життєписи (великих) мужів». Мається на увазі шкільна хрестоматія, складена на ґрунті старої латинської книжки, популярної за середньовіччя. У ній були вміщені біографії відомих діячів античності.

які, заступивши мені небезпечні шляхи до слави, віддали мене на ласку двох моїх вірних охоронниць — невідомості і посередності. Обидві вони піклуються про мене і люблять мене. А я їм собі відповідаю їм тим же!

Що ж до Фонтане, мого розумного друга Фонтане, адвоката, члена департаментської ради, чільного члена найрізноманітніших товариств і депутата, то просто чудуєшся, як він спритно прошигує поміж ногами всіляких Тевтобошів громадського життя, об яких я, попавши в його становище, безліч разів розбивав собі носа.

VII

ПРЕСТИЖ АБАТА ЖЮБАЛЯ

З серцем, сповненим страху та гордості, вступив я до восьмої підготовчої групи. Наш класний керівник, абат Жюбаль, сам по собі був зовсім нестрашний; він не скидався на людину жорстоку — скоріше був схожий на панночку. Але він возсидав на високій чорній кафедрі, і це мене лякало. У нього був ніжний голос, лагідний погляд, кучеряве волосся, білі руки, добра душа. Був подібний до баранця — мабуть, більше, ніж це годилося б наставникові.

Матінка, якимось побачивши його в учительській, мовила:
— Який молодий!

Це було сказано особливим тоном.

Я перестав боятися абата Жюбалья, коли відчув, що мимоволі захоплююсь ним. Це трапилося в той час, як я відповідав урок — декламував вірш абата Готьє⁶³ про перших королів Франції.

Кожний рядок я вимовляв одним духом, так ніби весь він складався з одного-єдиного слова:

БувпершимФарамонісфранськихкоролів,
ХтовГаллії⁶⁴своїпорядкивстановив,

⁶³ Готьє — бургундський дворянин, який командував авангардом у першому хрестовому поході. Загинув з більшістю свого війська у битві поблизу Ніси 1097 р.

⁶⁴ Галлія — давня назва Франції, територія, яка колись охоплювала сучасну Францію, Бельгію, Люксембург, частину Голландії, Швейцарії та північ Італії; була заселена численними кельтськими племенами. Завойована римлянами.

Тут я спіткнувся і декілька разів повторив: «воздвиг», «воздвиг», «воздвиг». Мене виручила рима, яка виявилась не тільки приємною, а й корисною: вона допомогла мені пригадати, що Меровеї, королюючи, «Лютецію⁶⁸ вберіг». Але від чого? Цього я ніяк не міг сказати, бо геть забув. Як по правді, мене це дуже мало турбувало. Я уявляв собі Лютецію поважною старою панією. Я був радий, що її від чогось там уберегли, але справи її цікавили мене вельми мало. Як на біду, пан Жюбаль, очевидно, надавав великого значення тому, щоб я сказав, від якої саме небезпеки було врятовано ту капосну Лютецію. Я повторював:

— Е-е-е... Меровеї воздвиг... е-е-е...

Я був уже ладен спуститися на дно, якби це було прийнято в нашому підготовчому класі.

Мій сусід Фонтане сміявся з мене, а пан Жюбаль підпилював нігті. Нарешті він сказав:

Від гніву гунів він Лютецію вберіг!

Якщо ви забули цей рядок, пане Нозьєр, то вам слід було б його самому поповнити, а не скорочувати. Ви могли б сказати:

Від темних гунських орд Лютецію вберіг...

Або ще краще:

Від карн божої Лютецію вберіг...

Слова можна позамінювати, аби не порушити розміру.

Я одержав погану оцінку. Але пан Жюбаль дуже виріс у моїх очах завдяки своїй вправності в поетичному мистецтві. Його авторитет чимдалі зростав. В обов'язки пана Жюбаля входило викладати правопис за підручниками Ноеля та Шапсаля⁶⁹, а також «Історію Франції» за книжкою абата Готьє, але він не нехтував і наше релігійно-моральне виховання.

⁶⁵ Хлодвіг — вождь одного з французьких племен, батько Меровея, 431 р. був розбитий римським полководцем Аецієм, але зберіг частину завойованої ним Галлії.

⁶⁶ Камбрей — місто у Північній Франції.

⁶⁷ Меровеї (перша половина V ст.) — за переказами, був засновником першої династії французьких королів — Меровингів.

⁶⁸ Лютеція — давня назва Парижа.

⁶⁹ Ноель Жан-Франсуа-Мішель (1755—1841), Шапсаль Шарль-П'єр (1788—1858) — французькі мовознавці.

Одного разу, не пам'ятаю, з якого приводу, він, надавши своєму обличчю серйозного вигляду, сказав:

— Діти мої, якби вам довелося приймати міністра, ви, звичайно, пригостили б його в себе вдома, як представника монарха. Гаразд. Але яку ж тоді шану ви повинні віддавати священикам — представникам бога на землі? Адже бог незмірно вищий за земних володарів, тож і священнослужитель куди вищий, ніж міністр.

Я ніколи не приймав міністрів і ще довго не мав на думці приймати їх. Я був навіть переконаний, що коли б якийсь міністр і навідався до нашого дому, то матінка вирядила б мене обідати зі служницями, як це, на жаль, завжди бувало під час наших званих обідів. І все ж я прекрасно зрозумів, що священики — це особи, гідні найвищої пошани, і, прикладаючи цю істину до абата Жюбаля, я почував себе дуже ніяково. Пригадав, що в його присутності почепив на спину Фонтане картонного блазня. Хіба це ознака шаноби? Чи почепив би я на спину Фонтане блазня в присутності міністра? Звичайно, ні! А тим часом я й справді почепив його, цього блазня, в присутності абата Жюбаля, що стоїть вище будь-якого міністра! Цей блазень навіть показував мені язика!

Я прозрів душею. Мене гризло сумління. Я вирішив шанувати абата Жюбаля, і якщо мені коли-небудь доводилось на уроках запихати камінці Фонтане за комір або малювати чоловічків на кафедрі самого абата Жюбаля, то я, роблячи це, принаймні усвідомлював весь тягар мого злочину.

Незабаром мені трапилась нагода переконатися в духовній величч абата Жюбаля.

Я був у церкві, чекаючи з кількома товаришами черги, щоб висповідатися. Вечоріло. У світлі незгасної лампади блимали золоті зорі на потемнілому склепінні. На хорах невиразним видом розпливався образ пресвятої діви. Вівтар був заставлений позолоченими вазами з квітами; запах ладану розливався в повітрі; ледь видніли всілякі інші предмети, — і нудьга, нудьга, яка так жорстоко обсідає дітей, в сутінках цієї церковки набувала якогось особливого, м'якого відтінку. Мені здавалося, що в глибині вівтаря вона стикається з раєм.

Стемніло. Раптом я побачив, як абат Жюбаль зі світильником у руках прямує до хору. Він припав на коліна, тоді, прочинивши ґратчасті дверцята, піднявся приступцями вівтаря. Я спостерігав за ним. Він розв'язав пакет, у якому були гірлянди штучних квітів, подібних до тих запліток з вишнями, що їх продають у липні на вулицях старі жінки. І я був зачудований, побачивши, як мій наставник підходить до

непорочного зачаття. Ви взяли в рот жменьку двяшків, пане абат, я, злякався, що ви їх проковтнете, але ви зробили це тільки для того, щоб вам було легше дістати їх рукою. Ви вилізли на табуретку і почали прибавати гірлянди довкола ніші, в якій стояла статуя богоматері. Але час від часу ви злазили з табуретки, щоб подивитися здаля, як посувається ваша робота,— і ви були задоволені з неї. Ваші щоки розрум'янилися, погляд став веселим; ви усміхалися б, якби не тримали в устах двяхів. А я захоплювався вами від усього серця. І хоч ліхтар, який стояв долі, кумедно освітлював ваші ніздрі, мені ви здавалися прекрасним. І я зрозумів, що ви справді набагато вищі від усякого міністра, про що ви ненароком нам натякнули у вашій блискучій промові. Я подумав, що вигравати битви, сидячи в парадній формі на білому коні,— далеко не так гарно й заманливо, як розвішувати гірлянди квітів на стінах церковки. І мені спало на думку, що моє покликання — наслідувати вас.

Я став наслідувати вас того ж вечора вдома, порізавши тітчиними ножицями всі папери, які потрапили мені під руку, і повитинавши з них гірлянди. Потерпіли мої зошити. Особливого спустошення зазнала моя вправа з французької мови.

То була вправа, написана за підручником Кокампо. Його книга була жорстокою книгою. Я анітрохи не злопомний, але якби ім'я цього автора було не таким гучним, то я великодушно про нього забув би. Та як забути Кокампо? Я не хочу використати супроти нього цієї випадкової обставини. Та хай мені буде дозволено засумніватися в необхідності вдаватися до таких обтяжливих вправ, аби вивчити мову, яку прийнято називати метеринською мовою і якої матінка навчила мене, розмовляючи зі мною — всього-на-всього! А вона так чудово говорила по-французьки!

Проте абат Жюбаль був глибоко переконаний в корисності Кокампо і, оскільки він не міг вникати в мої докази, поставив мені погану оцінку.

Шкільний рік минув без особливих пригод. Фонтане розводив під партою гусінь. З шанобливості я й собі став її розводити, незважаючи на те, що гусінь викликала в мене огиду. Фонтане ненавидів Кокампо. Ця ненависть об'єднувала нас. Тільки на згадку імені Кокампо ми, сидячи за партами, обмінювались багатозначними поглядами і корчили один перед одним осудливі гримаси. То була наша помста. Фонтане признався мені, що на випадок, коли нас навчатимуть мови за підручником Кокампо і в наступному році, то він утече і стане юнгою на великому кораблі. Мені припало до душі це

його рішення, і я обіцяв Фонтане, що втечу разом із ним. Ми поклялися, що будемо дружити вічно.

У день роздачі нагород ми з Фонтане стали невідомими. Мабуть, через те, що були гладенько зачесані. Наші нові курточки, білі довгі штанці, тиковий балдахін, юрба родичів, естрада, прикрашена прапорами, — все збуджувало в мені те хвилювання, яке викликають пишні видовища. Книги й вінки склали заманливу купу, в надрах якої я намагався вглядіти, що ж приготовано мені, і, сидячи за партою, тремтів від хвилювання. Щодо Фонтане, то, розумніший від мене, він не випробовував долі. Він був напрочуд спокійний. Крутячи на всі боки головою, він звертав увагу то на приплюснутий ніс когось із батьків, то на кумедний капелюшок котроїсь із матерів. І робив він це з такою незворушністю, на яку я був нездатен.

Заграла музика. Директор у короткій парадній пелерині поверх сутани, разом із незнайомим генералом у мундирі і при повних регаліях, з'явився на естраді на чолі всіх викладачів. Я впізнав їх усіх. Вони посідали позаду генерала за рангами: спершу — заступник директора, потім викладачі старших класів, тоді пан Шувер — учитель співів, далі пан Труйон, учитель краснопису, і сержант Морен — учитель гімнастики. Абат Жюбаль вийшов останнім і примостився на табуретці позаду всіх. Через відсутність місця ця табуретка тільки трьома ніжками стояла на естраді, а четверта впиралася в полотнище. Але навіть і це скромне місце абат Жюбаль зумів зберегти за собою на дуже короткий час. Прийшли іще якісь люди і викинули його в найдальший кут, де його зовсім не було видно під великим прапором. Нарешті його заставили столон, і все було закінчено. Фонтане дуже тішився його упослідженням. А я... я був дуже знічений тим, що особу, яка з такою майстерністю вміла розвішувати гірлянди квітів, так зналася на поезії, до того ж була на землі представником всевишнього, зачухали в кут, ніби якусь палицю чи парасоль.

VIII

КАШКЕТ ФОНТАНЕ

Щосуботи нас водили на сповідь. Якби хтось сказав, навіщо це робилося, то зробив би мені неабияку ласку. Я з повагою ставився до процедури сповіді, але зазнавав через неї чимало прикрощів. Я не був певний, що сповідник справді цікавиться моїми гріхами, та все одно мені було неприємно

перед ним каятись. Найважче було знайти гріхи. Сподіваюсь, ви повірите мені, коли я скажу, що в десять років я ще не мав таких душевних якостей і ще не знав таких методів аналізу, які б допомогли мені, учневі пансіонату, розумно обстежити моє сумління.

Одначе треба було мати гріхи, бо, як немає гріхів, то не може бути й сповіді. Щоправда, мені дали невеличку книжечку зі списком усіх гріхів. Мені залишалося тільки вибрати. Але й вибрати було нелегко. Гріхів так багато, і всі такі незрозумілі: драпіжництво, любовластя, перелюбство!.. Я читав: «Каюсь у тому, що впадав у відчай. Каюсь у тому, що слухав лихослів'я». Це також хвилювало мене не дуже.

Ось чому я найчастіше чіплявся за розділ про неухажність. Неухажність під час відправ, неухажність під час трапез, неухажність під час зібрань. Все це я визнавав за собою, тож мене поймав пекучий сором.

Через відсутність гріхів я почував себе приниженим.

Але якось мені сягнула думка про кашкет Фонтане. Нарешті гріх знайшовся! Я був урятований!

Починаючи від цього дня, я щосуботи складав до ніг свого сповідника тягар кашкета Фонтане.

Спосіб, яким я завдавав шкоди добру мого ближнього в особі кашкета Фонтане, щосуботи на короткий час сповнював мене неабиякої тривоги. Я набивав той кашкет піском, закидав на дерево, звідки його доводилося збивати камінням, як недостиглий плід, я стирив ним, як ганчіркою, крейдяні малюнки на класній дошці, я шпурляв його в глибочений льох, і коли винахідливому Фонтане після уроків усе ж вдавалося витягти його звідти, то кашкет являв собою жалюгідну шмату.

Проте якась добра фея пильнувала долю кашкета, бо наступного ранку він знову красувався на голові у Фонтане, — всупереч сподіванням, чистий, пристойний, майже елегантний головний убір. І так щодня. Феєю була старша сестра Фонтане. Тільки з огляду на це можна було дійти висновку, що вона добра господиня.

Не один раз, коли я стояв навколішки перед сповідальнею, кашкет Фонтане — з моєї вини — плавав у басейні на шкільному подвір'ї. І мені було втішно, а водночас і лячно на душі.

Яке почуття спонукало мене заповзятися на цей кашкет? Почуття помсти.

Фонтане переслідував мене за мій незвичайний, застарілого фасону шкільний ранець, подарований — на моє ж таки лихо! — моїм аж надто ошадливим дядьком. Ранець був для мене завеликий, а я для нього був замалий. До того ж він

навіть не був подібний до ранця з тієї простої причини, що ніколи ним не був. То був старий портфель, який розтягався, ніби акордеон, а дядьків швець припасував до нього ремені.

Я ненавидів цей портфель — і не без підстав. Але сьогодні мені здається, що він був не такий потворний і не заслужив неподобств, яких щодо нього вчиняли. Він був із червоного сап'яну, з широкою золотою облямівкою, а над його мідним замком були прилаштовані корона і дуже подряпаний герб. Всередині портфель був підбитий уже вибляклим, колись блакитним шовком. Як обережно поведився б я із ним тепер! Бо, пригадую, корона та була королівською, а на щиті виднілися (якщо це тільки мені не приснилося) три лілії, сяк-так зішкрябані кишеньковим ножиком. Ось чому я підозрюю, що, перш ніж потрапити до мене, портфель належав одному з міністрів Людовіка XVI.

Але Фонтане було байдуже до минулого мого ранця, і він, побачивши його в мене на спині, жбурляв у нього сніжки або кінські ковляки, залежно від сезону, а м'ячик — у будь-яку пору року.

По суті, мої товариші та й сам Фонтане бачили в ранці тільки одну ваду — його незвичайність. Він був не такий, як у інших; звідси й походили всі лиха, що їх зазнавав я через нього. Діти відзначаються жорстоким прагненням до рівності. Вони не терплять нічого видатного, нічого оригінального. Саме цієї властивості і не врахував мій дядько, даючи свій згубний подарунок.

Ранець Фонтане був жахливий. Його по черзі тягали по лицейських лавах двох старших його братів. Він був такий брудний, що годі було забруднити його ще більше. Шкіра на ньому потріскалась і подерлася. Пряжки повідривались, і замість них були поприв'язувані шнурочки. Але в цьому ранці не було нічого оригінального, отим-то Фонтане не мав через нього ніяких прикростей. А я, тільки-но з'явившись на подвір'ї пансіону, чув оглушливі крики, свист, виття; мене оточували з усіх боків, штовхали, копнякували, збивали з ніг. Фонтане верещав, що я — черепаха, і вилазив на мій «панцир». Він був неважкий, але я почував себе приниженим. І як тільки зривався на ноги — хапав його кашкет.

Гай-гай! Його кашкет на другий день був як новий, а мій ранець взагалі нічого не брало. І ми знову кидалися один на одного з неблаганним шаленством, як впивалися один в одного злочинства в давньому роді Атрідів ⁷⁰.

⁷⁰ Атрідиди — за грецьким міфом, рід, до якого належали Агамемнон і Менелай; цей рід був проклятий богами за криваві злочини та братовбивства, вчинені їхніми предками.

ОСТАННЄ СЛОВО ДЕЦІЯ МУСА⁷¹

Сьогодні вранці, копирсаючись у скриньках з книгами букіністів на набережних, я знайшов і придбав за два су том із збірки творів Тіта Лівія⁷². Гортаючи його навмання, я потрапив на таку фразу: «Рештки римського війська під покровом ночі досягли Канузії⁷³», — і ця фраза примусила мене згадати Шотара. А коли вже я згадаю про пана Шотара, то дуже довго не можу відігнати думок про нього. Я думав про нього навіть тоді, коли повертався додому, щоб поспідати. А що з моїх уст не сходила усмішка, мене спитали, чому мені так весело.

— Тому, дітоньки мої, що я пригадав пана Шотара.

— Хто такий Шотар, на згадку про якого ви усміхаєтесь?

— Ось зараз я вам про це й розповім. Як вам це набридне, прикиньтесь, що слухаєте. Навіть надокучливий оповідач уявляє, що він розповідає бувальщини не тільки самому собі.

Мені було чотирнадцять років, і я навчався в третьому класі. У нас був учитель на прізвище Шотар, рум'яний, як старий чернець. До речі, ченцем він і був.

Брат Шотар, чи не найсумирніший агнець у пастві святого Франціска⁷⁴, 1830 року жбурнув у кропиву свою чернечу рясу і нап'яв на себе світський одяг, так і не навчившись мистецтва вбиратися зі смаком. Що спонукало брата Шотара? Хто казав — кохання, хто — страх — і запевняв, що після трьох славних днів⁷⁵ народ-переможець, траплялося, кидав капустинами качанами в капуцинів⁷⁶, і тоді брат Шотар,

⁷¹ Децій Мус Публій (IV ст. до н. е.) — римський полководець, який, за переказами, пожертвував життям задля перемоги Риму над ворогами.

⁷² Лівій Тіт (59 до н. е.—17 до н. е.) — один із найвизначніших істориків стародавнього Риму.

⁷³ Канузія — місто в Італії, засноване греками. Стало занепадати після другої пунійської війни. За середньовіччя було спустошене нападами сарацинів, візантійців і норманів. Залишилися тільки руїни поблизу Каносси.

⁷⁴ Тут мається на увазі: в чернечому ордені францисканців.

⁷⁵ «Три славні дні» — йдеться про дні Липневої революції 1830 р. (27—29 липня). Скориставшись наслідками перемоги народу над дворянською монархією Бурбонів, буржуазія накинула Франції свого ставленика — короля Луї-Філіппа Орлеанського.

⁷⁶ Капуцини — члени жебрущого католицького чернечого ордену.

щоб не наражати своїх переслідувачів на такий тяжкий гріх, як образа капуцина, переліз через монастирську огорожу.

Славетний брат Шотар був ученим мужем. Він одержав учені ступені, став викладачем і щасливо дожив, потрясаючи сивиною, привертаючи до себе увагу рум'янцем та червоним носом, до того дня, коли я і мої однолітки з'явилися перед його кафедрою.

Яким-бо войовничим був наш викладач третього класу! Побачили б ви його, як, розмахуючи над головою підручником латини, він вів на Філіппи⁷⁷ армію Брута⁷⁸. Яка відвага! Яка велич душі! Який героїзм! Але для своїх героїчних подвигів він завбачливо вибирав час, і цей час аж нітрохи не був сучасністю. В щоденному житті Шотар був тихеньким і навіть боязким. Його легко було налякати.

Він боявся злодіїв, скажених собак, грому, повозок — усього того, що чи то здалеку, чи зблизька може завдати шкоди порядній людині.

Не буде перебільшенням сказати, що тільки його тіло перебувало поміж нами. душа ж витала в античному світі. Він був разом з Леонідом⁷⁹ при Фермопілах⁸⁰, на одному кораблі з Фемістоклом⁸¹ у Саламинській битві⁸², пліч-о-пліч з Емілієм Павлом⁸³ на ратному полі під Каннами⁸⁴; заюшений кров'ю, він падав у Тразименське озеро⁸⁵, в якому рибалка пізніше знайшов його перстень римського вершника. Він відмов-

⁷⁷ Філіппи — поселення, битва поблизу якого (42 до н. е.) була вирішальною сутичкою між військами Брута й Кассія з одного боку та Октавіана й Антонія — з другого. Вона призвела до перемоги в Римі імперії.

⁷⁸ Брут Марк Юлій (85 — 42 до н. е.) — римський державний діяч, один з керівників змови проти Цезаря.

⁷⁹ Леонід (V ст. до н. е.) — спартанський цар; під час греко-перських воєн захищав од персів Фермопільську ущелину (480 до н. е.).

⁸⁰ Фермопіли — гірська тіснина, яку 480 р. до н. е. захищали триста спартанських вояків на чолі з царем Леонідом. Усі спартанці загинули.

⁸¹ Фемістокл (близько 525 — близько 460 до н. е.) — видатний афінський полководець і політичний діяч, вождь рабовласницької демократії.

⁸² Саламинська битва — морська баталія між греками й персами (480 до н. е.), в якій греки здобули перемогу.

⁸³ Емілій Павел — римський консул, який загинув у битві під Каннами.

⁸⁴ Битва під Каннами відбулася 216 р. до н. е. в Апулії. Карфагенський полководець Ганнібал у цій битві розбив римлян.

⁸⁵ На Тразименському озері Ганнібал 217 р. завдав римлянам нищівної поразки.

лявся коритися Цезареві⁸⁶ і богам при Фарсали⁸⁷, потрясав обрубком свого меча над трупом Вара⁸⁸ в Герцинських лісах. О, це був грізний вояк!

Сповнений рішучості дорого продати своє життя на берегах Егос-Потамоса⁸⁹ і гордий тим, що йому судилося випити до дна чашу-визволительку в обложеної Нумансії⁹⁰, пан Шотар, як і всі вправні полководці, не нехтував найвіроломніші військові хитрощі.

— Одна з військових хитрощів, до якої слід вдаватися, — сказав нам якимось пан Шотар, — полягає в тому, щоб заманити вороже військо в ущелину і розчавити його під уламками скель.

Одначе він нічого не сказав про те, чи часто ворожі війська ласкаво погоджувалися на те, щоб їх нищили таким способом.

Але я поспішаю перейти до того, чим уславився пан Шотар серед своїх учнів.

Темами для наших латинських і французьких творів він обирав битви, облоги, покаєнні і покутні церемонії. Розбираючи в класі нашу писанину, він був надивовижу красномовний. Його стиль і декламація обома мовами виражали один і той же войовничий запал. Часом йому доводилося припиняти хід своїх думок, щоб накласти на нас заслужені покарання, але навіть у таких випадках тон його залишався героїчним. Говорячи одним і тим же тоном то від імені консула, який соромить своє військо, то від імені викладача третього класу, який розподіляє кари, він збивав своїх учнів з пантелику: не можна було розрізнити, де промовляє консул, а де — вчитель. Якимось він перевершив сам себе, виголосивши незрівнянну промову. Цю промову ми знали напам'ять, я записав її у свій зошит, не змінивши жодного слова.

Ось вона в тому вигляді, якою я її чув тоді і чую зараз,

⁸⁶ Цезар Гай Юлій (100 — 44 до н. е.) — видатний римський полководець, політичний діяч і письменник. Був убитий внаслідок змови сенатської демократії.

⁸⁷ Фарсала — селище, поблизу якого відбулася битва між Цезарем і Помпеем під час громадянської війни 48 р. до н. е.

⁸⁸ Вар — римський намісник, який поліг смертю хоробрих разом із своїми вояками в битві з вождем германського племені херусків Армінієм (чи Германом) у Тевтобурзькому лісі. Ця битва поклала край римському пануванню на правому березі Рейна.

⁸⁹ Егос-Потамос — річка у Франції, в гирлі якої 405 р. до н. е. відбулася битва між афінянами і спартанцями; ця битва вирішила долю Пелопонеської війни на користь Спарти.

⁹⁰ Нумансія — старовинне місто в Іспанії, захоплене і зруйноване римлянами 133 р. до н. е. За переказом, мешканці міста зважились на масове самогубство, аби не потрапити в полон.

бо мені здається, що гучний голос пана Шотара й досі відлунює в мене у вухах, оглушуючи своєю монотонною піднесеністю.

«Останні слова Деція Муса.

Перш ніж вирушити в царство богів Ман⁹¹, підосторожуючи баского коня, Децій Мус востаннє обернувся до своїх бойових соратників і сказав:

— Якщо ви не будете сидіти тихо, я вас усіх залишу після уроків. Я відходжу в безсмертя задля блага батьківщини. На мене чекає загибель. Я помру задля суспільного добра. Пане Фонтане, ви переписете десять сторінок із латинського підручника. Так повелів у великій своїй премудрості Юпітер Капітолійський⁹², вічний охоронець вічного міста. Пане Нозьєр, якщо я не помиляюсь, ви знову даєте панові Фонтане списати з вашого зошита завдання. Запам'ятайте: я напишу вашому батькові. Справедливо і необхідно, щоб громадянин жертвував собою ради загального добра. Заздрить моїй долі і не плаче наді мною! Раденькі, що дурненькі, пане Нозьєр! У четвер ви залишитесь по обіді. Мій приклад житиме серед вас. Панове, ваші смішки — обурливі, я їх не потерплю! Я доповім про вашу поведінку панові директору. І я побачу з Елізея, розчакнутого перед тінями упокоєних героїв, як діви Республіки будуть завітчувати гірляндами квітів підніжжя моїх монументів».

В той час я був несосвітеним сміхуном. І ця особливість моєї вдачі повністю виявила себе, коли я почув останні слова Деція Муса; а коли пан Шотар, давши нам якнайкращий привід для сміху, заявив, що сміх без причини — безглуздя, я тицьнувся носом у словник і більше вже нічого не пам'ятав. Хто в п'ятнадцять років не реготав, слухаючи зливу нотацій, той не зазнав однієї з найбільших утіх...

Однак не слід думати, що я в класі тільки бив байдики. Я водночас був таким собі маленьким ученим гуманістом. Я глибоко відчував чар і шляхетність того, що так влучно було названо «красним письменством».

Я вже тоді любив прекрасну латину й прекрасну французьку мову — і не втратив цієї любові й донині, незважаючи на поради й приклад моїх більш удатних сучасників. Зі мною трапилося те, що звичайно трапляється з людьми, уподобання яких зневажають. Я пишався тим, що, можливо, був смішним.

⁹¹ Ман — від латинського man — потойбічні тіні.

⁹² Юпітер Капітолійський — верховне божество в давньоримській релігії; тотожний з давньогрецьким Зевсом.

Я продовжував бути запопадливим прихильником літератури — і так і залишився класиком. Хай мене називають естетом і книжником, але я переконаний, що шість чи сім років занять літературою надають розумові, здатному сприймати її, такої шляхетності, такої витонченої сили і краси, яких не досягнути жодними іншими засобами.

Я зачитувався Софоклом⁹³ і Вергілієм⁹⁴. Пан Шотар, віде правди діти, з допомогою Тіта Лівія будив у моїй душі піднесені мрії. Діти мають багатющу уяву. Скільки чудових образів виникає в головах малих бешкетників! Коли пан Шотар не давав мені приводів для нестямного сміху, він викликав у мене захоплення.

Кожного разу, як тільки він гучним голосом старого проповідника вимовляв фразу: «Рештки римського війська під покровом ночі досягли Канузії», — я бачив, як у місячному сяйві, серед оголених полів мовчки простують між двома рядами могил утомлені вояки, тримаючи в руках уламки мечів. — бліді, закривавлені, закіптюжені, в побитих шоломах, у потьмянілих, погнутих латах. І це невизразне видиво, яке довго не зникало, було таким урочистим, таким понурим і таким величним, що серце мов замирало від скорботи й захоплення.

Х

ГУМАНІТАРНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ

Хочу вам розповісти, про що нагадують мені кожного року неспокійне осіннє небо, перші обіди при засвіченій лампі й тремтливе листя, що жовтіє на деревах. Хочу вам розповісти, що я бачу, проходячи в перші дні жовтня Люксембурзьким садом. Він уже трішечки сумний, але гарний, як ніколи; листя з дерев тихо падає на білі плечі статуй. Я бачу, як цим садом прошкує невеличкий хлопчик: засунувши руки в кишені, з ранцем за плечима, він підстрибує, мов горобчик. Я бачу його тільки в уяві, бо хлопчик цей — усього лише привид. Цей привид — я сам, такий, яким був двадцять п'ять років тому. Щиро кажучи, мене цікавить цей малюк: коли він жив, то нітрохи мене не турбував, але тепер, коли його нема, я його дуже люблю. По суті, він був кращий, ніж багато інших «Я», що їх я набув згодом, коли вже втратив його. Він був великим бешкетником, але не був злим, і я повинен від-

⁹³ Софокл (близько 497.—406 до н. е.) — великий драматург Стародавньої Греції. Написав близько 120 трагедій.

⁹⁴ Вергілій (70—19 до н. е.) — римський поет, автор «Енеїди», буколік та віршів про землеробську працю.

дати йому належне за те, що він не залишив по собі жодного лихого спогаду. Разом з ним я втратив щирість, і дуже природно, що жалкую за цим. Природно й те, що я бачу його в своїй уяві і що на згадку про нього радію душею.

Двадцять п'ять років тому в таку ж погоду близько восьмої години ранку він ішов цим чудовим парком у колеж, трохи стурбований: адже це перший день нового навчального року.

Проте ішов він упевнено, з книжками за плечима і з дзггою в кишені. Думка про те, що він скоро побачить товаришів, сповнювала його серце радістю. Скільки всього йому треба розповісти! Скільки доведеться почути! Конче треба дізнатися, чи й справді Лаборіет полював у лісі Егль. А самому слід розповісти, як їздив верхи на коні в Овернських горах. Коли здійснюєш такий подвиг, то не для того ж, щоб мовчати про це! А як приємно знову зустрітися з товаришами! Як кортить побачити Фонтане, друга, що так дотепно кепкує із нього! Фонтане, маленького, мов пацючок, і спритнішого, ніж Улісс⁹⁵: адже він завжди й скрізь займає перші місця.

Від думки, що побачить Фонтане, хлопчикові полегшало на душі.

Отак він прошкував свіжого ранку Люксембурзьким садом. Те, що він бачив тоді, бачу я сьогодні. Те саме небо, та сама земля, у предметах та ж сама, що й тоді, душа. Ця душа й веселить, і смутить, і хвилює мене. Нема тільки того хлопчика.

Ось чому, старіючи, я все частіше згадую початок навчального року.

Якби мені довелося мешкати в ліцеї, то мої спогади про роки навчання були б важкими, і я намагався б їх відігнати. Але мої батьки не прирекли мене на цю каторгу. Я був екстерністом⁹⁶ у старовинному напівзакритому колежі з якоюсь мірою монастирськими порядками. Я щодня бачив і вулицю, і рідну домівку. Я не був відрізаний, як ліцеїсти-бурсаки, від громадського життя і життя в родині. Тож у моїх почуттях не було нічого рабського. Вони розвивалися з тією лагідністю і силою, які властиві всьому, що зростає на волі. До них не долучалася ненависть. Моя допитливість була добросердою, і я хотів знати для того, щоб любити. Все, з чим я стикався по дорозі у колеж,— люди, тварини, річі,— допомагало мені більше, ніж це можна було б уявити, відчутти простоту і велич життя.

⁹⁵ Улісс — Одиссей, герой епопеї Гомера.

⁹⁶ Екстерніст — тут учень, який не жив в інтернаті, а ходив у навчальний заклад з дому.

Ніщо так не допомагає дитині спізнати суспільний механізм, як вулиця. Треба, щоб уранці дитина бачила молочарок, водоносів, вуглярів, треба, щоб вона розглядала вітрини бакалійних та ковбасних крамниць, треба, щоб вона бачила полк солдатів, які крокують з оркестром на чолі; треба, нарешті, щоб дитина вдихала запах вулиці, бо тільки тоді вона відчує, що закон праці — священний закон і кожна людина на землі повинна робити свою справу. Від цих щоденних переходів — уранці од дому до колежа, а ввечері од колежа до дому — я зберіг палке зацікавлення ремеслами і ремісниками.

Як по правді, не до всіх я ставився з однаковою приязню. Спочатку мене захоплювали продавці паперу, бо у вітринах своїх крамниць вони виставляли багато лубочних картинок. Часто, приплюснувши носа до шиби, я читав і перечитував пояснення до цих коротеньких ілюстрованих драм.

Я перебачив їх безліч! Були поміж них фантастичні картинки, які розбурхували мою уяву і розвивали в мені такі якості, без яких нічого не можна зробити навіть у царині живого досвіду, а тим більше — в галузі точних наук. Інші, відтворюючи життя людини в наївній і захопливій формі, вперше примусили мене подивитися на речі страхітливі, точніше, на єдину страхітливую річ — долю. Нічого не скажеш — лубочні картинки неабияк сприяли розвитку моєї уяви та мислення.

Коли мені минуло чотирнадцять-п'ятнадцять років, я вже не зупинявся біля вітрин бакалійників, хоч виставлені в них коробки з зацукреними фруктами ще довго мене захоплювали. Я гордував галантерейниками і більше не силкувався розгадати зміст загадкової букви «У», яка блищала золотом на їхніх вивісках. Я майже не затримувався, щоб розшифрувати наївні ребуси, зображені на мереживних решітках старих питних закладів: там легко можна було розпізнати то айву⁹⁷, то комету⁹⁸, куті з заліза.

Мій смак став витонченішим, і відтепер мене цікавили крамнички з естампами, з антикварними речами і скриньки з буквістичним крамом.

О, старі, неохайні євреї з вулиці Шерш-Міді, нехитрі буквіністи з набережних, учителі ви мої, як я вам зобов'язаний! Так само, а може, й більше, ніж університетським професорам, я завдячую своє духовне виховання. Славні люди, ви виставляли перед моїм захопленим поглядом таємничі предме-

⁹⁷ Зображення айви або яблука на вивісках винарень означали, що там продається сидр.

⁹⁸ К о м е т а — марка шампанського, яка широко рекламувалася після появи 1759 р. комети Галлея.

ти минулого життя і найрізноманітніші та пайдорогоцінніші пам'ятки людської думки. Копирсаючись у ваших скринях, переглядаючи ваші припалі пилом полицки, заставлені убогими реліквіями наших предків і плодами їх прекрасних думок, я непомітно для себе пройнявся щонайздоровішою філософією.

О, мої друзі! Гортаючи давні, поточені хробаками книги, перебираючи іржаве залізяччя військових обладунків, потрухле дерев'яне різьблення, яке ви продавали, щоб заробити на хліб насущний, я, іще зовсім дитина, глибоко відчув тлінність усього земного і його неминучу проминальність! Я здогадався, що живі істоти — це тільки мінливі образи у всесвітній ілюзії, і відтоді у мене зародилася схильність до суму, ніжності та співчуття.

Як ви бачите, школа просто неба дала мені високі знання. Домашня школа виявилась ще кориснішою. Домашні обіди, такі приємні, коли на столі стоять прозорі карафки, коли стіл застелений білою скатертиною, а довкола — такі привітні обличчя, — ці обіди виховують у дитини смак до гарних домашніх речей, прокладають шлях до розуміння їх, поцінування скромних і святих вартостей життя. Якщо до того ж доля обдарувала дитину, як, наприклад, мене, розумними й добрими батьками, то з застільних розмов вона дізнається про те, що таке любов, і вчиться замилюватися нею. Кожного дня дитина смакує той благословенний хліб, який отець духовний переломив і подав пілігримам у вбогій оселі в місті Еммаусі. Як і вони, дитина каже собі: «Серце моє горить у мені».

Трапези, які споживають бурсаки в ліцейських їдальнях, позбавлені того затишку і благодотворного впливу. Домашня школа — о, яка це чудова школа!

Одначе, мене зрозуміли б погано, якби подумали, що я зневажаю класичну освіту. Гадаю, що для розвитку розуму немає нічого кориснішого, ніж вивчення давніх греків і римлян за методом старих французьких класиків. Слово «класична» в значенні «досконала за формою» якнайкраще виначає античну культуру.

Хлопчик, про якого я оце розповів вам з симпатією, за яку, сподіваюсь, ви мені пробачите, бо в ній нема себелюбства, і стосується вона привида, — отой пущьвірінок, який, підстрибуючи, мов горобчик, прошкував алеями Люксембурзького саду, їй же право, був непоганим класиком. В його дитячій душі знаходили відгомін могутність римлян і велич образів античної поезії. Все, що він бачив і відчував на вільній волі екстерніста, який тинявся по букіністичних крамничках і обідав дома разом з батьками, не завадило йому осяг-

нути красу давніх мов, яких навчали в колежі. Навпаки, він був дуже вправним грецистом і не менш запопадливим латиністом у ціцеронівському стилі⁹⁹, звичайно, наскільки це було можливо в юрмі маленьких лобуряк, що їх виховували чесні книгогризи.

Він трудився не задля слави, ім'я його не сяяло в списку учнів, удостоених нагород, але він багато працював для власного вдовolenня, як писав Лафонтен. Його переклади були написані гарним стилем, а латинські твори могли б заслужити похвалу навіть самого інспектора, якби в них не було помилок у побудові фрази, що аж ніяк їх не прикрашували. Хіба він вам не розповідав, що в свої дванадцять років він проливав благородну сльозу над оповіданнями Тіта Лівія?

Але справжня краса постала перед ним у всій своїй величній простоті лише тоді, коли він зіткнувся з Грецією. Та він дійшов до її розуміння не зразу. Спершу йому затемнили душу байки Езопа¹⁰⁰. Їх тлумачив горбатий учитель — горбатий фізично і морально. Чи можете ви собі уявити Терсіта¹⁰¹, що веде юних галатів¹⁰² в гаї Муз?¹⁰³ У голові хлопця це не вкладалося. Ви, може, повірили, що горбатову вчителю, який спеціально заповзявся тлумачити байки Езопа, ця роль підходила? Анітрохи! Це був незвичайний горбань, горбань-влетень, дурний і нелюдяний, злобний і несправедливий до людей. Він не годився навіть для того, щоб тлумачити думки горбаня Езопа. До того ж, пересічні, беземоційні бабчки, що їх приписують Езопові, дійшли до нас вихолощеними; це зробив якийсь візантійський чернець, тупий схоласт, голова якого в тонзуру¹⁰⁴ на тімені була напхана не розумом, а січкою. У п'ятому класі мені не було відоме походження езопівських байок, і я не дуже квапився дізнатися про це, але й тоді я судив про них точнісінько так, як і тепер.

⁹⁹ Ціцеронівський стиль — публіцистична манера викладу думок, властива видатному римському діячеві й письменнику Ціцерону.

¹⁰⁰ Езоп (VI — V до н. е.) — напівлегендарний давньогрецький байкар, за переказами — фрігійський раб.

¹⁰¹ Терсіт — персонаж «Іліади» Гомера; потворний горбатий вояк-бойгуз, який поставив вимогу припинити облогу Трої, чим викликав загальне обурення героїв і був побитий Агамемноном.

¹⁰² Галати — плем'я, яке колись заселяло частину Малої Азії. Звідси — пізніша назва римської провінції Галатія та району Стамбула — Галата.

¹⁰³ Музи — в грецькій міфології богині, покровительки мистецтва та наук.

¹⁰⁴ Тонзура — спеціально вистрижена лисина посеред голови в католицьких ченців.

Після Езопа ми почали вивчати творчість Гомера. Я бачив Фетіду¹⁰⁵ з її подружками і пальму Делоса¹⁰⁶, і небо, і землю, і море, і Андромаху¹⁰⁷, яка усміхається крізь сльози. Я зрозумів, я відчув. Протягом півроку я був зачарований «Одіссеєю». За це на мене накладали численні кари. Але щоб мені ті кари! Я плавав з Уліссом «по фіолетовому морю». Відтак я відкрив для себе грецьких трагіків. Я багато дечого не розумів у трагедіях Есхіла¹⁰⁸, але Софокл та Евріпід¹⁰⁹ ввели мене в чудовий світ героїв та героїнь і залучили до поезії страждання. Читаючи кожну нову трагедію, я радів і проливав сльози, тремтів від душевного щему.

Алкеста¹¹⁰ й Антігона¹¹¹ навіяли мені найблагородніші марення, на які тільки здатний невеличкий хлопець. Сидячи за партою, схиливши голову над словником, я бачив божественно прекрасні постаті, руки, мовби виточені зі слонової кості, які безсило спадають вздовж білих тунік, чув голоси, мелодійні скарги яких звучали ніжніше від найніжнішої музики.

Через це на мене повсякчас сипалися кари. Вони були справедливі: я займався в класі сторонніми справами. Гай-гай! Ця звичка збереглася й досі. Хоч би в якому класі опинявся я на схилі років,— навіть присипаний снігом сивини,— неодмінно наражаюся на той докір, що його закидав мені вчитель у другому класі:

— Пане П'єр Нозьєр, ви займаєтеся в класі сторонніми справами!

Сяйво і музика античної поезії п'янили мене і зимовими вечорами на вулиці, коли я виходив із колежа. При світлі газових ліхтарів і крамничних вітрин я перечитував вірші і, йдучи додому, впівголоса проказував їх. На вузьких вулицях

¹⁰⁵ Фетіда — морська богиня, мати героя Ахілла.

¹⁰⁶ Делос — один з островів поблизу материкової Греції.

¹⁰⁷ Андромаха — дружина троянського героя Гектора, який загинув од руки Ахілла, в шостій картині «Іліади» змальовується аворушлива картина прощання Гектора з Андромахою та малим сином напередодні фатальної битви героя. Син злякався кінської гриви на шоломі батька, і засмучене розлукою подружжя усміхнулося.

¹⁰⁸ Есхіл (525 — 456 до н. е.) — великий давньогрецький драматург, батько трагедії, автор «Прикутого Прометей».

¹⁰⁹ Евріпід (бл. 480—406 до н. е.) — давньогрецький драматург, молодший із трьох афінських трагіків. Наблизив мову трагедії до розмовної мови. Автор «Медей», «Електри» та інших творів.

¹¹⁰ Алкеста — героїня однойменної трагедії Евріпіда. Ціною власного життя вона намагалася врятувати від смерті свого чоловіка.

¹¹¹ Антігона — героїня однойменної трагедії Софокла, дочка царя Едіпа. Всупереч забороні управителя Фів, здійснила похвальний обряд над своїм братом і за це була замурована в підземеллі.

дях передмістя, вже оповитих імлюю, панувало вечірнє по-
жвавлення.

Траплялося, що я здибувався з підручним хлопчаком з пекарні, який ніс на голові двовуху корзину з хлібом і був такий само замріяний, як і я. Або зненацька я відчував на своїй щоді гаряче дихання конячини, запряженої в якусь таратайку. Дійсність не заважала мені марити, бо я дуже любив старі вулички передмістя, де кожний камінь був свідком моїх дитячих років. Якось увечері біля ліхтаря продавця каштанів я прочитав ось цей рядок з монологу Антігони:

О могила, о ложе подружнє!..

Досить мені через чверть століття нагадати цей рядок — в моїй уяві постає овернець, що надуває паперову торбинку, я знову відчуваю тепло жаровні, на якій смажились каштани. І спогад про цього славного чолов'ягу в моїй пам'яті гармонійно зливається з риданням фіванської діви.

Так я запам'ятав багато віршів. Так я набув багато корисних і цінних знань. Так реалізувалися мої гуманітарні зацікавлення.

Моя метода була доброю для мене; комусь іншому вона, може, й зовсім не годиться. Я стримаюсь від того, щоб рекомендувати її будь-кому.

Отож мушу признатися, що, сформований на творах Гомера і Софокла, мій літературний смак виявився недостатнім для класу риторики. Про це мені заявив учитель риторики, і я охоче йому вірю. Смак, що його засвоїв і показує сімнадцятирічний юнак, рідко коли буває гарним. Щоб поліпшити мій літературний смак, учитель риторики рекомендував мені уважно вивчити твори Казимира Делавіня¹¹². Я не послухався його поради. Софокл допоміг мені виробити певні навички, які я вже не міг знехтувати. Цей викладач риторики не здався мені (та й тепер не здається) витонченим філологом, але, незважаючи на педантичний склад розуму, у нього була справедлива вдача і шляхетна душа. Якщо він і напихав нас деякими літературними ересями, то водночас він показав, принаймні на власному прикладі, що таке чесна людина.

Це також дуже цінне знання. Пана Шаррона поважали всі учні. Бо діти безпомилково оцінюють моральні якості своїх наставників. Те, що я думав двадцять п'ять років тому про несправедливого горбаня і чесного Шаррона, я думаю і тепер.

¹¹² Делавінь Казимір — французький учений, що згадується тут як епігон класицизму.

Але день мерхне під платанами Люксембурзького саду, і привид хлопця, якого я викликав, зникає у п'їтмі. Прощавай, моє маленьке, втрачене мною «Я»! Туга моя за тобою була б невтішною, якби я не знайшов тебе знову у своєму синові — ще кращим.

XI

МИРТОВИЙ ЛІС

Я був дуже кмітливим хлопцем, але коли мені минало сімнадцятий, отупів. Я став таким сором'язним, що кожного разу, як мені доводилося бувати в товаристві або з кимось вітатися, рясний піт зрошував моє чоло. В присутності жінок мене поймав жах. Я поводився достеменно так, як радилося в напученні із «Наслідування Христа», що його вивчив у молодших класах і запам'ятав, бо рядки, написані Корнелем¹¹³, видалися мені незвичними:

Тікай від жінки, бо від неї ворог твій
Дізнається про всі твої слабини й вади.
Тож божу ласку хай усяка з них посаде,
Котра чеснотами сія в красі ясній.
А ледь зустрівшись, кажи їй вмєнт: прощай!
У бозі лиш усіх жінок кохай!

Я прийняв пораду старого ченця-містика — але всупереч власній волі. Мені хотілося б, зустрічаючи жінок, не розлучатися так швидко.

Поміж приятельками моєї матінки була одна, з якою мені хотілося розмовляти якомога довше. То була вдова Альфонса Ганса, який помер молодим і в славі. Звали її Аліс. Мені ніколи не вдавалося розгледіти, яке в неї волосся, очі, зуби... Хіба можна бачити те, що тріпоче, сяє, яскріє, сліпить? Але мені здавалося, що вона — найпрекрасніша мрія, що краса її — незрівнянна. Матінка не раз казала, що риси обличчя пані Ганс — звичайнісінькі, якщо розглядати кожну зокрема. Батько недовірливо хитав на не голову. Очевидно, мій чудовий татусь чинив те, що й я. Він не розглядав риси обличчя пані Ганс кожну окремо. Бо обличчя це чарувало. Не вірте матінці — пані Ганс була прекрасна! Пані Ганс

¹¹³ Корнель П'єр (1606 — 1684) — видатний драматург французького класицизму XVII ст. Попавши під кінець життя під вплив єзуїтів, перевірявав релігійний твір Хоми Кемпійського «Наслідування Христа», перекладений з латини на французьку мову в XV ст.

вабила мене: краса солодка! Пані Ганс лякала мене: краса страшна!

Якось увечері, коли батько приймав у себе кількох осіб, пані Ганс увійшла до вітальні з таким привітним виразом, що я збадьорився. В чоловічому товаристві вона іноді поведилась, ніби добра дама, котра, прогулюючись, кидає пташкам зеренця, щоб ті дзьобали. Відтак вона раптом набирала зневажливого вигляду. Її обличчя ніби кам'яніло, і вона повільно, паче знехотя, обмахувалась віялом. Я не розумів, чому вона так робила. Тепер розумію: пані Ганс була кокеткою — тільки й того.

Отже, того вечора, ввійшовши у вітальню, вона обдарувала всіх, і в тому числі найнещаснішого з усіх, — тобто мене, — своєю чарівною усмішкою. Я не відривав од неї погляду, і мені здалося, що вловив у її чудових очах тінь якогось смутку. Це мене приголомшило. Адже я був добросердим хлопцем...

Її попросили зіграти щось на фортеп'яно. Пані Ганс зіграла ноктюрн Шопена. Ніколи не чув я нічого прекраснішого. Мені здалося, що не тільки звуки, а й пальці пані Аліс, її довгі білі пальці, з яких вона познімала персні, торкаються моїх вух, ніжать їх неземними пестощами.

Коли пані Ганс скінчила грати, я, спонукуваний якоюсь мимовільною силою, підійшов до неї, відвів на місце і сів поряд. Відчувши пахощі її тіла, я заплющив очі. Вона спитала, чи я люблю музику. Від звуку її голосу я затремтів. Розплющив очі й побачив, що пані Ганс дивиться мені в обличчя. Цей погляд мене знищив.

— Так, пане, — пробелькотів я, геть ізнічений.

Якщо земля не розверзлася і не поглинула мене в ту мить, то тільки тому, що вона не зважає на найпалкіші благання людини.

Я не спав ніч, обзивав себе худобиною, бевзем і гамселів кулаком по обличчю. Вранці, після тривалих роздумів, я все ще не міг примиритися з собою. Я сказав подумки:

«Бажати сказати жінці, що вона прекрасна, що вона чарівливо гарна, що вона вмів видобувати з фортеп'яно зітхання, стогін, справжнє ридання, — і не спромогтися вичавити з себе нічого, крім двох слів: «Так, пане»! Це означає, що я остаточно з'їхав з глузду і втратив здатність виражати свої думки. П'єре Нозьєр, ти йолош! Згинь з очей людських!»

На жаль, я не міг згинути. Я мусив з'являтися у класі, за столом, на прогулянках. Я намагався втягнути ший, ховати руки й ноги, я горбився. Але мене все ж бачили, і від того я почувався нещасливим. Якби йшлося про шкільних товари-

пів, то з ними я міг принаймні битися. Це все-таки якась дія. Але в товаристві приятельки моєї матінки я мав жалюгідний вигляд. На власному досвіді я переконався, якою правильною є настанова з «Наслідкування Христа»:

Тікай від жінки, бо від неї ворог твій
Дізнається про всі твої слабини й вади.

«Яка рятівна порада! — казав я собі. — Якби того фатального вечора, коли пані Ганс так чудово зіграла ноктюрн, що сповнив усе довкола трепетом пристрасті, — якби я того вечора чкурнув од неї, то вона не спитала б: «Чи любите ви музику?» — і я не відповів би: «Так, пане».

Ці два слова: «Так, пане», — безнастанно відлунювали у мене в голові. Я завжди пам'ятав про них, або, точніше, під впливом якогось жахливого психологічного феномена мені здавалося, що час раптом зупинився і я без кінця перебуваю в тій його миті, коли мовив непоправні слова: «Так, пане». Ні, не докори сумління мордували мене. Докори сумління у порівнянні з тим, щб я відчував, були б для мене відрадою. Я поринув у чорну меланхолію. Через півтора місяця навіть батьки помітили це.

Мою дурість обтяжувало ще й те, що в душі я був відчайдушно сміливий — а спілкуючись з людьми, соромився й нітився. Молодь, здебільшого, не відзначається гнучкістю розуму. А я був просто-таки несхитний. Переконаність, що я володію правдою, не полишала мене. Наодинці з собою я був справжнім революціонером, почувався сильним і невгамовним.

Яким зухом, яким молодцем я був сам із собою! Відтоді я багато в чому змінився. Тепер я не дуже зічкуюсь і в присутності моїх сучасників. Я намагаюсь триматися, — наскільки це можливо, — посередині між тими, хто розумніший від мене, і тими, хто дурніший, покладаючись на розум перших. Проте я не відчуваю такої впевненості перед самим собою... Але я розповідаю вам про те, що було, коли мені минав сімнадцятий. Отож тієї пори я, поєднуючи в собі таку боязкість з такою сміливістю, являв собою досить безглузду істоту.

Через півроку після жахливої події, про яку я вам розповів, після того, як я закінчив з відзнакою клас риторики, батько відіслав мене на канікули в село. Він припоручив мене одному із своїх найскромніших і найдостойніших колег — старому сільському лікареві, який практикував у Сен-Патрісі.

Я поїхав туди. Сен-Патріс — сільце в Нормандії; одним боком воно межує з лісом, а другим положисто збігає до піщаного берега, затиснутого між двома скелями. Цей берег був тоді дикий і безлюдний.

Море, яке я побачив уперше, ліс, безгоміння якого заколхувало так солодко, враз зачарували мене. Пошуми вод і листя гармонійно вливалися в незграйну мелодію моєї душі. Я гасав верхи на коні по дібровах, напівголий, годинами лежав на прибережній гальці. Я був сповнений жадоби чогось незвіданого, що його вгадував скрізь, але ніде не знаходив.

Блукаючи впродовж днів сам, я часто плакав без будь-якої причини. Іноді моє серце було переповнене так, що здавалося, от-от розірветься. Одне слово, я був збентежений до краю. Та хіба з тією бентегою, якою був я тоді охоплений, можна порівняти спокій? Ніколи в світі! Беру за свідків дерева, віття яких шмагали мене по обличчю, беру за свідка стрімчак, з вершини якого я милувався на сонце, що закочувалося за море.

Ніщо не може зрівнятися із болем, який тоді мучив мене, з цими першими парубоцькими мріями. Якщо жадання прикрашує все, чого воно стосується, то жадання незвіданого прикрашує світ.

Попри всю свою проникливість, я завжди відзначався дивовижною наївністю. Я, напевно, ще довго не підозрював би причини моєї бентеги та невизражних жадань. Їх відкрив мені поет.

Ще в колежі я прихотився до читання поетів; зберіг я цю пристрасть і досі. В сімнадцять років захоплювався Вергілієм і розумів його так добре, ніби мої вчителі не пояснювали мені його. Під час канікул я завжди носив у кишені томик Вергілія. То була поганенька книжчина — англійське видання Блісса. Вона у мене є й зараз. Я бережу її, як зіницю ока, і щоразу, коли гортаю, знаходжу засушені квіти; найдавніші з квітів — ті, що їх зірвав я в лісі Сен-Патріса, де був такий щасливий і такий нещасний у свої сімнадцять років!

Ідучи якимось узліссям, з насолодою вдихаючи запах скошеної трави, — морський вітер терпко солонив мої губи, — я раптом відчув страшенну втому. Сів на землю й довго дивився, як у небі переганяють одна одну хмари.

Тоді я розгорнув Вергілія і прочитав:

«Nis, guos durus amor...»¹¹⁴

Тут всіх нещасних, що люта недуга хвороби скувала,

¹¹⁴ Дослівно: «Той, кого невблаганна любов...»

Добре сховали стежки таємничі у миртовім лісі,
Котрий їх тінню укрит, але смуток їх мучив до смерті.

«Добре сховали стежки таємничі у миртовім лісі, котрий їх тінню укрит...» О! Я чудово знав цей миртовий ліс. Вергілій мені відкрив причину моїх страждань. Завдяки йому я зрозумів, що кохаю.

Але я ще не знав, кого кохаю. Збагнув усе це аж взимку, коли знову побачив пані Ганс. Ви, певно, більш здогадливі, ніж я. Ви здогадалися, що я закохався в Аліс. Яка жахлива іронія долі! Я вподобав саме ту жінку, перед якою зганьбив себе, і яка, безперечно, була про мене щонайгіршої думки. Було від чого впасти в розпач! Але в той час розпач уже вишшов з моди. Наші батьки зловживали ним, і він став надто заялженим. Отож я не зробив нічого жахливого і нічого великого. Не сховався під зруйноване склепіння старого монастиря, не кинувся розвіювати свою тугу в пустиню, не звертався з заклинанням до аквілонів¹¹⁵. Просто я був дуже нещасним і складав екзамени на ступінь бакалавра.

Навіть щастя моє було жорстоким: бачити Аліс, слухати її і думати: «Вона — єдина жінка в світі, яку я можу кохати, а я єдиний чоловік, якого вона не може терпіти».

Коли вона грала на фортеп'яно, я перегортав ноти й милувався пухнастими кучериками на її білій шиї. Але щоб, бува, знову не сказати їй: «Так, пане», — я запрягся, що більше не озвуся до неї й словом.

Незабаром у моєму житті сталися зміни, і я більше не бачив пані Ганс, отож не зламав своїєї присяги.

Цього літа я зустрівся з пані Ганс на водах, у горах. Її краса, якій я завдячую найперше і найсолодше душевне хвилювання, яснє вже півстоліття. Хоч і зів'яла, вона все ще може чарувати. І тільки тепер, уже посивівши, зламав печать мовчання, яка лежала на моїх устах з далеких юнацьких років.

— Добрий день, пані, — озвався я до Аліс Ганс.

І — диво! — голос мій цього разу не затремтів од хвилювання, очі не повив туман.

Пані Ганс майже відразу впізнала мене. Нам було що згадати, і ми збували одноманітні дні в приємних розмовах.

Незабаром нас поєднали нові, міцніші зв'язки. І склалися вони самі собою: нас поріднювали однакова життєва втома

¹¹⁵ Аквілон — сильний північний або північно-східний вітер; у давніх римлян — один з міфічних богів, який уособлював цей вітер.

та горе, яке її спричинило. Сидячи на зеленій лавочці під лагідним сонцем, ми щоранку розмовляли про свій ревматизм і життєві втрати. Цих тем вистачало для довгих розмов. А щоб трохи розвіятись, говорячи про сучасне, ми згадували минуле.

— Якою гарною ви були, пані Ганс, і як усі вами захоплювались! — сказав я одного разу.

— Що правда, то правда, — відповіла вона, усміхнувшись. — Тепер, коли я вже стара жінка, можу зізнатися: я подобалась. Спогад про це втішає мене. Я була предметом невідступних залицянь, це лестить моє самолюбство. Але я, напевно, здивую вас, коли скажу, чие схиляння хвилювало мене найбільше.

— Цікаво б дізнатися.

— Гаразд... Якось увечері (було це дуже давно) один пущьвірінок-гімназистик, подивившись на мене, так розгубився, що на якесь моє запитання відповів: «Так, пане». Жоден вияв закоханості так не лестив мені й не викликав у душі такого захоплення, як ці слова «Так, пане»! І, звичайно, те, як було сказано ці слова...

XII

ТІНЬ

Коли мені минав двадцятий рік, зі мною сталася незвичайна пригода. Батько послав мене в департамент Нижнього Мена ¹¹⁶ залагодити одну родинну справу. Я виїхав по обіді з мальовничого містечка Ерне, а звідти — в убогу парафію святого Іоанна, щоб побувати в опустілому домі, в якому понад двісті років проживав рід мого батька. Було це в грудні. Зранку падав сніг. Дорога, обсаджена живоплотом, вся була у вибоїнах, і я та мій кінь добряче вимучились.

Але за п'ять чи шість льє від парафії святого Іоанна дорога стала краща, і я, незважаючи на скажений вітер та сніг, який хльоскав у обличчя, пустив коня чвалом. Дерев, які стояли обабіч дороги, миготіли, мов безформні й згорьовані нічні привиди. Ці чорні дерева з повідрубаними кронами, з покарлюченим гіллям, у наростах і виразках, були страшні. В Нижньому Мені їх називають «оцупками». Вони лякали мене, бо я перебував під враженням того, що напередодні почув от настоятеля церкви святого Маркела в Ерне. В одне

¹¹⁶ Нижній Мен — давня французька провінція в басейні Луари.

з цих дерев,— старий каштан, порожній усередині, як вежа,— в цього каліку вдарила блискавка і розчухнула його зверху донизу. Це трапилося 24 лютого 1849 року. І тоді побачили всередині кістяк людини, який стійма стояв в рушницею при боці і з чотками. На годиннику, що лежав біля ніг, прочитали ймення: «Клод Нозьєр». Цей Клод, двоюрідний дід мого батька, був контрабандистом і розбишакою. В 1794 році він пристав до шуанів¹¹⁷, до відділу Третона під прозвиськом Срібна нога. Тяжко поранений, переслідуваний «синіми», зацькований, він заховався в дуплі цього каштана, де й помер. Ні друзі, ні вороги не знали, що з ним трапилось. І тільки через півстоліття удар блискавки витяг на світ божий старого шуана.

Я думав про нього, задивляючись на «опупки» обабіч дороги, і підстьобував коня.

Коли я приїхав у парафію святого Іоанна, було вже поночі.

Я увійшов у заїзд, вівіска якого сумно брязкотіла на вітрі своїм ланцюгом. Я сам поставив коня в стайню, відтак увійшов у низьку кімнату й сів у старе вольєрівське крісло, яке стояло біля каміна. Гріючись біля вогню, я намагався розгледіти господиню. То була напрочуд бридка бабця. На її обличчі, уже повитому поволокою тліну, виступав кривий ніс, а з-під червоних повік похмуро дивились погаслі очі. Вона зиркала на мене з недовірою, як на чужого. Щоб заспокоїти бабцю, я назвав своє ім'я, яке вона повинна була б знати.

Похитавши головою, бабця відповіла, що всі Нозьєри померли. І все ж вона виявила бажання зготувати мені вечерю. Підкинула хмизу в вогонь і вийшла.

Я був сумний і втомлений, якась невимовна тривога гризла мою душу. Мене обступили похмурі і дикі видива. На якусь хвилину я задрімав, але і крізь сон чув завивання вітру в продусі. Його пориви сипали на мої чоботи попіл із каміна.

Розплющивши очі через кілька хвилин, я побачив те, чого не забуду ніколи: в глибині кімнати на білій стіні видніла тінь — тінь молоденької дівчини. Профіль її був такий ніжний, такий чистий і чарівний, що, вдивляючись у нього, я відчув, як мої втома і сон розтанули в почутті щирого захвату.

Я дивився на цю тінь, здається, не більше хвилини, Цілком можливо, що захват мій тривав і довше, бо, звичайно ж, ніяк дізнатися, скільки це тривало насправді. Потім я повернув голову — подивитися на ту, тінь якої так зачарувала

¹¹⁷ Шуані — учасники роялістських заколотів у Бретані в пору французької буржуазної революції XVIII ст.

мене. В кімнаті не було нікого! Нікого, крім старої господині, яка розстилала на столі білу скатертину...

Я знову глянув на стіну: тіні як і не було.

Щось схоже на любовну тугу стиснуло мені серце, і я відчув гіркий біль — справжнісінький біль втрати.

На якусь мить я замислився, а тоді спитав:

— Тітонько, хто тут тільки-но був?

Господиня, здивувавшись, відповіла, що нікого не бачила. Я підбіг до дверей. Сніг, що падав лавиною, густо вкривав землю, але на ньому не було ніяких слідів.

— Тітонько, ви певні, що в домі немає жінки?

Господиня відповіла, що вона тут сама.

— Звідки ж ця тінь? — вигукнув я.

Стара промовчала.

Тоді я спробував за допомогою точних законів фізики визначити місце, де мала б стояти постать, тінь якої я бачив, і, показавши на це місце пальцем, сказав:

— Вона була там, он там, чуєте!

Стара підійшла до мене зі свічкою в руках і, вступивши в мене свої страшні невидючі очі, мовила:

— Тепер я вірю, що ви не дурите мене і що ви — справді один із Нозьєрів. Часом не син Жана Нозьєра, лікаря, який живе у Парижі? Я знала його дядька, харцизяку Рене. Йому також являлась якась жінка, котрої ніхто не бачив. То вже, мабуть, якась кара божа тяжіє над усім родом Нозьєрів за провини Клода-шуана, що загубив свою душу через жінку пекаря.

— Ви маєте на увазі Клода, кістяк якого знайшли в дуплі старого каштана разом із рушницею та чотками? — спитав я.

— Молодий чоловіче, чотки йому були ні до чого. Він занапастив себе задля спідниці.

Господиня не озвалася більше й словом. Я ледь торкнувся до хліба, яець, шинки й сидру — вечері, яку вона мені принесла. Я не зводив очей зі стіни, де бачив тінь. О, як я її чітко бачив! Її обриси були тонші й чіткіші, ніж у тіні, яку відкидали відблиски вогню, що горів у каміні, і чадне полум'я свічки.

Другого дня я відвідав пустельний будинок, де свого часу жили Клод і Рене. Я об'їздив усю околицю, розпитував у кюре, але не дізнався нічого, що навело б мене на слід дівчини, тінь якої я бачив.

Я й досі не знаю, чи варто вірити старій господині заїзду. Я не знаю, чи навідував якийсь привид моїх предків і чи не явилась ця спадкоємна Тінь, що переслідувала моїх диких

і забобонних пращурів, у новій, звабливій подобі їхньому мрійливому нащадкові.

Чи бачив я в заїзді парафії святого Іоанна родинного при-
вида Нозьєрів? Чи, може, в ту зимову ніч було оповіщено, що
мені в цьому світі вестиметься краще, бо природа вщедрила
мене найдорогоціннішим даром — даром мрій?

КНИГА СЮЗАНН

ДО ЧИТАЧА

Спогади П'єра Нозьєра обриваються на оповіданні, яке ви
щойно прочитали. Ми вважали за доречне додати до них ще
кілька сторінок, написаних тією ж рукою. «Книгу Сюзанн»
скопійовано з нотаток нашого друга. Ми скористувалися ни-
ми, щоб витягти із зошитів П'єра Нозьєра все що бодай тро-
хи стосується дитинства його дочки. Отже, з'явилася можли-
вість скомпонувати новий розділ родинної хроніки, яку автор
мав намір вести з усією послідовністю, але залишив з неї
тільки уривки.

Видавець

СЮЗАНН

I

ПІВЕНЬ

Сюзанн ще не клопоталася пошуками прекрасного. Вона
взялася до цього з неабияким завзяттям, коли їй виповнилося
три місяці й двадцять днів.

Це сталося в ідальні. Фаянсові тарелі, глиняні горщики,
олив'яні дзбани, пляшки із венеціанського скла, що ними за-
харашені мисники, надають нашій ідальні старовинного ви-
гляду. Все це повиставляла мати Сюзанн, захопившись, як і
всі парижанки, колекціонуванням усякого дріб'язку. Сюзанн
у своїй білій вишитій сороччині здається ще світлішою на тлі
цього мотлоху, і, дивлячись на неї, мимоволі думаєш: «Оце
справді зовсім іще новенька істота».

Їй байдуже до цього предківського посуду, старих почор-
нілих портретів, здорових мідних таць, порозвішуваних на
стінах. Мені здається, що згодом уся ця старовина розбурхає

її уяву і зродить у її голівці химерні, безглузді й чарівні марення. У неї виникнуть свої видива. Якщо в неї появиться до цього схильність, вона розвине в собі ту чудову здатність сприйняття деталей і відчуття стилю, які так скращують життя. Я розповідатиму їй усілякі побрехеньки, не набагато більш далекі від правди, ніж інші оповідання, але значно гарніші. Дівчинка буде захоплюватися ними до нестями. Я бажаю всім, кого люблю, бути трішечки несамовитими. Це веселить душу. А тим часом Сюзанн не усміхнеться навіть до Вакха, який сидить верхи на своїй бочці. Коли нам три місяці і двадцять днів, ми дуже серйозні.

Отож був ранок, погідний сірий ранок. Переплетена з диким виноградом берізка облямовувала вікно барвистими зірочками. Ми з дружиною щойно поснідали і перекидалися словами, як то буває в людей, що між ними вже все сказано. То була одна з тих хвилин, коли час пливе, як спокійна річка. Здається, бачиш, як вона струменить, і кожне зронене слово — то ніби камінець, кинутий у цю річку. Наскільки пригадую, ми говорили про колір очей Сюзанн. А це — невичерпна тема.

— Вони темно-сині, як аспідний сланець.

— З відтінком старого золота і цибулевої юшки.

— У них якийсь зеленкавий відтінок.

— Все це правда, вони чудові!

Тут унесли Сюзанн. Зараз оченята її були синювато-сірі, під колір чудового сірого ранку.

Дівчинку тримала на руках нянька. Правила пристойності вимагали, щоб її несла годувальниця. Але Сюзанн робить те ж, що робило ягня у байці Лафонтена, — як і взагалі всі ягнята: вона ссе свою неньку. Я чудово розумію, що в такому випадку, при таких селяцьких звичаях, треба зберегти хоч би зовнішні вияви благопристойності, тобто тримати «суху» годувальницю. У «сухої» годувальниці чепчик обтиканий такими ж великими шпильками з пришпиленими до них стрічками, як і в справжньої; їй бракує лише молока. Та молоко потрібне тільки дитині, а стрічки та шпильки бачать усі. Коли мати сама береться годувати дитину, то щоб приховати від людського ока свою ганьбу, вона наймає «суху» годувальницю.

Але мати Сюзанн, виявляється, така заклопотана, що не подумала про цей чудовий звичай.

Нянька Сюзанн — молоденька селючка, яка приїхала зі свого глухого кута, виглядівши перед тим сімох чи вісьмох братиків. З раннього ранку до пізнього вечора вона наспівує своїх лотарінгських пісеньок. Якось її відпустили на весь

день погуляти в Парижі. Вона повернулася зачарована: побачила чудову редиску. Все інше теж не здалося їй бридким, але редиска зачарувала. Вона навіть написала про неї в село. Така душевна простота тісно споріднює її з Сюзанн, яка, здається, також нічого не помічає на білому світі, крім ламп і карафок.

Як тільки з'явилася Сюзанн, у їдальні стало дуже весело. Ми усміхаємось до Сюзанн, Сюзанн усміхається до нас: завжди можна порозумітися, якщо любиш одне одного. Мати простягла до неї свої гнучкі руки, відкинувши в розповні теплою літнього ранку широкі рукави пеньюара. Тоді й Сюзанн простягла свої негнучкі, як у ляльки, рученята, затягнути в рукавички з пастрогованої тканини. Вона розчепірила пальчики, як п'ять рожевих променів, що виприскували з рукавців. Осяяна радістю мати взяла її до себе на коліна, і ми всі троє були дуже щасливі, може, тому, що ні про що не думали.

Такий стан не міг тривати довго. Перехилившись до столу, Сюзанн широко вирячила оченята,— вони стали зовсім круглі,— відтак замахала рученятами, начеб вони були з дерева, — а вони й справді скидалися на дерев'янки. В її погляді сьайнули подив і захоплення. На її зворушливо дурненькому й поважному личку майнула якась подоба поруху думки.

Вона писнула, ніби зрана пташечка.

— Може, її вколола шпилька,— мовила мати, яка, на щастя, ніколи не відривалася від дійсності.

Ці англійські шпильки непомітно розстібуються, а на Сюзанн їх аж вісім!

Ні, то не шпилька вколола дівчинку. Її шпигнула любов до прекрасного.

Любов до прекрасного в три місяці і двадцять днів.

Майже вислизнувши з материних рук, вона совала по столу кулачками і, допомагаючи собі плечима й колінцями, сопіла, кашляла й пускала слину, поки не дотяглася до тарілки і не схопилася за неї. Старий сільський майстер із Страсбурга (він був, певно, простим чоловіком, земля йому пером!) намалював на цій тарілці червоного півня.

Сюзанн хотіла схопити півня. Але не для того, щоб з'їсти його. Виходить, він здався їй прекрасним!

У відповідь на це моє простеньке міркування мати Сюзанн заперечила:

— Не будь дурником! Якби Сюзанн могла взяти цього півня в руки, вона відразу потягла б його до рота, а не милувалася б ним. Йї-право, вченим людям бракує здорового глузду!

— Звичайно, вона вчинила б саме так, — відповів я, — але це тільки доводить, що для розвитку всіх її численних і вже різноманітних здібностей за головний орган відчуття править рот. Від постійних вправ у неї перш за все розвинувся рот, а потім уже й очі, — і так має бути. Тепер її вправний, ніжний і чутливий ротик є найкращим засобом, за допомогою якого вона пізнає світ. Вона цілком слушно вдається до його послуг. Скажу вам, що наша донечка — просто-таки втілення мудрості. Так, вона б запхала півня в рот, але зробила б це не тому, що він смачний, а насолоджуючись його красою. Зверніть увагу на те, що ця звичка, властива немовлятам, знайшла відображення в мові дорослих. Адже ми кажемо: «Смак до поезії, до картин, до опери».

Поки я висловлював ці необгрунтовані думки, які, безперечно, дістали б схвалення філософів, коли б вони були викладені незрозумілою мовою, Сюзанн тарабанила кулачками об тарілку, шкрябала її нігтиками і розмовляла з нею (та ще й яким чарівним і загадковим дитячим щебетом!); тоді, смикнувши тарілку кілька разів, вона перевернула її.

Не можна сказати, що вона виявляла при цьому спритність. Воно й не дивно: рученятам її бракувало точності. Але будь-який рух, навіть тоді, коли він здається найпростішим, виконати дуже важко, якщо не призвичаїшся. Та про які навички може йти мова, коли тобі три місяці і двадцять днів? Уявіть собі, якою величезною кількістю нервів, кісток і м'язів треба керувати, щоб поворухнути хоч би мізинцем. У порівнянні з цим керувати нитками всіх ляльок театру Томаса Гольдена — суцця дрібниця. Дарвін, проникливий спостерігач, чудувався з того, що маленькі діти уміють плакати й сміятись. Він написав товстелезну книгу, щоб з'ясувати, як вони це роблять. Ми не знаємо жалю — «ми, люди науки», як казав Золя.

Але, на щастя, я не такий великий учений, як Золя. Я людина поверхова. Я не роблю дослідів над Сюзанн, мені досить того, що я спостерігаю за нею, коли можу це робити, не заважаючи їй.

Вона дряпала півня й дивувалася, не розуміючи, чому не можна взяти в руки те, що бачиш. Це було понад її розуміння, як, зрештою, і все інше. Але саме це й надає Сюзанн чарівності. Маленькі діти живуть в атмосфері безнастанного дива. Для них усе — чудо. Ось чому в їх позирках стільки поезії. Вони живуть поряд із нами, але в якомусь іншому світі. Їх оточує невідоме, божественно невідоме.

— Дурненька, — сказала мати.

— Люба моя, ваша донька необізнана, але розумна. Коли людина бачить гарну річ, вона хоче нею заволодіти. Це природна схильність, яку передбачив закон. Цигани Беранже, які кажуть: «Бачити — це мати», — дивовижні мудреці. Якби всі люди думали так, як вони, то не було б цивілізації і ми жили б голими, не знаючи ніяких мистецтв, як тубільці Вогняної Землі. Ви не поділяєте цих поглядів: вам подобаються старовинні килими, на яких зображені черногузи під деревами, і ви обвішали ними всі стіни. Я вам не дорікаю ніскільки. Але й ви зрозумійте Сюзанн з її півнем.

— Я її розумію, вона як той малий П'єр, котрий вимагав, щоб йому дали місяць із відра з водою. Він його не одержав. Але, любий друже, не запевняйте мене, що вона має намальованого півня за справжнього: адже справжнього півня вона ніколи не бачила.

— Звичайно, але вона має ілюзію за реальність. І в цьому непорозумінні певною мірою винні художники. Вони вже давно намагаються наслідувати природу за допомогою ліній і барв. Скільки тисяч років минуло відтоді, як помер той славний печерний добродій, що вперше надряпав з натури мамута на тонкій платівці з слонової кості. То чи ж дивно, що після таких завзятих і тривалих зусиль у мистецтві наслідування художники тепер спроможні ввести в оману немовля, якому виповнилось якихось три місяці і двадцять днів! Кажете, видимість. Кого тільки вона не спокушувала? А хіба наука, якою нам так допікають, виходить за межі видимості? Що знаходить професор Робен¹¹⁸ у своєму мікроскопі? Видимість — і більш нічого! «Ми даремно хвилюємося через якусь брехню», — сказав Евріпід.

Я вже збирався прокоментувати цей рядок і, безперечно, знайшов би в ньому глибокий зміст, який цьому синові торгівки зіллям навіть не снився. Але обстановка ставала щонайпридатнішою для філософських міркувань, бо, не здолавши відірвати півня від тарілки, Сюзанн розізлилася так, що почервоніла, як півонія. Носик її сплюснувся і став широким, як у кафра¹¹⁹, щічки роздулися, аж не стало видно очок, брівки піднялися. Лобик ураз почервонів, зморщився, набух і став схожий на вулканічну породу.

— Отакої! — вигукнув я. — Оце вибух пристрасті! Не треба лихословити з приводу пристрастей! Усе велике, що тільки робиться на цьому світі, завдячуємо їм. Досить лиш од-

¹¹⁸ Робен Шарль (1821 — 1855) — французький анатом; разом з Літтре видав «Медичний словник».

¹¹⁹ Кафра — назва однієї з груп південноафриканських племен.

ного спалаху пристрасті, щоб грудна дитина стала такою ж страшною, як китайський божок. Доню моя, я задоволений вами. Набувайте сильних пристрастей, хай вони розвиваються, і ви зростайте разом з ними. І якщо згодом ви станете повновладною господинею ваших пристрастей, їх сила стане вашою силою, їх велич — вашою красою. Пристрасті — духовне багатство людини.

— Який гамір! — вигукнула мати Сюзанн. — Нічого не чути! Тут і філософ плете всілякі нісенітниці, тут і дитя репетує, взявши намальованого півня за невідь-що. Бідолашні жінки! Скільки потрібно нам здорового глузду, щоб викручуватись між чоловіком і дітьми!

— Ваша донька, — відповів я, — щойно вперше вибралася на пошуки прекрасного. Це чар безодні, сказав би романтик. Це природне заняття шляхетних душ, скажу я. Але не слід братися до таких занять надто рано та ще й негодящими засобами. Люба подруго, ви маєте божественні чари, щоб угамувати муки Сюзанн. Приспіть вашу доньку.

II

НЕПРОЗРІЛІ ДУШІ

Світ великий, непорушний,
Для дитини — то дива.
Дух її — цей смерк задушний
В сляві чуда прозріва.

Відсвіт цеї таємниці
В зір їй променем ляга.
Лиш уява заіскриться —
І крихка зроста снага.

Незбагненне, незбагненне
Все їй, наче глибина.
Тут напучення даремне:
В світі іншому вона.

Чистий погляд дитинчати
Повен дивних, світлих мрій.
О, прекрасні янголята
У безодні світовій!

Марять мрійники невинні,
Як думок в нас без пуття.
У душевному тремтіні
Пізнають вони життя.

ЗІРКА

Сьогодні увечері минув дванадцятий місяць життя Сюзанн, і за рік, прожитий на цій давній землі, вона набула великого досвіду.

Доросла людина, здатна зробити за дванадцять років стільки корисних відкриттів, скільки їх зробила Сюзанн за ці дванадцять місяців, була б напівбогом. Маленькі діти — невідомі генії: вони опановують світ з надлюдською енергією. Ніщо не йде в порівняння з цим першим паростком життя, з цим стрибком душі.

Ви розумієте, що ці крихітні істоти бачать, говорять, спостерігають, порівнюють, пригадують! Розумієте, що вони ходять сюди, туди, праворуч і ліворуч? Розумієте, що вони граються? Адже гра — це першооснова мистецтва. Ляльки й пісні — ось вам уже чи не весь Шекспір.

У Сюзанн цілий кіш іграшок, але тільки деякі з них — іграшки за своєю природою і призначенням: це нефарбовані дерев'яні тварини й голі немовлята з гуми. Все інше перетворилося на іграшки тільки з примхи долі: тут і старі гаманці, і всілякі ганчірки, поламані коробочки, складаний метр, футляр для ножиць, грілка, залізничний вказівник і якийсь камінець. Всі ці речі знаходяться в жалюгідному стані. Кожного дня Сюзанн одну по одній витягає їх із коша і віддає мамі. Доня не надає переваги жодній із них і не робить ніякої різниці між своїми скромними скарбами та всіма іншими речами. Світ для неї — це різьблена і розмальована іграшка.

Якщо проїнятися таким сприйняттям природи і через нього пояснити всі вчинки й думки Сюзанн, то мимоволі почнеш милуватися логікою цієї маленької істоти. Але ми судимо про Сюзанн відповідно до наших, а не її уявлень. Оскільки ж у неї не наш розум, то нам здається, що в неї взагалі нема ніякого розуму. Яка несправедливість! Я ж, стоячи на правильній точці зору, бачу послідовний розум там, де непросвіщенні люди бачать тільки розрізнені дії.

Однак я не обманюю себе — я не є тим батьком, який молиться на свою дитину. Я розумію, що моя донька нічим не краща від будь-якої іншої дитини. Розповідаючи про неї, я не вдаюся до надміру піднесених виразів. Я просто кажу її матері:

— Люба моя, у нас дуже гарна донечка.

Вона відповідає мені майже тими самими словами, якими

відповіла пані Прімроз ¹²⁰ своїм сусідам на такий самий комплімент:

— Друже мій, Сюзанн така, якою її створив господь бог: якщо добра, то, значить, і гарна.

І, кажучи це, вона пролила на Сюзанн довгий, чудовий, чистий погляд. Тоді стає зрозуміло, що під опущеними повіками її очі палають гордістю і любов'ю.

А я веду далі:

— Погодьтеся, що вона дуже гарненька.

Але в матері є багато причин не погоджуватися зі мною, і я про них знаю краще, ніж вона сама.

Їй хочеться ще раз і ще раз почути збоку, що її донечка — чудова. Вона гадає, що, кажучи це сама, вийде із рамок благопристойності і не виявить належного такту. А найголовніше — вона боїться образити якусь невідому таємну силу, сама не відає яку, хоч і знає, що ця сила причаїлася в темряві, ладна скарлати дітей за те, що їх мами так ними пишються.

Та й який щасливець не тремтітиме перед цим привидом, що сховався в кімнаті за фіранками? Хто ж наважиться ввечері, обіймаючи свою дружину і дитинча, вигукнути в присутності невидимого страховиська: «Мої серденьтка, скільки радості й краси в нашому житті!»

Ось чому я кажу дружині:

— Ви маєте слухність, люба моя, завжди ви маєте слухність. Тут, під цим скромним дахом, витає щастя. Тихіше! Не робімо шуму, а то втече. Афінські матері боялися Немезиди ¹²¹, цієї всюдисущої невидимої богині, про яку знали тільки те, що вона була втіленням ревності богів. Немезида... Гай-гай!.. Її караючий перст пізнавали скрізь і завжди в тому звичному і водночас таємничому, ймення якого — нещасливий випадок. О, афінські матері! Я уявляю собі котрусь із них, коли вона під сюрчання цвіркунів, у затінку лавра, біля підніжжя родинного вітваря приколює свого маленького, голенького, як боження, сисунця.

Уявляю, що вона називалася Лізіллою, що вона боялася Немезиди так, як боїтесь її ви, моя люба подруго, і що, як і ви, вона зовсім не прагнула принизити інших жінок блиском

¹²⁰ Мається на увазі роман англійського письменника XVIII ст. Олівера Гольдсмита «Векфільдський священник», у якому викривається аморальність аристократів і прославляється благочестя та буржуазні чесноти скромного сільського священника Прімроза та його родини.

¹²¹ Немезида — в грецькій міфології богиня покари.

східної розкоші й думала тільки про одне: щоб їй були прощені її щастя та краса... Лізілло! Лізілло! Невже ти промайнула, не залишивши на землі навіть тіні свого образу, подиху твоєї чарівної душі? Невже ти зникла так безслідно, ніби тебе ніколи не було?

Мати Сюзанн обірвала нитку моїх химерних думок.

— Любий друже, чому ви так кажете про цю жінку? Вона прожила свій час, і ми так само проживемо свій. Таке життя.

— Значить, по-вашому, серденько, те, що існувало, може й не існувати?

— Звичайно! На відміну від вас, я не належу до тих, котрі з усього дивуються, любий мій друже.

Ці слова вона виголосила спокійнісіньким тоном, готуючи для Сюзанн білизну, щоб укласти її в ліжечко. Але Сюзанн рішуче відмовлялася лягати спати.

У римській історії ця відмова була б увіковічена як риса вдачі, достойна Тита Лівія, Веспасіана¹²² чи Олександра Севера¹²³. Але на Сюзанн за цю відмову сваряться. Ось вона, людська справедливість! Правду кажучи, Сюзанн не хотіла йти спати зовсім не тому, щоб побиватися задля блага імперії, а тому, щоб понишпорити в шухляді старого голландського комода з мідними ручками.

Вона пірнула в шухляду, вчепилась однією ручкою за комод, а другою захопила чепчики, ліфчики, сукні й, натужившись, кинула їх собі під ноги. Вона неголосно покректувала і дико попискувала. Її спинка, закрита вишитою хустиною, була зворушливо кумедною. Іноді дівчинка озиралася на мене, і задоволення, виписане на її личку, було ще милішим.

Я не міг стриматись. Забувши про Немезиду, вигукнув:

— Погляньте лишень на неї! Що за диво ця Сюзанн у своїй шухляді!

Жестом, пустотливим і боязким водночас, мати Сюзанн приклала мені до вуст пальця. Відтак вона знову підійшла до випотрошеної шухляди. А я повів далі:

— Люба подруго, якщо Сюзанн чарівна тим, що вона щось там знає, то вона ще чарівніша тому, що нічого не знає. Її незнання сповнене поезії.

Після цих слів мати Сюзанн звернула на мене очі й усміх-

¹²² Веспасіан (I ст. н. е.) — римський імператор, суворий у побуті; нехтував розкіш і блиск.

¹²³ Север Олександр (III ст. н. е.) — римський імператор; за переказами, відзначався строгою шляхетною вдачею.

нулася кутиками уст. Це мало означати, що вона глузує з мене. Потім вона вигукнула:

— Поезія Сюзанн! Поезія вашої доньки! Та її захоплює лише кухня! Якось я застала її там: сяючи від задоволення, вона дивилась на лущайки. І ви називаєте це поезією?

— Авжеж, авжеж, люба подруго! Вся природа відбивається в ній з такою величною чистотою, що для неї нема нічого брудного, навіть у корзині з лущайками. Ось чому ви й застали її у незмірному захопленні перед листям капусти, лущинням з цибулі й хвостиками криветок. Вона була зачарована, моя пані! Кажу вам, вона перетворює природу з якоюсь ангельською силою, і все, що вона побачить, усе, до чого доторкнеться, запалюється в її очах красою.

Під час цієї розмови Сюзанн залишила комод і підійшла до вікна. Мати кинулась слідом за нею і взяла за руки.

Ніч була тиха і тепла. Прозора сутінь огортала ніжну кучеряву крону акації, опалий цвіт якої білими смугами лежав у нас на подвір'ї. Висунувши з будки лапи, спав собака. Земля вдалині була повита блакитним серпанком.

І тоді в тиші, в божественній тиші ночі, Сюзанн піднесла вгору ручку,— як тільки могла високо,— і кінчиком пальчика показала на зірку. Цей манюсінський пальчик то згинався, то знову випростовувався, ніби манив до себе.

Сюзанн розмовляла із зорею!

В її мові не було слів, то було незрозуміле, чудове щебетання, свосвідний спів, ніжний і глибоко тасмничий. У ньому було все, що треба висловити душі немовляти, коли в ній відбивається зоряний промінь.

— Забавна дитинка, — сказала мати, цілуючи її.

IV

ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР

Вчора я водив Сюзанн у ляльковий театр. Ми обоє дістали щире задоволення. Це саме такий театр, який нам потрібний. Якби я був драматургом, то писав би тільки для лялькового театру. Не знаю, чи стало б у мене таланту, щоб добитися успіху, але, в кожному разі, таке завдання не злякало б мене. А от вигадувати фрази, щоб їх могли прорікати вправні в мистецтві декламації гарненькі акторки з Французької комедії, я ніколи не наважився б. До того ж, театр, як його розуміють дорослі, для мене невимовно складний. Я нічого не розумію в його хитросплетених інтригах. Все моє мистецтво зводилося б до зображення пристрастей, і з них я вибрав би

тільки найпростіші. Це не підійшло б для «Жімназа»¹²⁴ чи для «Водевіля»¹²⁵, але якнайкраще підійшло б для лялькового театру.

Ось де пристрасті первісні і сильні! Їх виражають здебільшого за допомогою кия. Кий, безперечно, наділений величезною силою театрального впливу. Завдяки йому сценічне дійство розвивається з неймовірною енергією. Воно, сказати б, мчить до свого логічного фіналу — «генерального побиття». Так називають ліонці, що створили тип Гіньйоля¹²⁶, грандіозну бійку, якою закінчуються всі п'єси цього репертуару. «Генеральне мордобитіє» — це явище фатальне і неминуче. Це десяте серпня¹²⁷, це — дев'яте термідора, це Ватерлоо¹²⁸.

Отож я вам уже казав, що вчора водив Сюзанн у ляльковий театр — подивитися на Гіньйоля. П'єса, яку ми побачили, в певних місцях була не на належному рівні. Зокрема, я знайшов у ній деяку непослідовність, але це не заважало їй полонити людей, схильних до розмірковувань, бо вона дає багату поживу для допитливого розуму. Я сприйняв її як філософську п'єсу. Характери, зображені в ній, правдиві, дія розвивається енергійно.

Я розкажу вам зміст так, як я його зрозумів.

Коли завіса піднялася, перед нами з'явився сам Гіньйоць. Так, це був він. Я впізнав його зразу ж. На широкому добродушному обличчі ще виднілися сліди ударів кием. Ніс у нього став плескати, але чарівлива простодушність погляду та усмішка не змінилися.

На ньому не було ні лахмани з саржі, ні ковпака з коленкору — в 1818 році на алеї Бротто ліонці не могли дивитися на цей ковпак без сміху. Але якби хтось із цих хлопчаків, що в 1815 році на берегах Рони¹²⁹ бачили Гіньйоля й Наполеона, дожив до наших днів і прийшов сюди, на Єлисей-

¹²⁴ «Жімназ» — назва одного з паризьких театрів.

¹²⁵ «Водевіль» — один з найпопулярніших французьких театрів.

¹²⁶ Гіньйоць — постійний персонаж лялькового театру просто неба. Ім'ям цього персонажа названо і сам цей театр! Завдяки імпресарію. Мурге, який у 1795 р. заснував Гіньйоць у Ліоні і на початку ХІХ ст. мандрував із ним по всій Франції, театр набув великої популярності.

¹²⁷ Десяте серпня — в цей день 1792 р. відбулося народне повстання в Парижі, внаслідок якого фактично впала монархія.

¹²⁸ Ватерлоо — 8 червня 1815 р. під Ватерлоо Наполеон програв битву, що призвела до його остаточного падіння.

¹²⁹ Рона — річка, яка тече у Швейцарії та Франції; початок бере у Лепонтинських Альпах з Ронського льодовика.

ські поля ¹³⁰ — ще раз перед смертю подивитися виставу лялькового театру, — то враз упізнав би славетний «мишачий хвостик»: кіску своєї улюбленої ляльки, яка так кумедно теліпалась на потилиці Гіньюоля.

Інші предмети його вбрання — зелений фрак і чорний трикутний капелюх — відповідали давній паризькій традиції, за якою Гіньюоль — це щось на взірєць слуги.

Гіньюоль подивився на нас своїми великими очима, і мене відразу полонила його зухвала наївність та очевидна душевна простота, яка обертає гандж на незрушну невинність. Так, це був він, — і за виразом обличчя, і за своїм душевним складом, — той стрибайлик Гіньюоль, образ якого одухотворив свою фантазією добродій з Ліона — Мурге. Я так і чую, як Гіньюоль відповідає господареві, пану Канезу, котрий дорікав йому за те, що він балаканиною наганяє на всіх сон:

— Ви кажете слушно: ходімо спати!

Наш Гіньюоль не встиг іще мовити й слова, — тільки «мишачий хвостик» теліпався у нього на потилиці, — а глядачі вже лягали від реготу.

Його син Гренгале прийшов слідом за ним і з невимушеною грацією буднув його головою в живіт. Глядачі не обурились, ні, — вони аж зайшлися від сміху. Такий початок — верх мистецтва. І якщо ви не розумієте, чому таке зухвальство мало успіх, я вам поясню: Гіньюоль — лакей і носить ліврею. Гренгале, його син, носить блузу, він нікому не підкоряється і ні до чого не придатний. Ця перевага дозволяє йому зневажливо ставитись до батька, не порушуючи правил пристойності.

Це чудово зрозуміла панна Сюзанн, і її симпатії до Гренгале нітрохи не ослабли. А Гренгале — справді симпатичний персонаж. Він худючий і хирлявий. Але його розум багатий на вигадки. Це ж він відлупцював жандарма. У шестирічній панни Сюзанн вже утвердилася думка про охоронців порядку: вона проти них — і сміється, коли фараон скуштує березової каші. Безперечно, вона не має рації. Одначе, запевняю вас, мені не подобалося б, якби в цьому випадку вона думала «правильно». Мені хотілося б, щоб у будь-якому віці кожна людина була хоч трошечки бунтівником. Пише вам про це мирний громадянин, який поважає владу і підкоряється законам, але коли на його очах комусь удасться покепкувати з

¹³⁰ Єлисейські поля — один з головних проспектів Парижа на правому боці Сени, який закінчується площею Зірки з Тріумфальною аркою.

жандарма чи помічника префекта, він сміятиметься з них перший.

Але повернімося до суперечки між Гіньйодем і Гренгалем.

Панна Сюзанн вважає, що має слухність Гренгалю. Я гадаю, що правий Гіньйоль. Ось розважте самі. Гіньйоль і Гренгалю чимало сходили світу, щоб потрапити в одне таємниче село, про яке знали тільки вони. Туди ринули б цілі юрми пожадливих і заповзятливих людей, якби знали, де воно знаходиться. Але це сільце було заховане краще, ніж у дрімучому лісі впродовж цілого сторіччя замок Зачарованої Красуні. Є в цьому якийсь чародійство, бо поблизу живе чаклун, він стереже скарб, призначений для того, хто вийде переможцем із численних страхітливих випробувань, від самої лиш думки про які волосся на голові стає руба.

Наші мандрівники входять у зачароване царство. Гіньйоль утомився, він лягає спати. Але син термосить його й дорікає за слабкість.

— Так ми ніколи не заволодіємо скарбом, по який прийшли сюди, — каже він.

— Хіба є на світі скарб, дорожчий від сну? — відказує Гіньйоль.

Мені подобається ця відповідь. Я вбачаю в Гіньйолі мудреця, який знає марноту земних благ і прагне спокою як єдиної благодаті після гріховних чи піднесених життєвих домагань. Але панна Сюзанн вважає Гіньйоля вайлом, — адже він заснув не у відповідний час і з власної вини втратить багатства, за якими погнався, — напевно ж, немалі багатства. А що, як це стрічки, тістечка, квіти? Вона хвалить Гренгалю за його невідступне бажання заволодіти такими великими скарбами.

Випробування, як уже я сказав, чекають на нього жахливі. Треба стятися з крокодилом і вбити чорта. Я кажу Сюзанн:

— Панночко, ось чорт.

— Це негр, — відповідає вона.

Її розважлива відповідь вражає мене до краю.

Але, розуміючи, в чім тут суть, я з цікавістю слідкую за двобоєм між чортом і Гренгалем. Жахлива боротьба закінчується загибеллю чорта. Гренгалю вбив чорта!

Як по правді, не велика це заслуга, і мені зрозуміло, чому глядачі, настроєні не так тверезо, як панна Сюзанн, залишаються холодними і навіть трохи наляканими. Раз помер чорт, прощай гріх! Можливо, і краса, ця спільниця чорта, зникне разом із ним. Можливо, ми не побачимо більше квітів, які п'янять душу, і очей, які можуть нас спопелити. А що тоді

станеться з нами на цьому світі? Чи залишиться в нас хоч яка-небудь можливість бути доброчинними? Сумніваюсь. Гренгале не подумав, що зло необхідне для добра, як питьма — для світла, що доброчинність — це зусилля, і якщо не треба буде боротися з чортом, то праведникам нічого буде робити, як і грішникам. Настане смертельна нудьга. Ще раз кажу: вбивши чорта, Гренгале зробив велику похибку.

На сцену вийшов Полішинель¹³¹, поклонився глядачам, завіса опустилася, хлопчики і дівчатка розійшлися, а я залишився, поринувши в роздуми. Панна Сюзанн, побачивши мене замисленим, вирішила, що мені сумно. Вона взагалі переконана, що раз людина задумалася, то значить, вона нещаслива. З ніжним співчуттям бере вона мене за руку й питає, чим я журюся.

Я признався їй: мене розгнівало те, що Гренгале вбив чорта.

Тоді, обійнявши мене за ший, донька притисла губки до мого вуха й мовила:

— Хочу тобі щось сказати. Гренгале вбив негра, але не насправді.

Ці слова заспокоюють мене: я впевнююсь, що чорт не вмер, — і ми йдемо додому задоволені.

ДРУЗИ СЮЗАНН

I

АНДРЕ

Ви, напевно, знали доктора Трев'єра. Пам'ятаєте його широке, відкрите, сяюче обличчя і чудовий погляд синіх очей? Він був людиною великої душі, талановитим хірургом, про яких кажуть, що в них золоті руки. Його мужність і витриманість у скрутних випадках викликала загальне захоплення. Одного разу, коли він робив складну операцію в присутності студентів, пацієнт раптом став занепадати на силі. Він похолов, перестало битися серце; він конав. Тоді Трев'єр схопив його обома руками, притиснув грудьми до своїх грудей і міцно, як борець, труснув цим понівеченим, окривавленим тілом. Тоді знову взявся за скальпель і з властивою йому обережною

¹³¹ Полішинель — улюблений персонаж лялькового театру у Франції; розумний, дотепний представник народу.

смільвістю оперував далі. Кровообіг відновився, хворого було врятовано.

Скинувши з себе хірургічний фартух, Трев'єр знову ставав простодушним, милим добродієм. Усім подобався його розкоштний сміх.

Через кілька місяців після операції, про яку тут ішла мова, витираючи свого хірургічного ножа, він порізав руку, не звернувши на це ніякої уваги, а через два дні помер від зараження крові, що сталося внаслідок гнійної інфекції. Йому було тридцять шість років. Після нього залишилася дружина і синок, яких він дуже любив.

В сонячні дні часто можна було бачити під соснами Булонського лісу¹³² молоду жінку в жалобі. Вона плела мереживо і вряди-годи поглядала на малого хлопчика, що сидів навпочіпки й грався, насипаючи лопаткою купки піску. То була пані Трев'єр. Сонце пестило її смагляве матове обличчя; високі груди здіймалися від рвучкого дихання, великі карі з золотистими цяточками очі блищали. Вона дивилася на свого синочка ніжним поглядом, а він, показуючи «пиріжки», зліплені з піску, підводив свою руденьку голівку і зиркав на матір синіми очима, — колір волосся й очі він успадкував од батька.

Хлопчик був опецькуватий, рожевенький. Підростаючи, він почав худнути, його веснянкуваті щічки стали блідими. Мати стурбувалася. Іноді, коли він весело бавився зі своїми ровесниками в Булонському лісі і, пробігаючи поруч, чіплявся за стілець, на якому сиділа пані Трев'єр, вишиваючи, вона хапала сина, мовчки брала його за підборіддя, супила брови і ледь помітно хитала головою, вдивляючись у поблідле личко, — а він знову біг гратися. Вночі, почувши шурхіт, вона зривалася з ліжка, бігла до синові постелі й подовгу простоювала босоніж в узголів'ї. Лікарі, давні друзі її чоловіка, заспокоювали її: хлопчик тендітний, тільки й того. Але йому треба бувати в селі, на свіжому повітрі.

Пані Трев'єр спакувала валізи й поїхала в Брозь, де у батьків її чоловіка було господарство. Адже ви знаєте, що Трев'єр був селянським сином і до дванадцяти років, повертаючись зі школи, руйнував гнізда дроздів.

Родичі обійнялися під окостами, підвішеними до стелі закіптюженої кімнати. Матінка Трев'єр, сидячи навпочіпки перед пригаслими головешками великої груби, недовірливо косувала на невістку-парижанку та няньку. Але їй дуже

¹³² Булонський ліс — розкішний парк на західній околиці Парижа, улюблене місце відпочинку городян.

сподобався малий. «Викапаний батько!» Що ж до добродія Трев'єра, то цей худорлявий і прямий чолов'яга в куртці з грубого сукна дуже зрадив, побачивши свого онучка Андре.

Не встигли й по večеряти, як Андре вже дзвінко цмокав свого дідуся, не боячись його колючого підборіддя. Відтак, умостившись в старого на колінах, він тицьнув його в запалу щоку кулачком і спитав, чому там ями.

— Тому, що в мене вже немає зубів.

— А чому в тебе вже немає зубів?

— Тому, що вони почорніли, і я висіяв їх у борозну: хотів подивитися, чи не виростуть білі.

Андре зайшовся сміхом. Дідові щоки зовсім не такі, як у мами!

Парижанку та її малюка поселили в парадній кімнаті; там стояло шлюбне ліжко, на якому милі господарі спали один тільки раз, дубова шафа, напхана білизною і замкнена на ключ. Для онука було принесене з горища ліжечко, на якому спав його батько, коли був малий. Ліжечко поставили в найзатишнішому куточку — під полицею з горщиками, повними варення. Пані Трев'єр, жінка прискіплива, десятки разів обійшла кімнату по рипучій нефарбованій підлозі з соснових дощок. Але вона була розчарована тим, що не знайшла вішалки.

Стелі й бантини були вибілені вапном. Пані Трев'єр майже не звернула уваги на кольорові олеографії, які оживляли цю прекрасну кімнату, але вона все ж помітила над подружнім ложем гравюру, яка зображувала процесію хлопчиків у чорних куточках і білих штанцях. З пов'язками на ліктях і свічками в руках, вони йшли в готичній церкві. Під картинкою був друкований текст, у який від руки було вставлено ім'я, прізвище, дату й підпис: «Я нижчепідписаний, цим стверджую, що П'єр-Ажерон Трев'єр уперше причастився в Брольській церкві 15 травня 1849 року. Гонтар, кюре».

Вдова прочитала і зітхнула — так зітхають розумні й сильні духом жінки. Їхні зітхання і сльози любові — найвеличніші скарби світу. Ті, кого люблять, не повинні вмирати.

Роздягнувши Андре, вона мовила:

— А тепер помолися, серденько.

Андре промуркотів:

— Мамо, я тебе люблю...

Проказавши цю молитву, він зронив голову на подушку, міцно стиснув кулачки і мирно заснув.

Прокинувшись уранці, Андре зробив для себе відкриття — двір із худобою. Здивований, захоплений, він зачаровано

дивився на курей, корову, старого сліпого коня і свиню. Особливо зворушила його свиня.

Зачудування тривало багато днів. Коли наставав час обідати чи вечеряти, Андре не можна було докликатись. Нарешті він прибігав, вимазаний у гній, до якого поприлипала солома; у волосся повплутувалися нитки павутиння, черевики були закаляні в гноївку, руки — хоч ріпу сій, коліна — подряпані, зате щічки — рум'яні, а вид — усміхнений, щасливий.

— Не підходь до мене, нечупаро! — закричала мати.

І знову поцілунки без кінця.

Сидячи за столом на ослоні, Андре гриз здорову курячу ніжку і був подібний до Геракла, який пожирає власну палицю.

Їв він, забуваючи, що їсть, забував навіть пити, проте базікав безперестанку.

— Мамо, а що то за курки, такі... зелені?

— Може, папуги, — не дуже задумуючись, відповідала парижанка.

Так Андре було навчено називати папугами дідових качок, що дуже затемнювало зміст його розповідей.

Але він був невгамовний.

— Мамо, а знаєш, що сказав мені дідусь? Він сказав, що яйця роблять курочки. Але ж це неправда! Я добре знаю, що це зеленяр із вулиці Нейці робить яйця; потім їх несуть до курочок, щоб ті їх погріли. Мамо, як же кури можуть робити яєчка, коли в них нема рук?

І Андре досліджував далі природу. Прогулюючись з матір'ю в лісі, він зазнав таких самих переживань, як Робінзон Крузо. Якось, коли пані Трев'єр сиділа край дороги під дубом і плела мереживо, він знайшов крота. Величезного крота! Щоправда, неживого. На морді в нього навіть була кров.

— Андре, зараз же кинь цю погань! — звеліла мати.

І далі — вже спокійно:

— Подивися лишень он на те дерево.

Андре побачив білочку, яка перестрибувала з гілки на гілку.

Мати мала слухність: жива білка набагато краща, ніж здохлий кріт

Але білка швидко втекла, і Андре почав розпитувати матір, чи є в білочки крила. Аж тут перед пані Трев'єр, знявши солом'яного капелюха, зупинився перехожий з гарною темною бородою, що обрамляла мужнє і відкрите обличчя.

— Добрий день, пані! Як ви почуваетесь? Ось де ми зустрілися! Це ваш малий? Який славний хлопчик! Мені каза-

ли, що ви гостюєте в дядька Трев'єра... Пробачте, що я його так називаю, адже ми з ним — давні знайомі.

— Ми приїхали сюди тому, що моему хлопчикові необхідне свіже повітря. А ви, добродію? Здається, ви мешкали в цих краях, коли ще був живий мій чоловік...

Голос молоді жінки урвався, і перехожий, споважнівши, сказав:

— Я знаю, я все знаю, пані.

Він схилив голову, ніби віддаючи належне тяжкому спогадові.

Трохи помовчавши, перехожий сказав:

— Гарні були часи! Скількох чудових людей не долічуємося відтоді! Бідолашні мої пейзажисти! Бідолашний Мілле!¹³³ А я все одно залишився другом художників — так вони називали мене в Барбізоні¹³⁴. Я знав їх усіх. Славні хлопці!

— А як ваша фабрика?

Розмову перебив Андре:

— Мамо, мамо! Подивись під тим великим каменем, чи є сонечко. Їх тут безліч, авжеж?

— Не галасуй. Біжи пограйся,— сухо відповіла мати.

Друг художників знову озвався своїм приємним пестливим голосом:

— Як чудово, що ми з вами знову зустрілися! Друзі часто питають, що сталося з красунею пані Трев'єр. Я скажу їм, що вона й досі така ж гарна, що вона стала іще гарніша, ніж була. До побачення, пані Трев'єр!

— Прощайте, пане Лассаль.

Через кілька днів, під час великого дощу, пан Лассаль, озутий у високі чоботи, навідав молоду вдову.

— Добрий день, пані. А ви, дядьку Трев'єр, бачу, все ще міцний, як дзвін?

— Ще сяк-так держуся. Ось тільки ноги ні к бісу не годяться.

— А ви, матінко? Так і тримаєте носа над чавунцем? Чудово! Юшка вдалася на славу! Знаменита з вас куховарка!

Старенька усміхалася, очі її сяяли на зморшкуватому виду.

¹³³ Мілле Жан-Франсуа (1814—1875) — видатний французький художник-реаліст, близький до демократичної групи художників-пейзажистів.

¹³⁴ Барбізон — село, де в 60-ті рр. XIX ст. працювали художники, представники демократичної творчої інтелігенції. Їх називали барбізонцями.

Лассаль посадив Андре на коліна і вщипнув його за щічку. Але хлопчик швидко зіскочив і осідлав дідові ноги.

— Ти — кінь. Я — візник. Вйо! Вйо! Біжи швидше, швидше!..

Вдова і гість не перемовились і словом, але їх погляди раз по раз сходилися, як спалахи блискавки, що скресають між небом та землею задушливої літньої ночі.

— Батьку, ви давно знайомі з цим добродієм? — мимохідь спитала в тестя пані Трев'єр, коли гість пішов.

— Я знав його ще з тих пір, як він під стіл пішки ходив. Та й хто тут не знав його батька? Гарні вони люди, чесні, прямі. Та й копійка за ним водиться. У пана Філіппа (ми називаємо його паном Філіппом) на фабриці працює не менше шістдесят душ.

Андре вирішив, що настала нагода докинути й своє слівце:

— Він мені не подобається, цей пан!

Мати тут же його осадила:

— Дурниці кажеш! Краще б мовчав!

Відтоді, хоч би куди пішла пані Трев'єр, вона чомусь неодмінно зустрічала пана Лассаля.

Вона стала неспокойною, неуважною, часто замислювалася. Тільки-но шелесне вітер у листі, вона здригалася. Забула про своє мереживо, натомість узяла за звичку подовгу сидіти непорушно, спершись підборіддям на долоню, дивлячись у простір.

Одного осіннього вечора, коли сильна буря, налетівши з моря, шаленіла над будинком дядька Трев'єра, як і над усім краєм, молода вдова відпустила служницю, яка розпалювала камін, і заходилася вкладати спати Андре. Коли вона стягувала з нього вовняні панчішки і гріла в своїх руках його захолоті ноженята, хлопчик, прислухаючись до глухого ревіння вітру й лопотіння дощу, обійняв за шийку схилену над ним матір.

— Мамо, мені страшно, — прожебонів він.

Мати, цілуючи його, відповіла:

— Не хвилюйся, серденько, спи, синочку мій любий.

Вона відійшла до каміна і почала читати листа.

Вона читала — і щоби її пашіли рум'янцем, а груди високо здіймалися.

Прочитавши листа, пані Трев'єр так і сиділа, залякнувши в кріслі, поринувши в солодкі мрії.

Вона думала:

«Він кохає мене. Він такий добрий, щирий, чесний! А зимовими вечорами самій буває так тоскно. Який він зі

мною делікатний! Справді, у нього дуже чуле серце. Це видно хоч би з того, як він просить моєї руки».

І тут їй впала в око олеографія з зображенням першого причастя. «Я нижчепідписаний, цим стверджую, що П'єр-Ажерон Трев'єр...»

Вона опустила очі. Відтак задумалась знову.

«Жінка не може сама виховати хлопця... В Андре буде батько».

— Мамо!

На пей поклик, що пролунав з ліжечка, вона здригнулась.

— Що з тобою, Андре? Ти сьогодні ніяк не вгамуєшся.

— Мамо, я про щось думав...

— Треба спати, а не думати. Про що ж ти думав?

— Мій тато помер, чи не так?

— Так, моє голуб'яточко!

— І він уже ніколи не вернеться?

— Не вернеться, мій любий.

— А знаєш, мамо, це навіть добре. Тому, що я тебе так люблю, ти знаєш, мамо, я люблю тебе за двох! І якби тато вернувся, я не зміг би його любити.

Деякий час вона з тривогою дивилася на сина, тоді знову сіла в крісло й затулила обличчя руками.

Вже понад дві години Андре спав під завивання бурі, коли мати нарешті підійшла до його ліжечка, тихо зітхнула і прошепотіла:

— Спи! Він не вернеться...

Але через два місяці він вернувся. Вернувся в подобі кремезного, засмаглого пана Лассалья, нового господаря дому. А малий Андре знову почав жовкнути, худнути і впадати в байдужість.

Тепер він видужав. І він любить свою няньку, як колись любив матір. Він не знає, що в няньки є закоханець.

II

П'ЄР

— Скільки вашому хлопчикові, пані?

У відповідь на це запитання мати подивилася на свого сина, як дивляться на годинник, коли питають, котра година.

— П'єрові? Йому двадцять дев'ять місяців, — відповіла вона.

Можна було сказати: йому два з половиною роки, — але П'єр, як на свій вік, дуже розумний і викидає тисячі всіляких коників, тож мати боїться, щоб інші матері не стали їй

трохи менше заздрити, якщо вона трішечки додасть йому віку і тим зменшить його незвичайність. Є ще одне міркування, через яке вона не хоче, щоб її П'єр постарішав бодай на один день. Ах! Їй так хочеться, щоб він якомога довше був малюком! Вона чудово розуміє, що чим більшим він буде, тим менше належатиме їй. Вона відчуває: він крок за кроком відходить від неї. Гай-гай! Ці невдячні малюки тільки й думають про те, як би вирватись на волю. Саме народження — це вже перша їх розлука. Байдуже, що ти мати: у тебе є тільки груди та руки, аби затримати свою кровиночку...

Ось чому П'єрові рівно двадцять дев'ять місяців. Зрештою, це чудовий вік, і в мене особисто він вселяє неабияку повагу. У мене є ще кілька друзів такого віку; я перебуваю з ними в чудових стосунках. Але ні в кого з цих моїх юних друзів немає такої буйної уяви, як у П'єра. Він проймається новими думками з незвичайною легкістю і трохи навіть примхливо. Він пам'ятає деякі давно висловлені думки. Він упізнає обличчя, яких не бачив кілька місяців. У картинках, які йому дарують, він знаходить тисячі деталей, що зачаровують і хвилюють його. Коли він гортає свою улюблену книжку з малюнками, з якої він устиг вирвати тільки половину аркушів, то його щічки рум'яніють, а в очах спалахує неспокійне світло.

Його мати боїться цього рум'янцю і цих мерехтливих вогників в очах; вона боїться, що надмірне напруження може втомити дитячий, ще не зміцнілий мозок П'єра; вона боїться гарячки, боїться всього. Їй здається, що вона може накласти на свого сина лихо. Якщо надто ним пишатиметься... Вона була б навіть рада, якби її синок став схожий на малого пекаревого опецька, якого вона бачила чи не щодня на порозі пекарні, — головатого, з плескатим обличчям, з безживним поглядом водянистих очей, з потонулим у товстих щоках ротом. Геть-чисто вгодоване поросля...

За такого нема чого турбуватися. Інша річ — П'єр. Він щохвилини міниться на обличчі, у нього гарячі ручки, спить він неспокійно.

— Виховуйте його, як щеня. Здається, це не важко.

Та лікар помиляється: це дуже важко. Він не має найменшого уявлення про психологію хлопчика в два роки і п'ять місяців. І чи має слухність той лікар, гадаючи, що собаки виростають у цілковитому спокої і нескаламученості уяви? Мені доводилося знати одне цуценя, яке в свої шість тижнів усю ніч бачило сни і з обтяжливою швидкістю переходило від сміху до сліз. Моя кімната здригалася від виразу його бурхливих відчуттів. Хіба це можна назвати спокоєм?

Що й казати! Цуценя худнуло так само, як і П'єр. І все ж

воно вижило. У П'єра також міцно закладені паростки життя. Всі органи його тіла здорові. Але хотілося б, щоб він був не такий худий і не такий бліденький.

Париж не дуже підходить цьому малому парижанинові. Це не значить, що Париж йому не подобається. Навпаки, Париж його захоплює, хвилює його різноманітністю форм, барв, рухів. Хлопчикові доводиться багато відчувати і розуміти, це втомлює його.

В липні мати завезла блідого і худенького П'єра у віддалений закуток Швейцарії, де тільки сосни видніються на узбіччях гір та пасуться корови в зеленій долині.

Відпочинок на лоні великої і спокійної годувальниці-землі тривав три місяці, три місяці, насичених радісними враженнями. А скільки питльованого хліба було з'їдено за цей час! І на початку жовтня я побачив нового, відродженого П'єра: він повернувся з Швейцарії бронзовий, засмаглий, визолочений сонцем, майже товстощокий, з брудними руками, з лунким голосом і розкотистим сміхом.

— Подивіться на мого П'єра! — озивалася щаслива мати. — Який жах — він виглядає, мов дешева розмальована лялька!

Але не надовго П'єрові вистачило цих барв. Лялька зблякла, дитина знову стала нервовою, тендітною, якоюсь незвичайною, хворобливо витонченою. Париж увійшов у свої права. Я кажу про духовний Париж, якого нема ніде і який повсюди, — про Париж, який розвиває смак і розум, хвилює і вимагає розумового напруження навіть від маленької дитини.

І ось П'єр знову блідне і вкривається червоними плямами, розглядаючи картинки. Наприкінці грудня я побачив його знову нервовою дитиною з великими очима й маленькими сухими рученятами. Він погано спав і погано їв.

Лікар говорив:

— У нього все гаразд. Хай більше їсть.

Але як його примусиш? Бідна мати вдавалася до багатьох засобів, але все було марно — П'єр все одно не хотів їсти.

Мати плакала.

На святвечір П'єр дістав подарунки: клоунів, коників та солдатиків. Другого дня вранці, стоячи в пеньюарі біля каміна, мати підозріло розглядала ці кумедні фігурки.

«Це викличе в нього ще більше збудження! — думала вона. — Їх так багато!»

І тихесенько, щоб не збудити П'єра, мати взяла клоуна, — він видався їй злучим, — солдатиків, — боялася, що вони можуть згодом заманити її сина на стежку війни. Взяла також

червоного коника і вийшла навшпиньках, намірившись замкнути всі ці цяцьки до себе в шафу.

Залишивши на каміні тільки скриньку з нефарбованого дерева, — подарунок небагатого добродія, кошару для худоби за тридцять дев'ять су, — вона сіла біля ліжечка і стала милуватися на заснулого сина. Вона була жінкою і всміхнулася, подумавши, що хоч і з благим наміром, — та все ж схитрувала.

Дивлячись на синці під очима хлопчика, вона замислилась знову:

«Який жах, що не можна примусити цього малюка їсти по-людськи!»

Тільки-но малого П'єра одягли, він схопив скриньку, відкрив її й побачив баранців, корівок, коників, кучеряві деревця. Точніше кажучи, то була не кошара для худоби, а справжня ферма.

П'єр побачив фермера і його дружину: фермер несе косу, а фермерка — граблі. Вони йдуть на сіножать косити сіно. У фермерки на голові солом'яний капелюх, одягнена вона в червону сукню. П'єр став її цілувати, і вона пофарбувала йому щічку. Хлопчик побачив хатку: вона була така малесенька й низенька, що фермерка не могла в ній стояти на весь зріст, але в хатці були дверцята: саме тому П'єр і здогадався, що то хатка.

Чим, власне, здавалися ці розмальовані фігурки недосвідченій і наївній дитині? Важко сказати, але вони справили на нього якесь дивовижне, майже магічне враження. П'єр так міцно стискав їх у кулачках, що вони стали липкими. Він розставив їх на своєму столику, називав кожну на ймення, і в голосі його бринів щирий захват: «Дада, туту, муму». Вийнявши зі стружок кумедне зелене деревце з гладеньким і прямим стовбуром та гостроверхою кроною, він вигукнув:

— Ялинка!

Для матері це було своєрідним одкровенням. Сама вона ніколи не здогадалася б. Проте зелене дерево конічної форми, з прямим стовбуром — це ж і є ялиця! Але потрібно було, щоб саме П'єр це їй сказав, і тільки тоді вона впізнала.

— Янголятко моє!

І вона так міцно пригорнула до себе сина, що перекинула майже всі фігурки в скриньці.

А тим часом П'єр відкрив в іграшкових деревах якусь подібність з тими деревами, які він бачив там, далеко в горах, на вільному повітрі.

Він побачив і ще багато чого, не завваженого матір'ю. Всі ці розмальовані дерев'яні цурпалки викликали в його уяві

зворушливі образи. Вони перенесли його на лоно альпійської природи; він ніби вдруге опинився в Швейцарії, яка так щедро годувала його. І тоді одне уявлення навіяло інше: П'єр згадав про їжу і попросив:

— Дай мені молока і хліба.

Він зі смаком попоїв і попив. Увечері він з такою ж охотою повечеряв, як уранці поснідав.

Другого дня, побачивши скриньку, П'єр знову захотів їсти. Ось чим ущедряє людину уява.

За два тижні П'єр став маленьким товстуном. Мати була захоплена. Вона казала:

— Подивіться лишень, які щічки! Справжня лялька за тринадцять су! І все це завдяки небагатому добродію Ш.!

III

ДЖЕССИ

За царювання Єлизавети ¹³⁵ в Лондоні жив учений, який називався Богг; він був більш відомий під іменням Богус як автор трактату «Про людські похибки», якого ніхто не читав.

Богус працював над цим трактатом двадцять п'ять років, нічого ніде не публікуючи. В його рукопису, переписаному начисто, було не менше десяти томів. У першому томі йшлося про похибку народження — першопричину всіх інших людських похибок. У наступних томах розглядалися похибки хлопчиків і дівчаток, юнаків і дівчат, людей середнього й похилого віку, а також людей усіляких професій: державних діячів, купців, солдатів, кухарів, письменників та інших. Останні томи, ще недовершені, трактували похибки держави, які впливали з усіх похибок — індивідуальних та професійних. Думки в цьому трактаті викладалися в такій залізній послідовності, що з нього не можна було вийняти жодної сторінки, не порушивши цілісності всього твору. Докази впливали один із одного, а з останнього неминуче виходило, що зло — це суть самого життя, і якщо життя — величина вимірنا, то можна з математичною точністю твердити, що на землі стільки зла, скільки й життів.

Богус не зробив однієї великої похибки: він не одружився. Він жив у скромному будиночку зі старою покоївкою

¹³⁵ Єлизавета Тюдор (1533 — 1603) — англійська королева (1558—1603), представниця англійського абсолютизму; видала ряд жорстоких законів проти селян.

Кет, яку він називав Клаузентиною, бо вона була родом з Саутгемптона¹³⁶.

Сестра філософа, не така мудра, як її брат, робила похибки одну по одній: закохалася в торговця сукном із Сіті, виїшла за нього заміж і привела на світ дівчинку, назвавши її Джессі.

Останньою її похибкою було те, що вона померла через десять років після одруження. Сукняр незабаром і собі помер — з туги. Богус пригрів у себе сиротину — з ласки, а також сподіваючись, що вона подасть йому безліч прикладів дитячих похибок.

Дівчинці було тоді шість років. Перший тиждень перебування в домі вченого вона плакала, не обзивалася ні до кого й словом.

Дев'ятого дня вранці вона сказала Богусові:

— Я бачила маму: вона була вся в білому, а в складках її сукні були квіти. Вона порозкидала їх по моєму ліжечку, але, вставши вранці, я їх не знайшла. Благаю, віддайте мені мамині квіти.

Богус вписав у свій трактат цю похибку, але в коментарі визнав її невинною і навіть дуже милою.

Через якийсь час Джессі мовила Богусові:

— Дядечку Богус, ви старенький і негарний, але я вас дуже люблю. Хочу, щоб і ви любили мене.

Богус узявся за перо, але, гарненько поміркувавши, змушений був визнати, що він таки справді вже не молодий і ніколи не був красенем,— і не став записувати слів дівчинки. Натомість запитав:

— А чому я маю тебе любити, Джессі?

— Тому, що я маленька.

«Виходить... виходить, що ми повинні любити маленьких?— подумки спитав себе Богус.— Проте, можливо, що так воно й має бути. Їм справді дуже потрібна наша любов. Цим, мабуть, можна виправдати похибку всіх матерів, які годують своїх немовлят груддю і віддають їм свою любов. Доведеться переробити цей розділ мого трактату».

В день своїх іменин, увійшовши в кімнату, де зберігалися книги й рукописи, через що вона називалася бібліотекою, доктор Богус відчув приємний запах і побачив на підвіконні горщик з гвоздиками.

Там було всього три квіточки, але яскраво-червоні, осяяні

¹³⁶ Саутгемптон — місто на півдні Англії, головний пасажирський і значний торговельний порт у протоці Ла-Манш.

ясними променями сонця. І все враз змінилося в цій обителі мудрості: старовинне крісло, стіл з горіхового дерева, корінці давніх фоліантів в оправах з рудуватого сап'яну, свинячої шкіри, в пергаментних обкладинках. Такий само засушений, як і вони, Богус почав так само, як і вони, усміхатися.

Обійнявши його, Джессі сказала:

— Дивіться, дядечку Богус: ось там небо (і вона показала на бляклу синяву неба, що виднілося крізь маленькі скляні шиби в олов'яних рамках), а ось тут, нижче, земля, що квітує (і вона показала на горщик з гвоздиками), а ось тут, зовсім унизу, товсті чорні книги: то пекло.

«Товсті чорні книги» — то десять томів трактату «Про людські похибки», розставлені в ніші під вікном. Ця похибка Джессі нагадала вченому мужечі про його наукову працю, яку він од певної пори забув, збуваючи час у прогулянках з небогою по вулицях і парках. Дівчинка робила багато милих відкриттів, а разом із нею ці відкриття робив і Богус, який за все своє життя не висовував надвір носа. Вчений розгорнув свої рукописи, але вони видалися йому чужими, бо там не було сказано нічого ні про квіти, ні про Джессі.

На щастя, йому допомогла філософія, яка навіяла розумну думку, що Джессі ні до чого не годна.

Богус ухопився за цю істину — адже вона була йому потрібна для порятунку авторитету його вченої праці.

Якось Богус, зайшовши до бібліотеки, застав там Джессі. Вона засилювала нитку в голку, сидячи під вікном, на якому стояв горщик з гвоздиками. Він спитав, що вона збирається шити.

Джессі відповіла:

— Хіба ви, дядечку Богус, не знаєте, що ластівки відлетіли?

Богус не знав. Про це не згадувалося ні в Плінія¹³⁷, ні в Авіценні¹³⁸.

Джессі провадила:

— Мені сказала це вчора Кет.

— Кет? — вигукнув Богус.— Ти, напевне, маєш на увазі шановну Клаузентину?

— Кет мені вчора сказала: «Ластівки в цьому році відлетіли раніше, ніж щосені, значить, буде рання і морозна зима». Ось що сказала Кет. А вночі я бачила маму в білій

¹³⁷ Пліній Старший (23—79) — давньоримський письменник і вчений. Відомий працею «Природна історія в тридцяти семи книгах», що являє собою своєрідну енциклопедію.

¹³⁸ Авіценна (980—1037) — латинізоване ім'я таджицького вченого Ібн-Сіні.

сукні, і волосся в неї світилося. Тільки цього разу не було квітів. Вона сказала мені: «Джессіко, вийми зі скрині хутрянний плащ дядечка Богуса і позашивай його, якщо він порвався». Я прокинулась і тільки-но встала, відразу вийняла зі скрині ваш плащ. Він порвався в багатьох місцях, ось я і хочу його залатати.

Настала зима — така, як провістили ластівки. Богус, сядячи в хутрянному плащі біля каміна, грів ноги і намагався виправити деякі розділи свого трактату. Але щоразу, як він збирався погодити свої нові спостереження з теорією світового зла, Джессі зводила нанівець усі його докази: вона то приносила йому чаю, то просто дивилася на нього й усміхалася.

Коли повернулося літо, дядько й небога стали ходити на прогулянки в поля. Джессі приносила додому трави, Богус називав їх, а вона розкладала відповідно до їхніх властивостей. Дівчинка виявляла неабияку кмітливість і багатство душі.

Якось увечері, розклавши на столі зілля, що його назбирала вдень, Джессі сказала:

— Дядечку Богус, я тепер знаю назви всіх рослин, які ви мені показали. Ось ці — виліковують, а ці — заспокоюють. Я хочу зберегти їх, щоб потім не переплутати, і навчити розрізняти їх інших. Мені потрібна груба книжка — я їх там засушу.

— Бери ось цю, — мовив Богус.

І він показав Джессі на перший том трактату «Про людські похибки». Джессі поклала квіти й зілля поміж кожним аркушем, але всі вони не вмістилися. Довелося розгорнути другий том.

За три роки весь геніальний твір доктора Богуса обернувся на гербарій.

БІБЛІОТЕКА СЮЗАНН

I

ПАНІ Д.

Париж, 15 грудня 188...

Незабаром настане перший день Нового року. Це день подарунків і побажань. Більше всього подарунків отримують діти. Це цілком природно. Адже дітям так потрібно, щоб їх любили! До того ж, вони чарівні тим, що бідні. Навіть ті з

них, які живуть у розкошах, мають тільки те, що їм дають. І вони не віддаровують. Ось чому так приємно робити їм подарунки.

Нема нічого приємнішого, як вибирати їм іграшки та книжки. Прийде час — і я напишу філософський трактат про дитячі іграшки. Ця тема вабить мене, але я не наважуюсь підступитися до неї без тривалої і серйозної підготовки.

Сьогодні я поведу мову про книжки, призначені радувати дітей, А що ви, пані, бажаєте дізнатися про мою думку, то я викладу її вам.

Насамперед виникає питання: чи слід дарувати дітям переважно ті книжки, які написані спеціально для них?

Щоб відповісти на це, досить послатися на досвід. Діти здебільшого не можуть терпіти книжок, які написані спеціально для них. Їхню відразу до таких книжок дуже легко пояснити. Вже з перших сторінок вони відчують, що автор силкується увійти в їхній світ замість того, щоб увести їх у свій, отже, він не покаже їм того нового, незнамого, до якого прагне людська душа в будь-якому віці. Вже з ранніх років цих малюків поймає цікавість, яка створює вчених і поетів. Вони хочуть, щоб їм відкрили всесвіт, загадковий всесвіт. Автор, який пригинає їх до самих себе і примушує споглядати тільки власні дитячі витівки, навіює на них смертельну нудьгу.

А тим часом, як на лихо, всі, хто пише «для дітей та юнацтва», чинять саме так. Вони хочуть підробитися під дітей. Стають дітьми, але без дитячої безпосередності й чару. Пригадую книжку «Пожежа в коледжі», яку мені подарували з найкращими намірами. Мені було сім років, і я зрозумів, що це безглуздя. Ще б одна «Пожежа в коледжі» — і я втратив би будь-який смак до книжки, а я ж так любив їх!

— Але все ж слід прилаштовуватися до дитячого розуму, — скажете ви.

Безперечно, але цього не досягнеш зужитими засобами, які полягають у тому, що автор прикидається дурнішим, ніж є насправді, починає сюсюкати, говорить серйозно про несерйозні речі, — одне слово, позбавляє зрілу думку всього того, що надає їй принади й переконливості.

Щоб діти зрозуміли книжку, треба, щоб вона була талановита. Книжки, які найбільше подобаються хлопчикам і дівчаткам, — це твори, шляхетні за ідеєю, багаті на вигадку, ті, в яких чудова злагодженість окремих частин створює блискуче ціле; це твори, написані сильно, стилістично досконало й розумно.

Я не раз читав уголос дітям деякі пісні «Одіссеї» в гарному перекладі. Діти захоплювалися. «Дон-Кіхот» у скороченому виданні — найпривабливіша книжка для дванадцятирічної дитини. Я, наприклад, тільки-но навчився читати, прочитав благородну книжку Сервантеса і так полюбив, так глибоко відчув її, що вважаю: значною мірою я завдячую їй ту життєрадісність, яку зберіг у собі дотепер.

«Робінзон Крузо» — книжка, яку ось уже протягом сторіччя я вважаю класичним твором для читачів дитячого віку, — була написана для статечних людей, для купців лондонської Сіті й моряків його величності. Автор вклав у неї всю свою майстерність, всю правоту свого розуму, свою широку обізнаність, багатючий досвід. А без цього він не зміг би полонити душі школярів.

Шедеври, про які я кажу, сповнені драматичної дії й живих образів. Найкраща книжка в світі не викличе цікавості в дитини, якщо думки в ній виражені абстрактно. Здатність до абстрактного мислення і розуміння абстрактного розвивається пізніше і неоднаково у всіх людей. Наш учитель шостого класу, не в докір йому кажучи, не був ні Ролленом¹³⁹, ні Ломоном¹⁴⁰; він радив нам читати під час канікул задля нашого ж відпочинку збірку великопісних проповідей Массільйона¹⁴¹. Наш учитель шостого класу давав цю пораду, щоб запевнити нас, ніби він і сам відпочиває за таким читанням; він хотів нас уразити. Але дитина, здатна зацікавитися великопісними проповідями — виродок. Зрештою, як на мою думку, подібні твори не подобаються в будь-якому віці.

Пишучи для дітей, не вдавайтесь до якоїсь особливої манери. Гарно думайте, гарно й пишiть. Хай у вашому оповіданні все живе, хай усе буде великим, сміливим, могутнім. Це єдиний спiсiб подобатися вашим читачам.

На цьому я міг би закінчити, якби вже протягом двадцяти років в нас у Франції, а я гадаю, що й у всьому світі, не панувала думка, що дітям треба давати тільки наукові книжки, бо, мовляв, поезія може зашкодити їхньому розвитку. Ця думка так глибоко вкоренилася в сучасному суспільстві, що

¹³⁹ Роллен Шарль (1661 — 1741) — французький історик і педагог, автор «Римської історії».

¹⁴⁰ Ломон Шарль-Франсуа (1727 — 1794) — французький історик і філолог, автор праць з історії церкви, латинського та французького правопису, які вивчалися в школі ще в ХІХ ст.

¹⁴¹ Массільйон (1663 — 1742) — знаменитий у свій час церковний проповідник.

коли перевидають казки Перро, розраховують тільки на художників та бібліофілів.

Погляньте, приміром, як видали цю книжку Перрен і Леммер. Їх видання розкупувають аматори і опрацюють його в сап'ян із золотим тисненням.

Зате ілюстровані каталоги новорічних дитячих книжок намагаються спокусити читача зображенням крабів, павуків, гусениць, газових приладів. Так можна відбити в дітей охоту бути дітьми. Кожного разу під кінець року популярні наукові трактати, незчисленні, як хвилі океану, заливають нас та наші родини. Ми вже захлинаємось ними, мучимось. Нема більше прекрасних образів, нема шляхетних думок, нема мистецтва, витонченого смаку, — нічого людського. Тільки хімічні реакції та фізіологічні стани.

Вчора мені показали «Абетку чудес індустрії».

Через десять років усі ми будемо електротехніками.

Луї Фісьє, дуже добрий пан, втрачає властивий йому незворушний спокій від самої лиш думки, що французькі хлопчики та дівчатка ще й досі читають «Ослячу Шкуру»¹⁴². Він написав спеціальну передмову, в якій перекоонує батьків, що не слід давати дітям казок Перро, і радить замінити їх творами вченого мужа Людовіка Фікуса, свого приятеля.

«Відкладіть цю книжку, панночко, облиште вашого улюбленого «Блакитного птаха», який вам подобається і над яким ви проливаєте сльози: краще вивчайте дію ефіру. Хіба можна, щоб ви, доживши до семи років, нічого не знали про анестезуючу дію азот-оксиду?»

Пан Луї Фіг'є зробив вікриття, що феї — фантастичні істоти. Тому він не бажає, щоб про них розповідали дітям. Він розповідає їм про курячий послід, у якому немає нічого фантастичного. Шановний докторе, таж феї тому й існують, що їх створила фантазія. Вони живуть у свіжій і наївній уяві, яка — самою своєю природою! — відкрита для вічно юної поезії народної творчості.

Найскромніша книжечка, що навіть дитині поетичні думки, збуджує шляхетні почуття, нарешті, пориває її душу, важить для дітей та юнацтва більше, ніж ваші грубезні книги, напхані відомостями з механіки.

І малим, і більшим дітям потрібні казки, чудові казки, написані віршами та прозою, твори, які примушують нас сміятись і плакати, які полонять нашу душу незбагненим чаром.

¹⁴² «О с л я ч а Ш к у р а» — дуже популярна у Франції чарівна казка, відома зі збірок Шарля Перро.

Саме сьогодні я, на превелике своє задоволення, одержав книжку, яка називається «Зачарований світ» і в якій уміщено з десяток чародійних казок.

Люб'язний і вчений муж пан Лекюр, який їх зібрав, пояснив у передмові, які постійні запити нашої думки задовольняє казка.

«Потреба,— пише він,— відійти від земного, від реально-го, від розчарувань і образ, таких тяжких для гордих душ, від грубих зіткнень з дійсністю, таких болісних для людей чужого серця,— ця потреба властива всім. Мрія ще більше, ніж сміх, відрізняє людину від тварини і утверджує її перевагу».

Оцю потребу мріяти й відчуває дитина. Фантазія її працює, і вона прагне казки.

Казкарі перебудовують світ на свій штиб і допомагають слабким, простодушним, скромним людям перетворити його по-своєму. Отже, казки благотворно впливають на людину. Вони допомагають уявляти, любити, мріяти.

І не бійтеся, що казки вводять дитину в оману, населяючи її уяву гномами і феями. Дитина добре знає, що насправді ці чарівники не існують. Їх скорше обдурює ваша «цікава наука»; це вона іноді сіє омани, яких важко позбутися. Простодушні хлопчачки, повіривши Жюлю Верну, уявляють, що на Місяць і справді можна потрапити в гарматному ядрі, що людський організм може не підкорятися законам земного тяжіння.

В цих карикатурах на благородну науку про небесні простори, на давню і шановану нами астрономію немає ні істини, ні краси.

Яку користь можуть мати діти від безсистемних наукових відомостей, псевдопрактичної літератури, котра нічого не дає ні душі, ні розумові?

Тож повернімося до чудових легенд, до поезії поетів і народів, до всього того, що зворушує душу своєю красою!

Та ба! Наше суспільство заповнили фармацевти, які бояться фантазії. Але вони не мають рації. Саме уява з її вільним летом думки сіє в світі добро і красу. Тільки завдяки їй людина стає великою. Матері! Не бійтеся, що уява згубить ваших дітей — навпаки: вона захистить їх від звичайних помилок і від усіляких оман, що чигають на дитину скрізь і всюди.

РОЗМОВА ПРО ЧАРІВНІ КАЗКИ

Лаура, Октав, Раймонд

Лаура. Пурпурова смуга, яка обрамляла захід, поблідла, обрій забарвився в оранжевий колір, а вгорі розкинулось ясно-зелене небо. З'явилася перша зірка; вона мерехтить білим сяйвом... А ось іще одна, тоді друга, третя... Незабаром їх буде стільки, що й не злічити. Дерев в парку потемніли і здаються більшими. На тій стежині, яка збігає вниз між терновим живоplotом, я знаю кожний камінчик, але зараз вона для мене — небезпечна й таємнича, і я мимоволі уявляю собі, що стежка ця веде в країни, які бачиш тільки в уяві. Чудова ніч! Як легко дихати! Слухаю вас, кузене, розповідайте нам про чарівні казки, адже ви можете розповісти про них стільки цікавого! Тільки не псуйте мені казок! Попереджаю: я їх обожаю. Я навіть гніваюся на свою дівчинку, коли вона питає, чи правда, що на світі є людожери та феї.

Раймонд. Вона — дитина свого часу. Сумнів у неї прорізається раніше, ніж зуби мудрості. Я не належу до школи цих філософів у коротеньких платтячках, — я вірю у феї. Вони існують, кузино, — бо їх створили люди. Всяка вигадка — реальність. Коли б якийсь старий чернець сказав мені: «Я бачив чорта, у нього хвіст і роги», — я відповів би йому: «Отче, припустімо, що чорт випадково не існував би, але ви його створили, і тепер він, безперечно, існує. Стережіться чорта!» Кузино, вірте у феї, людожерів та іншу чортівню.

Лаура. Поговорімо про феї, не зачіпаючи іншої чортівні. Ви якось нам казали, що вчені цікавляться нашими чарівними казками. Повторюю: я страшенно боюся, щоб вони їх не попсували. Витягти Червону Шапочку з дитячої кімнати і затягти її в Академію! Уявіть собі щось подібне!

Октав. Я уявляв собі сучасних учених гордішими. Але, виявляється, ви — добрі принци і не зневажаєте безглуздох та вкрай наївних побрехеньок.

Лаура. Чарівні казки безглузді й наївні, це правда. Але мені важко це визнати: як на мене, вони невимовно гарні.

Раймонд. Погодьтеся, кузино: «Іліада» — також наївний твір, однак вона найпрекрасніша з усіх поем, які існують у світі. Найчистіша поезія — це поезія народів-дітей. Народи — мов соловейко: вони співають тоді, коли їм весело на душі. З віком вони стають серйозними, мудрими, заклопотаними, і найкращі їхні поети — вправні риторичні, не більше.

Ну, звичайно, «Зачарована красуня» — річ наївна. І це робить її схожою на одну з пісень «Одіссеї». Ця чудова простота, ця божественна необізнаність давніх віків, якої вже не знайти в літературних творах класичних епох, збереглася в розповіді свого цвітіння, своїх пахоців тільки в народних казках та піснях. Додаймо, погоджуючись з Октавом: ці казки — безглузді. Якби вони не були безглуздими, то не були б і чарівними. Поміркуйте гарненько: тільки недоладне буває милим, прекрасним, тільки воно надає життю чарівності; без нього можна було б померти від нудьги. Все розмірковане і виважене, — хай це буде поема, статуя, картина, — викликає позіхання в усіх людей, навіть у найрозражливіших. Візьміть для прикладу, кузино, хоч би шлярки на вашій спідничці, оці складки, банти: вся ця гра тканин позбавлена якоїсь доцільності — і разом з тим вона чарівна! Прийміть мій найщиріший комплімент.

Л а у р а. Облиште говорити про ганчірки, ви на них нітрохи не знаєтеся. Я погоджуюся з вами: в мистецтві не слід надто багато розмірковувати. Але в житті...

Р а й м о н д. В житті прекрасні тільки пристрасті, а пристрасті — недоладні. Найпрекрасніша з них є водночас найбезпечніша, це — любов. Існує пристрасть не така безглузда, як інші: скупість, — але вона жахливо потворна. Діккенс сказав: «Мене розчулюють тільки безумці». Горе тому, хто бодай кілька разів не був схожий на Дон-Кіхота і ніколи не брав вітряків за велетнів! Шляхетний Дон-Кіхот був сам собі чарівником. Він уподібнював природу до власної душі.

Це не означає, що він обманював себе. Аж ніяк! Обманюють себе ті, хто не бачить у житті нічого прекрасного, нічого великого.

О к т а в. Мені здається, Раймонде, що джерелом безглуздя, яким ви так захоплюєтесь, є уява; і те, що ви доводите до нашого відома в такій блискучій і парадоксальній формі, можна звести ось до чого: уява перетворює людину чулу в художника, а мужню — в героя.

Р а й м о н д. Ви досить точно висловили мою думку, але не всю. Та я хотів би знати, що ви розумієте під словом «уява»: чи це, по-вашому, здатність уявляти собі предмети, які існують, чи, навпаки, здатність бачити те, чого насправді нема?

О к т а в. Я належу до людей, які тільки те й уміють, що саджати капусту, а про уяву я кажу так, як сліпий каже про кольори. Однак я гадаю, що вона тільки тоді гідна свого імені, коли надає суті новим формам і душам, — одне слово, коли вона творить.

Раймонд. Так, уява, як ви її визначаєте, не є, власне кажучи, людською властивістю. Людина нездатна уявити те, чого не бачила, не чула, не відчула на дотик чи на смак. Я не піддаюся впливам моди і дотримуюсь думки старого Кондільяка. Всі ваші уявлення постають з відчуттів, і суть уяви полягає не в тому, щоб творити, а тільки щоб поєднувати уявлення.

Лаура. Навіщо ви це кажете? Я, коли тільки захочу, відразу можу уявити собі ангелів.

Раймонд. Ви просто бачите дітей з гусячими крильцями. Греки уявляли кентаврів, сирен і гарпій тому, що перед тим бачили людей, коней, жінок, риб і птахів. Сведенборг, у якого була багата фантазія, змальовував мешканців планет Марс, Венера, Сатурн. Проте він наділяв їх саме тими рисами, які подибував серед землян, тільки ж об'єднував він їх у найдивовижніший спосіб. Він без кінця марив. А тепер подивімося, що чинить багата первісна уява: у Гомера, а точніше, у невідомого рапсода, з моря, що шумує, випливає, «як хмара», юна жінка. Вона говорить, лементує, виливаючи свої жалі з божеською ясністю:

Сину! Навіщо тебе я, родивши на лихо, зростила!
Дай нам, Зевесе, щоб ти на осудді без сліз і печалей
Міг залишитись. Вік твій короткий, мета його близько.
Нині за всіх ти найбільш нещасливий і коротковічний!
В хвилину лиху, о мій сину, тебе я у домі родила!
Та вознесусь на Олімп многосніжний і скажу громовержцю
Зевсові все, що на думці; можливо, благання він вчує.

Це — Фетіда, це — богиня. Природа створила жінку, море, хмару, а поет все це поєднав в одне ціле. Вся поезія, весь її чар — у такому вдалому поєднанні. Подивіться, як крізь темне розгілля сповзає по сріблястій корі беріз місячний промінь. Промінь грає, але це вже не промінь, а біла сукня феї. Побачивши її, діти повтікали б, охоплені солодким острахом.

Так народилися феї і боги. В надприродному світі немає жодного атома, який би не існував у природі.

Лаура. Як можна змішувати богинь Гомера з феями казок Перро?

Раймонд. Але вони походять з одних і тих самих джерел, і в них однакова природа. Всі ці королі, чарівні принци та прекрасні, як день, принцеси, людожери, які лякають і забавляють дитвору, колись були богами і богинями; і на зорі людства, в пору його дитинства, вони викликали почуття

страху та радощів. «Хлопчик-мізинчик», «Осляча Шкура» і «Синя Борода» — то давні й поважні оповідання, які дійшли до нас від далекіх-далекіх часів.

Л а у р а. Від яких?

Р а й м о н д. Хіба я знаю? Намагалися та й досі ще намагаються довести, що їх батьківщина — Бактрія¹⁴³, що вони були створені під терпентивомі деревами цієї суворой країни кочовими предками еллінів, латинян, кельтів та германців. Цю теорію висунули і підтримують дуже серйозні вчені, які, навіть помиляючись, помиляються не з легковажності. Треба мати лій у голові, щоб по-науковому обгрунтувати всілякі нісенітниці. Який-небудь поліглот може сам розп'якувати двадцятьма мовами. Вчені, що про них я оце вам кажу, ніколи не базикають, аби лиш базикати. Однак деякі факти, які стосуються казок, байок і легенд, що їх вважають індоєвропейськими, ставлять їх у безвихідь. Тільки вони в поті чола довели нам, що «Осляча Шкура» виникла в Бактрії, а «Лис Микита»¹⁴⁴ — серед яфетичних народів¹⁴⁵, що мандрівники виявляють «Лиса Микиту» в зулусів, а «Ослячу Шкуру» — в папуасів. Їхні теорії на цьому дуже потерпають. Але всі теорії тільки для того й з'являються на світ, щоб, болісно зіткнувшись з фактами, розсипатись на свої складові частини, розбухнути і кінець кінцем луснути, як повітряна куля. В кожному разі, дуже ймовірно, що чарівні казки, особливо казки Перро, постали з найдавніших переказів людства.

О к т а в. Я вас перепиню, Раймонде. Хоч я і не в курсі сучасної науки, бо більше займаюся сільським господарством, ніж науковими дослідженнями, але я прочитав в одній книжчині, до речі, дуже вправно написаній, що велетні-людожери — це угри чи угорці, які в середні віки спустошили Європу, і що в основу легенди про Синю Бороду лягла справжня історія страшного маршала де Ре, повішеного за Карла VII.

Р а й м о н д. Все це вже застаріло, мій любий Октаве, а ваша книжчина, автором якої є барон Валькнер, годиться ли-

¹⁴³ Бактрія — давня область у Середній Азії, розташована на північ од Гіндукуського хребта обабіч Амудар'ї.

¹⁴⁴ «Лис Микита» — хитрий Лис, головний герой середньовічного сатиричного епосу, поширеного серед багатьох народів Європи. У Франції він називається Ренаром. Тут ми вживаємо назву української модифікації цього епосу, створеної Іваном Франком.

¹⁴⁵ Яфетичні народи — умовна назва рас, прийнята в антропології, пов'язана з біблійним міфом про трьох синів Ноя, від яких нібито пішов після потопу весь людський рід. Один із них, Сим, дав життя семітичним народам, другий, Хам — народам хамітичним (Єгипет і деякі інші області Північної Африки), третій, Яфет — яфетичній расі, що заселяє Європу.

ше для того, щоб загортати в неї оселедці. На Європу в кінці ХІ сторіччя справді хмарою насунули угри. То були хоробрі варвари, але їх назва в романських мовах не відповідає словотворові, запропонованому бароном Валькнером. Діц¹⁴⁶ вважає, що слово «огсус» давнішого походження, а це слово, за переконанням Альфреда Морі, етрусського походження. «Огсус» — це пекло, бог-пожирач, що живиться людським м'ясом і особливо любить споживати немовлят, які ще лежать у колисці. Що ж до Жіля де Ре, то він справді був повішений у Нанті 1440 року. Але не за те, що зарізав сімох жінок. Історія його життя достеменно відома і зовсім не подібна до казки про Синю Бороду, і ви ображаєте Синю Бороду, сплутуючи його з цим бузувіром-маршалом. Синя Борода — не такий чорний, як його представляють.

Л а у р а. Не такий чорний?

Р а й м о н д. Він узагалі не чорний — адже це сонце.

Л а у р а. Сонце, що вбивало жінок і що його самого вбили драгун та мушкетер! Це ж смішно! Я не знаю ні вашого Жіля де Ре, ні ваших угрів, але я зі своїм чоловіком вважаю за розумніше думати, що історичний факт...

Р а й м о н д. Кузино, ви вважаєте, що розумніше помилятися! Усе людство в цьому плані подібне до вас. Якби передсуд був явно безглуздим, то ніхто його не дотримувався б. Здоровий глузд — ось що є причиною всіх помилкових суджень. Здоровий глузд підказує нам, що Земля непорушна, що Сонце обертається довкола неї і що антиподи¹⁴⁷ ходять униз головою. Остерігайтесь здорового глузду, кузино! Це ж бо його ім'ям люди чинили всі безглуздя і всі злодіяння. Тікаймо від нього і повернімося до Синьої Бороди, втілення сонця! Сім жінок, яких він убив, — то сім зір. І справді, щодня на тижні сонце, піднімаючись, убивав зорю. Звичайно, небесне світило, оспіване в гімнах Веди¹⁴⁸, обернулося в галльських казках на досить жорстокого феодального тирана, але воно зберегло ознаку, яка вказує на його давнє походження і яка дає можливість у цьому злому шляхтичку впізнати давнє сонячне божество. Борода кольору небесної синяви ототожнює

¹⁴⁶ Діц Фредерік (1794—?) — німецький філолог, автор визначних праць про романські мови, зокрема «Етимологічного словника романських мов» та «Граматики романських мов».

¹⁴⁷ А н т и п о д и — мешканці земної кулі, які живуть на діаметрально протилежних точках Землі, отже, вони обернені одне до одного ногами.

¹⁴⁸ В е д и — давньоіндійські священні книги, перша з яких становить збірку гімнів, найдавнішу пам'ятку індійської міфології.

його з ведичним Індрою ¹⁴⁹, богом піднебесної тверді, богом з блакитною бородою.

Лаура. Кузене, скажіть, будь ласка, два вершники, з яких один — драгун, а другий — мушкетер, теж індійські божества?

Раймонд. Чи ви чули коли-небудь про ашвінів ¹⁵⁰ і діоскурів ¹⁵¹?

Лаура. Ніколи.

Раймонд. Ашвіни в індійців і діоскури в еллінів утілювали вечірні й передсвітанкові сутінки. У грецькому міфі діоскури Кастор і Поллукс звільняють Єлену — ранкову зорю, яку сонце — Тезей — тримає в полоні. Казкові драгун і мушкетер роблять те ж саме, звільняють свою сестру, дружину Синьої Бороди.

Октав. Я не заперечую, що всі ці докази дуже дотепні, але гадаю, що вони позбавлені будь-якого підґрунтя. Ви оце загнали мене на слизьке з моїми уграми. А я в свою чергу скажу вам, що ваша теорія не нова і що мій покійний дід, завзятий прихильник Дюпюї ¹⁵², Вольнея ¹⁵³ і Дюлора ¹⁵⁴, вважав за джерело всіх вірувань Зодіака ¹⁵⁵. Цей сміливий чоловік запевняв мене, нагаваючи цим великого страху на мою матінку, що Ісус Христос — сонце, а дванадцять апостолів — то дванадцять місяців року. Але чи відомо вам, пане великий учений, як один винахідливий чоловік загнав у кут Дюпюї, Вольнея, Дюлора і мого діда? Він застосував їх теорію до Наполеона Бонапарта і довів, що Наполеона ніколи не було і що його історія — міф. Цей герой, який народився на острові, царює в східних і південних країнах, втрачає свою силу взимку на півночі й зникає в океані; це, — твердив автор, імені якого я не пам'ятаю, — безперечно, сонце. Його дванадцять маршалів — то дванадцять знаків Зодіака, а чотири брати — чотири пори року. Я побоююсь, Раймонде, щоб ви не опинилися в такому самому становищі щодо Синьої Бороди, як той дотепний чоловік щодо Наполеона.

¹⁴⁹ Індра — індійський бог неба та атмосфери; частіше від інших згадується у «Ведах»; він може прибирати будь-якої подоби.

¹⁵⁰ Ашвіни — духи п'їтьми в індійській міфології.

¹⁵¹ Діоскури — сини Зевса; в грецькій міфології те ж саме, що ашвіни в індійській.

¹⁵² Дюпюї Шарль — автор «Походження всіх культів» (1795).

¹⁵³ Вольней Костянтин-Шассебф де — видатний учений-орієнталіст, автор книги «Роздуми про революції в імперії» (1791).

¹⁵⁴ Дюлор Жак — археолог та історик; разом із Дюпюї та Вольнеєм піддавав науковій критиці релігії.

¹⁵⁵ Зодіак — сукупність дванадцяти сузір'їв, по яких Сонце здійснює свій видимий шлях протягом року.

Р а й м о н д. Автор, про якого ви розповідаєте, був, як ви оце сказали, дотепний і обізнаний. Називався він Жан-Батіст Перес. Він був бібліотекарем в Ажані, помер 1840 року. Його цікаву книжечку «Про те, що Наполеон ніколи не існував», було видано, коли не помиляюсь, 1817 року.

Це справді дуже дотепна критика теорії Дюпюї. Але теорія, яку я вам тільки-но доводив на одиничному і, отже, переконливому прикладі, заснована на порівняльній граматиці і порівняльній міфології. Як вам відомо, брати Грімм збрали німецькі народні казки. Їхній приклад наслідували майже у всіх країнах, і зараз у нашому розпорядженні є збірки казок скандинавських, датських, фламандських, російських, англійських, італійських, зулуських тощо. Читаючи ці казки, такі не однакові за походженням, із подивом відзначаєш, що всі або майже всі вони тяжіють до певного вузького кола зразків. Скандинавська казка виглядає на наслідування казки французької, яка в свою чергу відтворює основні риси італійської казки. Навряд чи ця подібність є результатом послідовних запозичень одного народу в іншого. Як уже я вам щойно казав, існувало припущення, що людське співтовариство знало ці оповідання ще до свого поділу на різні племена і що воно мало про них уявлення ще в незапам'ятні часи перебування у спільній колиці. Та оскільки ви не чули, щоб десь і колись зулуси, папуаси й індійці випасали разом биків, то слід гадати, що в первісні часи людський розум скрізь створював однакові комбінації і що однакові видовища викликали однакові враження у всіх примітивних головах, і люди, над якими панують голод, любов і страх, у яких над головою небо, а під ногами земля,— ці люди вигадують однакові простенькі драми, щоб за їх допомогою з'ясувати для себе явища природи і власну долю.

«Няньчині казки» при своїй появі відбивали уявлення про життя і предмети, здатне задовольнити ще дуже наївних людей. Це уявлення, очевидно, складалося майже однаково у білих, жовтих і чорних людей.

То я вважаю, що краще вже нам дотримуватися індо-європейської традиції і виходити з того, що нам дали наші предки з Бактрії, не беручи до уваги інші людські племена.

О к т а в. Я з приємністю слідкую за вашою думкою. Але чи не гадаєте ви, що таке спірне питання небезпечно піддавати випадковостям розмови?

Р а й м о н д. Правду кажучи, випадковості дружньої бесіди для моєї теми менш небезпечні, ніж її логічне розгортання у писаній науковій праці. Не зловживайте цим моїм визнанням! Попереджаю, я відмовляюсь від нього, як тільки

побачу, що ви хочете скористатися ним проти мене. Надалі я буду лише стверджувати. Я дозволю собі приємність бути впевненим у тому, що кажу. Будьте готові до цього. До того ж, якщо я буду самому собі суперечити, то об'єднаю в один жмут любові дві супротивні нитки моїх думок і принаймні буду впевнений, що не відкинув тієї з них, яка правильна. Зрештою, я буду різкий, нещадний, і якщо вдасться, то й невідступний.

Л а у р а. Побачимо, чи вам це до лиця. Але що вас примушує бути таким?

Р а й м о н д. Досвід. Він доводить, що найглибший скептицизм сходить нанівець там, де починається слово або дія. Хто говорить, той стверджує. Нічого не вдієш. Доводиться з цим погоджуватись. Таким чином я звільню вас від необхідності слухати всілякі «може бути», «якщо так можна сказати» та інший мовний мотлох, яким тільки Ренан¹⁵⁶ може залюбки оздоблювати своє словесне плетиво.

О к т а в. Будьте різким, нещадним! Але прошу вас, внесіть хоч сякий-такий порядок у виклад ваших думок. І хай нам буде відомо, якою ж є ваша думка, раз вона вже у вас є.

Р а й м о н д. Усі, хто вміє заглиблюватись у наукові дослідження загального порядку, впізнали в чарівних казках стародавні міфи і стародавні прислів'я. Макс Мюллер¹⁵⁷ каже: «Казки — це сучасний діалект міфології, і якщо їм судилося стати темою наукової праці, то перш за все слід установити зв'язок кожної сучасної казки з давньою легендою, а тоді — зв'язок кожної легенди з первісним міфом».

Л а у р а. І виконали ви цю працю?

Р а й м о н д. Якби я виконав цю величезну працю, то в мене на голові не лишилося б уже й волосинки, а дивився б я на вас через чотири пари окулярів та ще й захистившись зеленим козирком. Робота ця ще не здійснена, але вже зібрана достатня кількість матеріалу, яка дає можливість ученим переконатися, що чарівні казки — не пуста вигадка, але «дуже часто, — як каже Макс Мюллер, — вони усім своїм корінням виходять із зародків стародавньої мови і стародавньої думки». Старі спорохнявілі боги, здитинені і усунуті від втручання в людські справи, ще годяться для того, щоб забавляти

¹⁵⁶ Р е н а н Е р н е с т (1823 — 1892) — філософ-ідеаліст, історик релігії, до якого Франс стояв близько на початку своєї творчості; відзначався вишуканістю стилю.

¹⁵⁷ М ю л л е р М а к с (1823—1900) — визначний німецький філолог та історик релігії, заєвонник порівняльної міфології і так званої солярної теорії, за якої в основі більшої частини міфів різних народів лежить уявлення про Сонце та його рух по небу.

хлопчиків і дівчаток. Така вже роль старих дідусів. Хіба це не найкраще заняття для колишніх володарів неба і землі? Чарівні казки — це прекрасні релігійні поеми, забуті всіма і збережені тільки міцною пам'яттю побожних бабусь. Ці поеми тепер перетворились у дитячі казочки і зберегли свій чар у поморських устах старої прялі, коли вона переповідає їх онукам, які посідали навколо неї біля багаття.

Племена білої раси поділилися. Одні знайшли притулок під прозорим небом, на світлих кручах, які омиває синє співуче море. Інші пішли на береги північних морів, у сумовиті тумани, які стирають межу між небом та землею і надають всьому оточуючому невизначних та страхітливих обрисів. Інші розкинули свої шатра серед одноманітних степів, де паслися їх худі коні. Ще інші поселилися на обледенілих сніжних рівнинах, маючи над головою всіяне діамантовими зорями небо. Були й такі, що вирушили збирати золоті квіти на гранітній землі. І сини Індії попили води з усіх рік Європи. Але скрізь, — у халупі, під шатром чи біля багаття, розпаленого з ломачок на рівнині, — старенька бабуся, яка й сама колись була дитиною, переповідала малюкам ті казки, які чула в дитинстві. В них були ті самі герої і ті самі пригоди, тільки оповідачка, не усвідомлюючи того, надавала всьому відтінку повітря, яким так довго дихала, і тієї землі, яка жила її і в яку їй судилося лягти незабаром. Плем'я рухалось далі на захід, долаючи втому і перепони, залишаючи позад себе поміж іншими старими і молодими покійниками померлу бабуся. Але казки, що злетіли з її тепер уже захололих вуст, розлетілися, як метелики Психеї¹⁵⁸, і ці легкі, безсмертні привиди знову сідали на вуста старих пряль і запалювалися вогнем у широко відкритих очах інших малюків давнього племені. Від кого ж дівчатка і хлопчики Франції чули казку про «Ослячу Шкуру»? Від матінки Гуски, — відповідають сільські мудрагелі. Матінка Гуска — невгамовна і невгамовна оповідачка. І тоді вчені кинулись шукати. Вони впізнали матінку Гуску в тій королеві «Гусячі Лапки»¹⁵⁹, яку церковні майстри відобразили на порталі храму святої Марії Нельської¹⁶⁰ в Труа, на порталі храму святої Беніни в Діжо-

¹⁵⁸ Психея — в грецькій міфології втілення людської душі в образі дівчини.

¹⁵⁹ Фольклорний образ королеви Гусячі Лапки Франс використав у романі «Корчма королеви «Гусячі Лапки».

¹⁶⁰ Марія Нельська, Беніна, Пурсен Овернський, Петро — католицькі святі, вирізьблені на порталах названих у тексті французьких міст.

ні, на порталі храму святого Пурсена Овернського і святого Петра в Невері. Вони ототожили матінку Гуску з королевою Бертрадою, дружиною і кумою короля Роберта; з королевою Бертою Довгоногою ¹⁶¹, матір'ю Карла Великого ¹⁶²; з ідоло-вірицею царцею Савською, у якої на ногах були копита; з фресю Лебедині Ноги ¹⁶³ — найпрекраснішою скандинавською богинею; зі святою Люцією ¹⁶⁴, тіло якої було таким же світлим, як і її ім'я. Але тут можна заглибитися в такі нетрі, що й не виберешся. Хто ж вона, та матінка Гуска, як не наша спільна прабабця, бабуся наших бабусь, жінок з жилавими руками і простим серцем, що все життя зі смиренною величчю невтомно працювали, а зістарившись, сухі, мов скіпки, сідали біля вогнища, під закіптюженою стелею, й розповідали малюкам безліч казок, у яких творилися всілякі дива. І нехитра поезія, поезія полів, гаїв та потоків, свіжим струменем пилася з уст беззубої бабусі.

На канві предків — на старій індійській основі — матінка Гуска вишивала рідні картини: замок, товсті вежі, халупу, годувальницю-землю, таємничий праліс і прекрасних дам, лагідних фей, яких так добре знали селяни. Ці феї увечері могли поставати перед очима Жанни д'Арк під тіннявим каштаном на березі струмка.

То що, кузино, зіпсував я ваші чарівні казки?

Л а у р а. Кажіть, кажіть, я вас слухаю.

Р а й м о н д. Якби мені довелося вибирати, я з легким серцем віддав би цілу бібліотеку філософських книг, щоб тільки мені залишили «Ослячу Шкуру». У всій нашій літературі один лиш Лафонтен відчував так само добре, як матінка Гуска, поезію землі, міцне й глибоке очарування звичайних речей.

Дозвольте мені зібрати до купи і стисло викласти декілька важливих спостережень, інакше вони можуть розлетітися у випадковостях бесіди. Первісні мови були всі, як одна, образні й одухотворювали все, що називали. Вони наділяли людськими почуттями небесні світила, хмари (називаючи їх «небесними коровами»), світло, вітер, вранішню зорю. З образного, живого й одухотвореного слова постав міф, а казка

¹⁶¹ Берта Довгоногога — мати Карла Великого (померла 783 р.). Одна нога в неї була багато довша за другу.

¹⁶² Карл Великий (близько 742 — 814) — франкський король з 768 р., з 800 р. — імператор.

¹⁶³ Фрея Лебедині Ноги — скандинавська богиня краси й кохання.

¹⁶⁴ Люція — християнська свята, ім'я якої походить від латинського *luxus* — «той, що світиться», «осляїний».

вийшла з міфа. Казка постійно видозмінюється, бо зміни — доконечна умова існування. Казку сприймали буквально, дослівно і, на щастя, не знайшлося мудрагелів, які б звели її до алегорії і тим самим ураз убили б її. Добрі люди вбачали в «Ослячій Шкурі» тільки Ослячу Шкуру і нічого більше. Перро також не дошукувався в ній чогось іншого. Тут утрутилась наука і, окинувши єдиним поглядом весь довгий шлях, пройдений міфом та казкою, заявила: «Ранкова зоря перевтілилась в Ослячу Шкуру». Але науці слід було тут же додати, що, як тільки Осляча Шкура була вигадана, вона набула свого вигляду і стала жити самостійним життям.

Л а у р а. Я потроху починаю розуміти те, що ви мені кажете. Та оскільки ви назвали Ослячу Шкуру, то, як по правді, від дечого в цій казці мені стає моторошно. Невже індійці приписали батькові Ослячої Шкури оті мерзенні почуття до доньки?

Р а й м о н д. Уникнімо в суть казки — і тоді це почуття, яке вас так обурює, стане щонайневиннішим. Осляча Шкура — це зоря, дочка сонця, бо ж вона виходить із сонячного світла. В казці мовиться про те, що король закохався в свою доньку, але це означає, що, піднявшись на небі, сонце невідступно йде за ранковою зорею. Так само і у ведичній міфології Праджапаті¹⁶⁵ творець світобудови й володар усього сущого, ототожнюваний із сонцем, переслідує свою доньку Ушас, ранкову зорю.

Л а у р а. Хай ваш король — справжнісіньке сонце, але він шокує мене, і я сердита на тих, хто його вигадав.

Р а й м о н д. Вони були невинні і тому позбавлені уявлення про мораль... Не обурюйтесь, кузино. Тільки падіння звичаїв виправдовує існування моралі — так само, як насильство викликає необхідність закону. Почуття короля до дочки, яке так побожно шанували фольклорна традиція та Перро, лиш підтверджує солідну давність казки і дає підстави допустити, що вона виникла у патріархальних племен Аріадни¹⁶⁶.

О к т а в. Хай буде так, але я впевнений, що ваші пояснення нічого не варті... Моральність — це вроджене людське почуття.

Р а й м о н д. Мораль — це наука про звичаї. Вона змінюється відповідно до зміни звичаїв. Вона різна в різних краї-

¹⁶⁵ Праджапаті — в індійській міфології ім'я, яке дається різним божествам. У буквальному розумінні — «пан творення», «прародич», «творець».

¹⁶⁶ Мається на увазі давня країна Аріадна у східній частині Персії. В античний період там довго зберігалися первісно-общинні відносини.

пах, і кожне десятиріччя вносить у неї щось нове. Ваші уявлення про мораль, Октаве, не співпадають з уявленнями вашого батька. Що ж до вроджених ідей, то це бридня.

Л а у р а. Панове, краще повернімося до розмови про сонце — батька Ослячої Шкури.

Р а й м о н д. Пригадуєте, що поруч із чистокровними ризаками, вкритими попонами і «неповороткими в своїй золотій збруї та всілякому узороччі, у нього на конюшні був осел, якого природа створила так дивовижно, що на його підстилці щоранку знаходили гарні еку з зображенням сонця і найрізноманітніші гарні луїдори»? Отож цей східний осел, онагр, джигетай чи зебра — то посланці сонця, а луїдори — то сонячні зайчики, яких небесне світило посилає на землю. Його шкура — також не що інше, як емблема: вона символізує собою хмару. Ранкова зоря вкривається хмарою і зникає. Пригадуєте чудову сцену, коли Осляча Шкура являється в своєму блакитному одязі прекрасному принцові? Оцей принц — син короля — то сонячний промінь...

Л а у р а. Він проникає крізь щілину в дверях, тобто між двома хмарами. Чи не так?

Р а й м о н д. Краще й не скажеш, кузино, я бачу, що ви чудово розумієтесь на порівняльній міфології. Візьмемо найпростішу з усіх казку — казку про дівчину, в якій, коли вона розмовляє, падають з вуст дві троянди, дві перлини і два діаманти. Ця дівчина — ранкова зоря, яка розкриває пуп'янки квітів, омиває їх росою і світлом. Її злуча сестра, в якій з рота вискакують жаби, — туман. Попелюшка, вимазана в попелі від багаття, — зоря, затуманена хмарами. Молодий принц, який одружується з нею, — сонце.

О к т а в. Виходить, жінки Синьої Бороди — ранкові зорі, Осляча Шкура — ранкова зоря, дівчина, яка зронює з уст перли і троянди, — ранкова зоря, Попелюшка — ранкова зоря. У вас самі тільки ранкові зорі.

Р а й м о н д. Річ у тім, що ранкова зоря, величава ранкова зоря Індії, — найбагатше джерело арійської міфології. Ведичні гімни прославляють її під усілякими іменами і в багатьох видозмінах. Коли настає ніч, її закликають, на неї чекають з надією та острахом: «Чи повернеться до нас ранкова зоря, наш одвічний друг? Чи бог світла перемаже темні сили ночі? Але ось приходить вона, осяйна діва світла; «вона наближається до кожної хати, і кожен вітає її в своєму серці». Так, це вона! Це донька Діяуша¹⁶⁷, божественна пастушка,

¹⁶⁷ Д і я у ш — ще один різновид індійського божества.

яка кожного ранку виганяє на пашу небесних корів. З обважнілого вимені кожної скапує на землю свіжа, живлюща роса.

Співавши пісню настання вечірньої зорі, так само співають пісню у зв'язку з її втечею і прославляють перемогу сонця:

«Ось іде одне сильне і мужнє діяння, яке ти вчинив, о Індро! Ти подолав доньку Діяуша, жінку, яку важко перемогти! Так, ти подолав доньку Діяуша, преславну Ранкову зорю, ти, Індро, великий герой, ти її стер на порох».

Ранкова зоря зіскакує з розбитої колісниці, боячись, щоб Індра, бик, не заколов її рогами.

«Ось покинута колісниця, розтрощена вдрузки, — зоря рятується втечею».

Стародавній індієць уявляв собі ранкову зорю мінливою але завжди живою, і невиразний викривлений відблиск цього образу ми ще знаходимо у казках, про які щойно йшла мова, а також у казці «Червона Шапочка». Червоний колір шапочки, яку носить бабусина онучка, — перша ознака її божественного походження. Доручення, яке їй дають, — віднести пиріг і горщик масла, — споріднює її з образом ведичної ранкової зорі, провісниці сонця. А вовк, який лигає Червону Шапочку...

Лаура Хмара.

Раймонд. Ні. Він — сонце!

Лаура. Вовк — сонце?

Раймонд. Вовк-пожирач з лиснючою шерстю Вріка — то ведичний вовк. Не забудьте, що обидва сонячні боги, — Аполлон Лікійський і Аполлон Сорський¹⁶⁸, — у латинян мають своєю емблемою вовка.

Октав. Як можна порівнювати вовка з сонцем?

Раймонд. А хіба сонце, осушуючи водоймища, випалюючи пасовиська, обпікаючи шкуру на хребті худючих і захеканих биків, які повисолоплювали язики від спеки, не схоже на ненажерного вовка? Шерсть на вовкові лисніє, його очі палають, він виширяє зуби, у нього міцні щелепи, і полиском шкіри та очей, нищівною силою своїх щелеп він скидається на сонце. Октаве, ви не надто боїтеся сонця в цьому вогкому краї, де квітнуть яблуні, але маленька Червона Шапочка прийшла до нас із гарячих країв.

Лаура. Ранкова зоря вмирає і знову народжується. А Червона Шапочка вмирає і вже не воскресне. Звичайно, по-

¹⁶⁸ Аполлон Лікійський — грецький бог сонця, покровитель мистецтв; за віруваннями древніх, походив із Лікії.

Аполлон Сорський — за деякими легендами, бог світла; походив з місцевості Сорса.

гано, що вона рвала горіхи і послухала вовка, але невже цього досить, щоб вовцюга зжер її без усякого милосердя? Чи не краще буде, якщо вона вийде живою і цілою із вовчого черева, як виходить сонце із темряви ночі?

Р а й м о н д. У вашому співчутті, кузино, дуже багато глузду. Червона Шапочка не може загинути по-справжньому. Матінка Гуска призабула закінчення казки.

Чи ж усе пам'ятають в одих старих літах?

Але німецькі та англійські прабабусі чудово пам'ятали, що Червона Шапочка вмирає і знову народжується, як ранкова зоря. Вони розповідають, що мисливець розрізав вовкові черево, витяг звідти рум'яну дівчинку, а вона широко розплющила очі й сказала:

— Ой, як я злякалася, і як там темно!

Нещодавно я гортав у кімнаті вашої донечки альбом кольорових картинок, які намалював англієць Уолтер Крейн, осяявши їх буйною фантазією та гумором. У цього джентльмена витончена і в той же час невимушена уява. Він знає, що таке легенда, і має смак до життя. Він шанує і цінує сьогодні. Це справжній англійський розум. У альбомі вміщено текст і малюнки до казки «Little Red Riding Hood» — це англійська «Червона Шапочка». Вовк лигає дівчинку, але з'являється фермер, джентльмен у зеленому фракі, жовтих штанях і чоботях з відгорнутими халявами. Він всаджує кулю просто в лоб вовкові, між його вогнисті очі, розрізає мисливським ножом черево звірюки, і звідти виходить дівчинка, свіженька, як запашна троянда.

Отак воно було насправді. Ви відгадали, кузино, Що ж до Зачарованої красуні, романтична історія якої овіяна наївною і глибокою поезією...

О к т а в. Це також ранкова зоря!

Р а й м о н д. Ні. «Зачарована красуня», «Кіт у чоботях» і «Хлопчик-мізинчик» належать до іншої категорії арійських легенд, — до тих, що символізують боротьбу зими і літа, оновлення природи, одвічну історію всесвітнього Адоніса¹⁶⁹ — вселенської троянди, яка безнастанно в'яне і знову розцвітає. Зачарована красуня — це Астерія¹⁷⁰, проміжна сестра Лато-

¹⁶⁹ А д о н і с — фінікійське божество. Культ Адоніса як бога природи, що вмирає й відроджується, був широко розповсюджений і в стародавній Греції.

¹⁷⁰ А с т е р і я — донька бога Аполлона, перетворена Зевсом у черепашку. Чинячи опір верховному богові, вона втекла в море, де з неї постав острів Делос.

ни ¹⁷¹, де Кора ¹⁷² і Прозерпіна ¹⁷³. Народна уява не помилилася, надаючи світлові форми тієї, яку воно, світло, пестить з особливою любов'ю: форми молодій гарної дівчини. Я люблю Зачаровану красуню в подобі Вергілієвої Еврідіки ¹⁷⁴, яку вжалила гадюка, та Брунгільди ¹⁷⁵ із пісень «Едди» ¹⁷⁶, яка вколола палець на колючку. Їх виводять із царства тіней їхні закоханці: грекиню — поет, скандинавську дівчину — вояк. Спільна доля всіх промінних героїв стародавніх міфів полягає в тому, що вони гинуть від уколу гострим предметом: колючкою, кігтем чи веретеном. В одній із легенд Деккана ¹⁷⁷, зібраних місс Фрер, дівчина вкололася об ніготь Ракшази, що застриг у шпарині дверей. Вона падає мертва. Поруч проходить король і поцілунком повертає її до життя. Особливістю цих драматичних змін зими і літа, темряви і світла, ночі і дня є безупинне відновлення. В подачі Перро казка починається там, де здається, що все вже скінчено. Зачарована красуня виходить заміж за принца, від цього шлюбу народжується двійко дітей — Деньок і Зірка (Аїтра ¹⁷⁸ і Гемерос ¹⁷⁹ у Гесіода ¹⁸⁰, чи, коли хочете, Феб ¹⁸¹ і Артеміда ¹⁸²). За відсутністю принца його мати-людожерка Ракшаза ¹⁸³, тобто страшне жахіття ночі, загрожує пожертви обох королівських дітей, обох осяйних немовлят, але їх рятує повернення короля-сон-

¹⁷¹ Л а т о н а — дружина Зевса (до Гери), мати Аполлона, богиня пітьми.

¹⁷² К о р а — грецьке божество, донька Деметри.

¹⁷³ П р о з е р п і н а — те ж, що й Кора: грецьке божество.

¹⁷⁴ Е в р і д і к а — за античним міфом, дружина співця Орфея, яку він намагався вивести в підземного царства. Про неї розповідається в четвертій книзі «Георгік» Вергілія.

¹⁷⁵ Б р у н г і л ь д а — валькірія, войовнича діва, персонаж давньоскандинавської міфології; часто згадується в збірці героїчних пісень «Едда».

¹⁷⁶ «Е д д а» (Старша) — літературна пам'ятка народів, які розмовляють германськими мовами. Являє собою збірку пісень другої половини XII—XIII ст.

¹⁷⁷ Д е к к а н — країна в центрі Індії.

¹⁷⁸ А і т р а — в Стародавньому Римі передпокій, великі вхідні двері.

¹⁷⁹ Г е м е р о с — грецьке божество, яке означає день.

¹⁸⁰ Г е с і о д — давньогрецький поет VIII—VII ст. до н. е., перший історично вірогідний поет Греції, автор поем «Труди і дні» та «Родовід богів».

¹⁸¹ Ф е б — В римській міфології бог сонця, покровитель мистецтв, тобто відповідник грецького Аполлона.

¹⁸² А р т е м і д а — в грецькій міфології богиня, сестра Аполлона, покровителька тварин і полювання, богиня Місяця.

¹⁸³ Р а к ш а з а — в індійській міфології злі демони, які згадуються у всіх «Ведах». Прибирають різних подіб (собаки, яструба, сови, брата, чоловіка), щоб обманути і вчинити шкоду.

ця. На заході Франції у Зачарованої красуні є сестра-селянка, історія якої дуже наївно викладена в старій французькій пісенці. Послухайте її:

Як була я в батька
Обідранка,
Ще малою
Посилав він мене в ліс,
Обідранку,
По горіхи в ліс ізранку.
Ах! Ах! Хай їм біс!
Обідранко,
Потанцюй, смаглявко!

Послав мене в ліс
Батько по горіхи.
Ліс великий — я ж була
Дівчинка маленька.
Ліс великий — я ж була
Дівчинка маленька.
Наколола в лісі я
Ручку на колючку.

Наколола в лісі я
Ручку на колючку.
Мені пальчик заболів,
Потім я заснула.
Мені пальчик заболів
Потім я заснула.
По дорозі близько йшли
Тров славних хлопців.

Обізвався перший з них:
— Бачу я дівичю.
Обізвався другий з них:
— Солодко їй спитьсья.
Обізвався другий з них:
— Обідранка!
Солодко їй спитьсья.
Обізвався третій з них:
— Обідранко!
Оженюсь я на тобі!
Ах! ах! ах! ах! ах!
Обідранко,
Потанцюй, смаглявко!

Подібно до того, як феї на хрестинах королівської доньки, всі боги зібралися біля колиски божественного хлопчика Бальдура й поклялися затулити все, що є гострого на землі. Але безсмертні забули про омелу, яка не росте на землі, так само, як король і королева забули про стару прялю, яка снувала свою нитку під покрівлею вежі. Красуня вкололася веретеном, гілка омели вразила Бальдура.

«Ось лежить на землі неживий Бальдур, а довкола нього — мечі, смолоскипи, дротики, списи, які боги задля втіхи кидали в нього, не завдавши йому ніякої шкоди, — адже Бальдура не могла вразити ніяка зброя, — але в груди йому впилася фатальна гілка омели, яку зрадник Локі дав Годердові, а той, не маючи злого умислу, кинув її в Бальдура».

Лаура. Це чудово, але чи не могли б ви розповісти нам що-небудь про собачку Пуф, який спав на постелі принцеси? Мені вона здається дуже вишуканою. Пуф виховувався на колінах у маркіз, і я собі уявляю, як пані де Севінї¹⁸⁴ пестила його рукою, що написала такі гарні листи.

Раймонд. Щоб догодити вам, дамо собачці Пуф божественних предків. Ми доведемо його родовід до Сарама¹⁸⁵, собаки, що полював за ранковою зорею, або до собаки Сіріуса¹⁸⁶, охоронця небесних світил. Коли я не помиляюсь, то хіба це не шляхетне походження? Пуф залишається тільки накреслити своє генеалогічне дерево, і її зразу ж приймуть канонісою в собачий монастир. Тільки який-небудь чотириногий у Озьє¹⁸⁷ міг би встановити її родовід. Я задовольняюсь тим, що вкажу лиш на одну галузку цього величезного генеалогічного дерева. Йдеться тут про фінляндську гілку: собачку Фло, якому його господиня тричі повторює:

— Піди подивися, собачко Фло, чи скоро світанок.

І на третій раз починає світати.

Октав. Я захоплююсь невимушеністю, з якою ви переселяєте на небо героїв казок. Римляни не так вільно садовили між сузір'ями своїх імператорів. Як на вашу думку, то маркіз Карабас — щонайменше сонце власною персоною?

Раймонд. Можете не сумніватися, Октаве! Цей сми-

¹⁸⁴ Пані де Севінї Марі (1626—1696) — французька письменниця, відома своїми листами до доньки (опубліковані 1726 р.), які є зразком прози французького класицизму.

¹⁸⁵ Сарама — в Рігведі собака бога Індри.

¹⁸⁶ Сіріус — найяскравіша зірка всього небозводу; знаходиться в сузір'ї Великого Собаки.

¹⁸⁷ Озьє П'єр (1592 — 1660) — засновник «Французької газети». Склав генеалогію головних родин Франції у 150 томах. Його син Рене (1640 — 1732) продовжив справу батька. І всі паступні покоління Озьє визначалися в генеалогії.

ренний бідняк, який стає могутнім і багатим, — то сонце, що піднімається з туману і сяє в ясний полудень. Зверніть увагу: вийшовши з води, маркіз Карабас убирається в блискучі шати. Важко знайти ясніший символ для сходу сонця.

Л а у р а. Але в цій казці маркіз — бездіяльна особа; ним керує, думає за нього кіт, і справедливо було б, щоб цей кіт, так само, як і собачка Пуф, входив у сонм небожителів.

Р а й м о н д. А воно так і є: кіт, як і його господар, уособлює сонце.

Л а у р а. Я цілком задоволена. Але чи є в нього, як у собачки Пуф, дворянська грамота? Чи зможе він довести знатність свого походження?

Р а й м о н д. Цілком можливо, що Кіт у чоботях походить од котів, які тягли колісницю фреї, скандинавської Венери. Але на дахах будинків не збереглося про це ніяких нотаріальних записів. Нам відомий дуже давній сонячний кіт, єгипетський кіт, тотожний богові Ра¹⁸⁸. Цей кіт промовляє під час погребного обряду: «Я великий кіт, який охороняв стежку до дерева життя в рік великої вічної битви». Але той кіт — кушит, нащадок Хама. Що ж до Кота в чоботях, то він належить до яфетичної раси, і я не уявляю, як їх можна поєднати.

Л а у р а. Цей великий кушитський кіт, який так туманно висловлюється у вашому погребному обряді, також мав торбу і чоботи?

Р а й м о н д. В обряді про це нічого не сказано. Чоботи маркізового кота подібні до семимильних чобіт Хлопчика-мізинчика і символізують швидкість світла. Хлопчик-мізинчик, за словами вченого мужа Гастона Паріса¹⁸⁹, — це один із арійських богів, погонич і викрадач небесних волів, подібний до немовляти Гермеса¹⁹⁰, якого художники зображували на вазах, де він спить не в колиці, а в черевіку. Народна уява помістила Хлопчика-мізинчика на найменшій вірці Великого Воза. А коли вже зайшла мова про чоботи, то чи відомо вам, що Жакмар¹⁹¹, який створив такі чудові офорти, зібрав величезну колекцію всілякого взуття. Якби хтось за його прикладом захотів відкрити музей міфологічного взуття, то воно могло б заповнити не одну вітрину. Поруч з семимильними чобітьми, черевиком-колицкою малого Гермеса, сандаліями

¹⁸⁸ Ра — бог Сонця в давньоєгипетській релігії.

¹⁸⁹ Паріс Гастон (1839 — 1903) — видатний французький учений. Вивчав головним чином французьку середньовічну літературу.

¹⁹⁰ Гермес — у грецькій міфології бог пасовиськ та отар, торговлі, доріг, вістун богів. У римлян ототожнювався з Меркурієм.

¹⁹¹ Жакмар Жюль-Фердінанд (1837 — 1880) — французький гравер.

Персея¹⁹², золотим взуттям Афіни¹⁹³, кришталевими черевичками Попелюшки і тісними туфельками російської Маші. Вся ця обуванка, кожна на свій кшталт, виражає швидкість поширення світла і біг небесних світил.

Л а у р а. То помилка — неправильно ви кажете, що в Попелюшки були скляні черевички. Не можна уявити собі черевички, зроблені з того ж матеріалу, що й карафка. Черевички, підбиті хутром білки, більш підходять до ноги, дарма що в такому взутті не дуже зручно вивозити дівчину на бал. У хутряних черевичках ніжки Попелюшки були б подібні до пухнастих голубиних лапок. Треба бути надто завзятою танцюристкою, щоб танцювати у хутряних туфельках! Але дівчата ладні танцювати навіть на свинцевих підйошвах.

Р а й м о н д. Кузино, я ж вас попереджав: не довіряйте здоровому глуздові. У Попелюшки були не хутряні черевички, а кришталеві, прозорі, як джерельна вода, як гірський криштал. Ви ж знаєте, що її черевички були чарівні,— і цим усе сказано. Карета появляється з гарбуза. Гарбуз був чарівний. Цілком природно, що чарівна карета появилася з чарівного гарбуза. Здавалося б дивним, якби це було не так. У російській Попелюшки є сестра, яка відрізала собі великий палець на нозі¹⁹⁴, аби взути черевичок, але кров просочилася крізь черевичок, і принц дізнався про геройські хитрощі честолюбної дівчини.

Л а у р а. У Перро дві погані сестри намагаються будь-що ухватити ногу в черевичок, але це їм не вдається. Такий варіант мені більше подобається.

Р а й м о н д. І матінці Гусці також.

О к т а в. Ось уже скільки часу Раймонд розповідає про чарівні казки, але досі ще не сказав ні слова про чарівницю.

Л а у р а. То правда. Але хай краще чарівниці так і будуть оповиті таїною.

Р а й м о н д. Ви боїтесь, кузино, щоб ці примхливі істоти, то добрі, то злі, то молоді, то старі, які панують над природою і щомиті готові в ній розчинитись, не злякались нашого допитливого ока і не чкурнули від нас саме в той момент, коли нам буде здаватися, що ми їх спіймали. Вони створені

¹⁹² Персей — у грецькій міфології герой, який убив потвору — Медузу.

¹⁹³ Афіна — в грецькій міфології спочатку богиня війни і перемоги, відтак богиня мудрості, знань, мистецтв і ремесел. У Римі отожднювалася з Мінервою.

¹⁹⁴ Мається на увазі російська народна казка «Чорнушка», яка друкувалася в збірці казок Афанасьева. Згадка про хутряні черевички Попелюшки заснована на грі співзвучних французьких слів *verre* (скло) і *voir* (хутро білки).

з місячного променя. Тільки з шелесту листя можна здогадатися, що вони проходять десь поруч, їх голоси зливаються в джурчанням струмка. Якщо наважись вхопитися за складку їх золотистого одягу, то в руках у тебе виявиться жмут сухо-го листя. Я ніколи не допущуся такого блюзнірства — переслідувати фею. Але саме слово «фея» розкриває таємницю їх природи.

Слово «фея» по-італійськи «fata», по-іспанськи «hada», по-португальськи і по-провансальськи «fada» і «fade»; це слово постало від латинського «fatum», що означає «доля». У феях повднується найніжніше і найтрагічніше, найінтимніше і найзагальніше з того, що тільки є в людському житті. Феї — то наші долі, Постаць жінки дуже підходить для уособлення в ній долі, такої примхливої, спокусливої, оманливої, сповненої чару, тривог і небезпек. Цілком слушно, що в кожного з нас є своя фея — хрещена мати, котра, схилившись над нашою колискою, обдаровує нас щасливим чи жахним даром, який залишається з нами на все життя. Візьміть для прикладу яких завгодно людей, поставте перед собою питання, що вони за люди, що зробило їх такими чи іншими і що вони роблять. Ви переконаєтесь: потаємні причини їх радісного чи болісного існування — то феї. Чому королівська дочка вколосалася веретеном пряді? Тому, що вона була непосидюча, трохі легковажна... і тому, що так захотіли феї.

Приблизно таку відповідь дає казка, а людська мудрість недалеко відійшла від цієї відповіді. Чому, наприклад, ви, кузино, чарівна, розумна і добра? Тому, що одна фея обдарувала вас добротою, друга — розумом, третя — грацією. Сталося так, як вони намалювали. Таємнича хрещена мати визначає під час нашого народження всі наші вчинки, всі наші думки, і ми будемо щасливими та добрими лише настільки, наскільки вона цього забажає. Свобода волі — ілюзія, а фея — істина. Друзі мої, чеснота, як і гандж, — невідворотна необхідність. Ну! Не обурюйтесь! Хоч чеснота не залежить від нас, вона все одно прекрасна і заслуговує на схвалення.

Доброту люблять не за те, що вона дістається дорогою ціною, а за те добро, яке вона дає.

Так забажали феї. Подякуйте їм, кузино.

Л а у р а. Я більше не хочу вас слухати! Ваша премудрість жахлива. Я знаю могутність фей, я знаю їх примхи; вони не позбавили мене ні людських слабостей, ні печалі, ні турбот. Але я знаю, що над нами, над випадковостями життя ширяє вічна думка, яка надихає нас вірою, надією і мило-сердям.

На добраніч, кузене!

Π'ΕΡ ΝΟΖΒ'ΕΡ

КНИГА ПЕРША

ДИТИНСТВО

I

СВЯТЕ ПИСЬМО І БОТАНІЧНИЙ САД

Перше уявлення про весьвіт у мене виникло, коли я розглядав естампи в моїй старенькій біблії. На них була зображена низка постатей XVII сторіччя; земний рай вражав розкішною свіжістю голландського пейзажу. Тут гуляли брабантські коні, кролики, поросята, кури, курдючні барани. Посеред усіх оцих створінь у всіх повабах своєї фламандської краси походжала Єва. Але до її краси я був байдужий. Куди більше мені подобалися коні.

На сьомій сторінці (ніби зараз бачу її) був намальований Ноїв ковчег, представлений саме в ту мить, коли на нього парами вантажили тварин. У моїй біблії Ноїв ковчег виглядав чимось на зразок довжелезної каравели, на якій зводився дерев'яний будинок з двосхилим дахом. Він скидався на ковчег, подарований мені на Новий рік. Все це для мене було неспростовним доказом істинності Святого письма.

Мені не набридало захоплюватися ні раєм, ні потопом. Я з величезним задоволенням розглядав Самсона¹⁹⁶, який цупив на своїх плечах ворота Гази. Місто Газа зі своїми вежами, дзвіницями, річкою, зеленими кущами навколишніх гаїв було чудовим. Самсон чухрав од нього, тримаючи під пахвами вушаки дверей. Він дуже подобався мені. Став моїм другом. Я й тепер люблю Самсона. Він такий сильний і щиросердий; він — перший з романтиків і, безперечно, один з найциріших.

Зізнаюсь, що я не вельми розумівся на послідовності подій, викладених у моїй старенькій біблії, плутався у війнах філістимлян з амелекитянами. Найбільше захоплювали мене головні убори цих народів, розмаїття яких дивує мене й те-

¹⁹⁶ Самсон — за біблією, давньоєврейський силач, національний герой. Потрапивши в полон до філістимлян, урятувався, винісши на своїх плечах браму палестинського міста Газа.

пер. Там були шоломи, корони, капелюхи, ковпаки, чудові тюрбани.

Новий Заповіт у моїй біблійі відзначався набагато задушевнішим чаром, і в мене зберігся світлий спогад про город, у якому Ісус явився Магдалині¹⁹⁶. «І вона подумала,— сказано в тексті,— що то був садівник». Нарешті в семи діяннях милосердя, під час яких Христос бував то жебраком, то в'язнем, то подорожнім, син божий бачить, як до нього підходить дама, виряджена, ніби Анна Австрійська¹⁹⁷, у високому комірці з венеціанського мережива. Кавалер у крилатому капелюсі, із страусячою пір'їною, з плащем через плече, у чорних чоботях з розтрубами, впершися рукою в бік, стоїть на ганку замку і подає знак маленькому пажеві, що несе дзбан і срібний кухоль, аби налити вина нуждареві, над головою якого сяє німб. Усе це виглядало так мило, таємниче і невимушено! І наскільки Ісус Христос, сидячи в обплетеній виноградом альтанці, поблизу павільйону, збудованого за панування короля Генріха, під нашим вологим небом, здавався ближчим до людей, причетнішим до справ цього світу!

Щовечора я гортав при світлі лампи мою стареньку біблію, і сон, знадливий дитячий сон, неподоланний, як бажання, огортав мене, ще сповненого священних образів, своєю теплою, солодкою імлюю. Патріархи, апостоли, дами з мереживними комірами продовжували жити в моїх снах надприродним життям. Моя біблія перетворилася для мене в щонайвідчутнішу реальність, і я намагався включити в неї всесвіт.

Всесвіт простягався для мене всього тільки до набережної Малаке, де я вперше побачив світ. І я з насолодою впивався повітрям, яке оповиває цю область краси й слави: Тюільрі, Лувр, палац Мазаріні. Досягши п'ятирічного віку, я ще не дуже вивчив ту частину світу, яка простяглася позаду Лувру, на правому березі Сени. Лівий берег я знав краще, тому що жив там. Я доходив до кінця вулиці Малих Августинців і був упевнений, що всесвіт на цьому кінчається.

Вулиця Малих Августинців тепер називається вулицею Бонапарта. Тієї пори, коли вона була в кінці світу, я бачив, що з цього боку краї безодні пильнують страховинний кабан і чотири кам'яні велетні в довгих сутанах,— вони сиділи з книжкою в руках під дахом відкритої альтанки довкола ба-

¹⁹⁶ Магдалина — персонаж з євангельських книг, жінка з найближчого оточення Христа.

¹⁹⁷ Анна Австрійська (1601 — 1666) — донька Філіппа III Іспанського і Маргарити Австрійської; дружина французького короля Людовіка XIII і мати Людовіка XIV. За малолітства сина правила державою разом із кардиналом Мазаріні.

сейну серед рівнини, яку обступали дерева, а неподалік висо-
чила величезна церква. Ви мене не розумієте? Не знаєте, про
що я кажу?.. Гай-гай! Проживши ганебне життя, нещасний
кабан дому Бальї вже давно сконав. Нові покоління не бачи-
ли його приреченим на наругу з боку школярів. Вони не ба-
чили, як він лежав, приплющивши очі, скорившись своїй гір-
кій долі. На розі вулиці Бонапарта, де він колись жив у шопі,
пофарбованій нажовто і розмальованій фресками з зображен-
ням фургонів, запряжених сірими в яблуках кіньми, тепер
стоїть п'ятиповерховий будинок. І коли я проходжу повз
фонтан на площі Сенсюпліс, чотири кам'яні велетні вже не
навіюють на мене містичного жаху. Мені, як, зрештою, і всім,
відомі їх імена, їх обдарування, їх історії: це Боссює, Фене-
лон, Флеш'є і Массільйон ¹⁹⁸.

З західного боку я також доходив до меж всесвіту... Пере-
копані горбки Шайо ¹⁹⁹, узвишся Трокадеро ²⁰⁰, в ту пору ще
дике, поросле коров'яком і духмяною м'ятою,— були справж-
нісіньким кінцем світу, краями безодні. Поблизу мосту, який
з цього боку замикав всесвіт, набережні такі похмурі, сірі й
закіптюжені! Тут рідко проїжджали фіакри, не часто трапля-
ли на очі й перехожі. Подекуди, спершись на поруччя, стояли
солдати, вистругували палички й дивилися, як тече вода. Біля
підніжжя римського вершника на правому розі Марсового
поля ²⁰¹ стара жінка продавала пиріжки з яблуками і локрич-
ну воду. Карафка з цією водою була заткнута лимонною
лушпайкою. Безгоміння й пилюка панували над усім. Тепер
Івнський міст з'єднує нові квартали. Він утратив похмурий і
пустельний вигляд. Пил, який вітер піднімає тепер на бру-
ківці,— це вже не той давній пил. Римський вершник спо-
глядає тепер нові постаті й нові звичаї. І це його нітрохи не
засмучує — адже він камінний.

Але найбільше я знав і любив береги Сени; моя стара

¹⁹⁸ Боссює Жак-Бенінь (1627 — 1704) — французький богослов, який непримиренно боровся з вільнодумством у питаннях релігії.

Фенелон (1651—1715) — французький богослов-проповідник.

Флеш'є Валентин-Епрі (1632—1710) — французький оратор і церковний публіцист, єпископ Німа.

Массільйон Жан-Батіст (1663—1742) — французький проповідник і публіцист, чудовий оратор.

¹⁹⁹ Шайо — стародавнє село поблизу Парижа; з 1786 р. — передмістя Парижа.

²⁰⁰ Трокадеро — палац на узвишші Пассі в Парижі, збудований 1878 р. з нагоди відкриття всесвітньої виставки. Тепер музей етнографії та скульптури, мистецтвознавчий лекторій; є великий концертний зал.

²⁰¹ Марсове поле — площа в Парижі, де стоїть Ейфелева вежа.

нянька Нанетт щодня водила мене туди гуляти. Там я здивав Ноїв ковчег, намальований у моїй біблії з картинками. Бо я нітрохи не сумнівався, що плавуча купальня з пальмами, над якими чомусь курився чорний димок,— судно самаритянки. Все сходиться: тепер потопу не буває, то ж Ноїв ковчег переробили на купальню.

Зі східного боку я навідувався до Ботанічного саду і піднімався вздовж Сени аж до Аустерліцького мосту. То був кінець шляху. Навіть найвідважніші дослідники природи кінець кінцем досягають певної межі, переступити яку вони вже неспроможні. Я був не годен іти далі Аустерліцького мосту. Ніжки у мене були малі, а в няньки Нанетт — старі. Отож усупереч моїй та її цікавості, хоч і як нам подобались наші чудові прогулянки, ми завжди були змушені сідати на лавку під деревом, звідки було видно міст і продавщицю яблучних пиріжків. Нанетт була не вища за мене на зріст. Це була свята жінка в ситцевій сукні з розводами і в чепчику, зібраному валками. Я гадаю, що її уявлення про весь світ було таким же наївним, як і моє. Нам легко було розмовляти. Щоправда, вона ніколи не слухала мене. Але в цьому й не було жодної потреби. Відповіді її були завжди доречні. Ми ніжно любили одне одного.

Вона сиділа на лавці й думала собі про речі звичайні, але недоступні її розумінню, а я то копав лопаткою землю під деревом, то вдивлявся в міст, за яким для мене кінчався знайомий мені світ.

Що було там, за межами цього світу? Так само, як і вчені, я мусив задовольнитися здогадами. Але мій розум створив таку логічну гіпотезу, що вона мені стала видаватись цілком вірогідною: на мою думку, саме там, за Аустерліцьким мостом, лежать чарівні біблейські землі. На правому березі здіймався косогір; звичайно ж, це був той горбик, який височів над купальнею Вірсавії²⁰².

За ним я розміщав Святу землю і Мертве море. Припускав, що так можна побачити і бога-отця в блакитній одежі і з білою бородою, що має на вітрі, і Христа, який іде по водах, і навіть обранця мого серця Йосифа,— адже він міг бути ще живий, бо коли братове запродали його в рабство, він був іще дуже молодий.

Я утвердився у всіх цих думках, споглядаючи Ботанічний сад, який, на мою думку, був не чим іншим, як земним раєм, щоправда, не таким свіжим, як був колись, та все ж не дуже

²⁰² Вірсавія — біблійна красуня, дружина вельможі царя Давида Урія. Побачивши її в купальні, Давид стратив Урія, а потім одружився з нею.

зміненим. Я мав на це свої докази. Адже бачив земний рай у своїй біблій, і матінка не раз казала мені: «Земний рай — то чудовий сад з прекрасними деревами і всіма тваринами». Отож Ботанічний сад, безперечно, і є той земний рай, який намальований у моїй біблій і про який казала матінка. Щоправда, для тварин там поставлено загородки і клітки, але це було спричинене прогресом мистецтва і втратою невинності. Замість ангела з вогненним мечем, який колись охороняв вхід до раю, тепер поставлено солдата в червоних штанях.

Я лестив себе думкою, що зробив важливе відкриття. Тримав його в таємниці. Я не звіряв її навіть батькові, якого повсякчас розпитував про походження, причини і кінець усіх явищ, видимих і невидимих. Але про тотожність земного раю з Ботанічним садом я не пустив і пари з уст.

У мене було чимало причин, які спонукали мене мовчати. По-перше, в п'ятирічному віці важко пояснити дорослим деякі речі. В цьому винні самі дорослі — вони дуже мало розуміють пояснення малих дітей. По-друге, я був задоволений тим, що істина відома тільки мені одному. Це надавало мені переваги над усіма. Я мав передчуття, що коли поділюся хоч якоюсь із своїх думок, то з мене почнуть кепкувати, і від моєї чудової думки не залишиться анічогісінько, — а це дуже засмутило б мене. Як по правді, я підсвідомо відчував її хисткість. Можливо, я невиразно відчував, що гіпотеза моя надто смілива, зухвала й помилкова. Все це дуже непрості речі. Але важко навіть уявити, які складні думки рояться в голові п'ятирічної дитини!

Прогулянки до Ботанічного саду — останні спогади, які збереглися в мене про няньку Нанетт. Вона була така стара, коли я був такий малий, і така мала на зріст, коли я був такий малий літами! Мені не було й шести років, коли вона, на превеликий жаль, — і мій, і моїх родичів, — покинула нас. Вона залишила нас не тому, що померла, а просто поїхала, я не знаю куди. Нанетт зникла з мого життя. Так, за сільським повір'ям, добрі феї, прийнявши подобу лагідних бабусь, розмовляють з людьми, а потім несподівано зникають, ніби розчинившись у повітрі.

II

ТОРГОВЕЦЬ ОКУЛЯРАМИ

Як легко і солодко дихалося в ту пору! Щонайменший подув вітерця викликав захоплений трепет. Колообіг часу був сповнений захопливих несподіванок, всесвіт сяяв чарівною

новизною. Мені так здавалося тому, що мені було шість років. Уже в той час мене поглинала невтомна цікавість, яка потім стала мукою й щастям мого неспокійного життя і прирєкла мене на пошуки того, чого ніколи не знаходив.

Моя космографія, — а я мав свою космографію, — була величезна. Я вважав, що набережна Малаке, де знаходилася моя кімната, була центром всесвіту. Зелена кімната, у якій матінка ставила моє ліжечко поруч зі своїм, здавалась у своїй величній святості й домашній принадності тим осердям світу, на яку небо виливало проміння своєї благодаті. А тим часом ці, здавалося б, так добре вивчені мною чотири стіни, ховали в собі стільки таємничого!

Вночі, коли я лежав у ліжечку, мені ввижалася низка хи-мерних постатей, і раптом кімната, так міцно замкнута, за-тишна, осяяна останніми відблисками згасаючого каміна, відкривала широкий доступ для вторгнення надприродного світу.

Легіони рогатих чортенят водили в ній танки. А потім повільною ходою, ридаючи, пропливала жінка з чорного мармуру. І тільки згодом я дізнався, що чортенята танцювали в моїй уяві, а тиха й зажурена чорна жінка була моєю власною вигадкою.

За моєю системою світобудови, яка відзначалася чарівною безпосередністю, як, зрештою, і всі первісні теогонії, земля утворювала довкола мого дому широке коло. Щодня, йдучи на прогулянку і повертаючись, я зустрічався з різними людьми, котрі, як мені здавалось, були зайняті якоюсь дуже складною і водночас дуже забавною грою, — грою в життя. На мою думку, їх було дуже багато, можливо, більше, ніж сотня.

Перекоаний у тому, що їхня праця, їхні потворності й усі страждання — не що інше, як забава, я не був упевнений, що вони живуть під таким же благодотворним, безмежно щасливим впливом, як і я, що вони, подібно до мене, захищені від усяких клопотів. Правду кажучи, я не думав, що вони такі ж реальні, як я. Навіть не був певен того, що їх можна вважати справжніми людьми. І коли я з висоти свого вікна спостерігав, як ці крихітні істоти рухаються по мосту Святих Отців, то вони мені здавалися скорше іграшками, ніж живими істотами. І я тоді був майже такий щасливий, як казкова дитина-велетень, що, сидячи на горі, бавиться соснами, хатами, коровами, вівцями, пастухами і пастушками.

Я уявляв собі світобудову у вигляді величезної нюрнберзької скриньки, віко якої закривалося щовечора, коли маленьких добродіїв — жінок і чоловіків — укладали спати.

У той час ранки були тихі та ясні; під легкими подувами вітру цютливо здригалося листя дерев. На набережній, на

моїй прекрасній набережній Малаке, куди після няньки Нанетт водила мене гуляти пані Матіас, жінка з палючими, як жар, очима і з м'яким, як віск, серцем, — тут, на цій набережній, у вітринах антикварних крамниць вилискувала дорогоцінна зброя, купами розцвітав, наче квіти, витончений і дорогоцінний саксонський фаянс. Сена, котячи свої води, зачаровувала мене тією природною красою, яка властива воді — початкові всього суцього і джерелу життя. Я простодушно милувався на це незрівнянне диво — річку, яка вдень несла на собі судна і відбивала небо, а вночі прикрашувала себе осяйними коштовностями і пишними квітами. І я хотів, щоб ця чудова річка ніколи не мінялась, бо я її любив. Матінка мені казала, що річки впадають в океан, що води Сени безнастанно струмують удалину. Але я гнав геть од себе цю думку, вважаючи її надто сумною. Мабуть, у даному випадку мені бракувало наукового розуміння речей, але я чіплявся за дорогу мені оману — адже з усіх земних злигоднів найбільше ранить душу усвідомлення проминальності усього суцього.

Величні Лувр і Тюїльрі були для мене неабиякою загадкою. Я не міг повірити, що ці палаци збудували звичайнісінькі муляри, і разом з тим моя натурфілософія не дозволяла мені припустити, що ці стіни виникли за помахом чарівної палички. Після довгих роздумів я дійшов переконання, що палаци побудували прекрасні дами і блискучі кавалери, одягнені в оксамити, атласи, мережива, люди, чий одяг був вигаптуваний золотом і самоцвітами, а капелюхи поспіль утикані пір'ям страуса.

Може, вас здивує те, що шестирічний хлопчик мав таке викривлене уявлення про світ? Але треба не забувати, що я майже нікуди не виїздив поза межі Парижа, де мій батько, лікар Нозьєр, змушений був залишатися весь рік.

Щоправда, я двічі або тричі їздив залізницею, але ці поїздки не розширювали моїх уявлень про географію. В той час ця наука взагалі не була в пошані.

Може здивувати й те, що мої уявлення про моральні цінності теж не відповідали дійсності. Але враховуйте, що я був щасливий! А щасливі люди так мало розуміються на проблемах людського життя! Страждання — то великий учитель людства. Воно навчило людей творити мистецтво, поезію, мораль, воно вдихнуло в них героїзм та співчуття; воно надало життю цінності, відкривши нам можливість приносити себе в жертву іншим. Це воно, велике і чудодійне страждання, надихало безсмертям любов.

Чекаючи на його уроки, я став очевидцем жахливої події,

яка геть перевернула моє уявлення про фізичну і моральну структуру всесвіту.

Але перш за все треба вам розповісти, що в ті часи певний торговець окулярами виставляв свої скриньки на набережній Малаке, під муром чудового будинку Шіме, двері якого в стилі Людовіка XIV, різьблені, з фронтоном, прочиняються на парадний двір.

З цим торговцем окулярами ми були великі приятелі. Щодня пані Матіас, вирушаючи зі мною на прогулянку, зупинялася перед торговцем окулярами.

— Ну, як справи, пане Амош? — співчутливо питала вона.

І тоді між ними зав'язувалась розмова.

А я, прислухаючись до неї, тим часом розглядав окуляри — звичайні, з темними скельцями, пенсне, дерев'яну чашу з медалями і зразки мінералів, — усе, що становило скарб продавця, скарб, який здавався мені незліченим багатством. Найбільше дивувала мене велика кількість синіх скелець у маленьких вітринах пана Амоша. Мені й досі здається, що пан Амош трохи перебільшував значення синіх скелець у щоденній оптиці.

Зрештою, чи то безбарвні, чи сині, скельця мирно спочивали в своїх скриньках, ніхто на них не дивився, так само, як і на медалі, мінерали тощо, а сталеву оправу окулярів роз'їдала іржа.

— Ну, як, поліпшуються ваші справи? — перепитувала пані Матіас.

Схрестивши на грудях руки, пан Амош понуро дивився перед себе і не казав нічого.

То був низенький чоловічок, зовсім лисий, з величезним черепом, з темними палючими очима, з блідим обличчям і з чорною, аж синьою, бородою.

Вдягнений він був незвичайно. Він носив довгий, до п'ят, сюртук зеленаво-маслинового кольору, пожовклий на плечах і на спині. На голові в нього стирчав височенний циліндр — таких високих циліндрів я ніколи ще не бачив. Він був весь поламаний, весь лиснів — одне слово, являв собою дивовижну пам'ятку убожеству і марнославству. Справи пана Амоша йшли не кращим чином. Він не був схожий на людину, яка продає окуляри, а його окуляри не були схожі на ті, що їх купують.

Тільки підступи долі примусили його торгувати окулярами, і тут, під стіною будинку Шіме, він виглядав як Наполеон на острові Елени. Адже і він був поваленим титаном.

Як можу я судити з уцілілих у моїй пам'яті уривків роз-

мов пана Амоша з моєю старою нянькою, йшлося про його незвичайні пригоди, які відбувалися в далеких краях. Він розповідав про тривалу мандрівку по Тихому океану, про відпочинок під могутніми кедрами з червоними стовбурами, про китаїців, які курять опіум.

Розповідав, як на темній вуличці в Сакраменто якийсь іспанець встромив йому ніж під ребро, як малайці вкрали в нього золото. Руки його тремтіли, і він без кінця повторював фатальне слово: «Золото».

Пан Амош, подібно до багатьох, вирушив до Каліфорнії на пошуки золота. Він марив золотоносними жилами, які простягаються майже на поверхні землі: копни — і перед тобою розкриваються багатющі скарби.

Гай-гай! Із Сьєрра-Невади він привіз тільки лихоманку, злидні, ненависть і невиліковану огиду до праці та бідності.

Пані Матіас слухала його, схрестивши на фартуху руки, і, похитуючи головою, відповідала:

— Авжеж, господь не завжди справедливий!

І ми обоє, стурбовані та замислені, прямували до Єлисейських полів. Тихий океан, Каліфорнія, Іспанія, Китай, Малайзія, золотоносні жили, золоті гори, золоті ріки, — все це, звичайно, не співпадало з тими уявленнями про всесвіт, які склалися в моїх думках. Із слів пана Амоша виходило, що земля не кінчається на площі Сенсьюпліс чи за Ієнським мостом.

Пан Амош відкрив мені очі на світ, і я не міг без хвилювання дивитися на його виснажене, збуджене й хворобливе обличчя. Він відкрив мені, що земля велика, така велика, що на ній можна заблудитись, що на ній повно незрозумілих і страхітливих явищ. У його присутності життя не здавалося мені грою, і я починав розуміти, що на землі існує справжнє страждання. І це вражало мене більш за все. Бо ж я кінець кінцем став усвідомлювати, що пан Амош по-справжньому нещасливий.

— Він нещасний, — казала пані Матіас.

— Бідолаха! В яких він злиднях! — твердила й моя матінка.

Сталось! Я втратив свою первісну віру в те, що природа влаштована найліпшим чином. І, звичайно, нікого не здивую, сказавши, що ця віра вже ніколи до мене не повернулася.

Глибоко хвилюючи, пан Амош водночас дуже зацікавлював мене. Кілька разів мені довелося з ним зустрітись увечері на наших сходах. У цьому не було нічого незвичайного, бо він жив в одній з мансард нашого будинку. Коли вже сутені-

ло, він дерся по сходах, тримаючи під пахвами дві довгі чорні скриньки, в яких, безперечно, лежали окуляри та мінерали. Але ці дві скриньки були подібні до двох невеличких трун, і я боявся пана Амоша, ніби цей горопаха був гробарем...

Чи не забирав він з собою мою довірливість і безпечність? Тепер я сумнівався в усьому, бо, живучи під одним із нами дахом, у нашому благословенному домі, він не почував себе щасливим.

Вікно його мансарди виходило в двір, і нянька сказала мені, що пан Амош змушений просовувати голову у вікно, прорізане в покрівлі, аби мати можливість випростатись у своїй кімнаті на весь зріст. А що я в той час не завжди був серйозним, то сміявся від щирого серця, уявляючи, як пан Амош ніколи не знімає в своїй кімнаті циліндра, як цей циліндр дивовижно високо здіймається над покрівлею вище від усіх димарів: бракує тільки флюгера з цинкової бляхи.

У шестирічному віці людський розум мінливий. Через якийсь час я вже не думав про торговця окулярами, про його циліндр, про труни. Та одного разу, — пам'ятаю, що це було навесні, — о пів на сьому ми всі сиділи за столом... В ті часи на набережній Малаке обідали рано. Отож, кажу, того дня пані Матіас, яку в нашому домі дуже поважали, підійшла до мого батька й мовила:

— Торговець окулярами, який живе нагорі, в мансарді, дуже хворий. У нього висока температура.

— Зараз іду, — озвався, підводячись, батько.

Він повернувся хвилини за п'ятнадцять.

— Що? — спитала матінка.

— Зараз ще не можна сказати чогось певного, — відповів батько, спокійнісінько запинаючись серветкою, як людина, при звичаєна до всіляких людських недуг. — Схоже, що в нього запалення мозку. Він до краю збуджений. Само собою зрозуміло, що про лікарню він і слухати не хоче. А все ж доведеться його туди покласти: тільки там буде за ним належний догляд.

— А він помре? — спитав я.

Батько злегка стенив плечима.

Другого дня ясно світило сонце. Я був у їдальні сам. Знадвору разом з цвіріньканням горобців у відчинене вікно ринули струмені сонячного сяйва й пахощі бузку. В мене був новісінький Ноїв ковчег, який вимазував фарбою мої пальці, від якого пахло чудовим духом нової іграшки і який я так любив! Я розставляв на столі тварин парами. І ось коні, ведмеді, слони, олені, барани та лиси пара за парою чимчикують до ковчєга, який має врятувати їх од потопу.

Ніхто не може сказати, які марева породжують у дитячій душі іграшки!

Ця мирна і мініатюрна процесія первозданних тварин вселяла в мою душу таємниче і радісне уявлення про природу. Я весь був пройнятий ніжністю і любов'ю. Я відчував нез'ясовну радість від того, що живу на світі.

Раптом з двору долинув до мене глухий звук падіння. Звук глибокий, важкий, нечуваний. Я закам'янів від жаху.

Чому, від якого несвідомого почуття я затремтів? Адже такого звуку мені ще ніколи не доводилося чути. Чому я враз збагнув усю його жахливість?.. Я кинувся до вікна. Посеред двору побачив щось страшне. Безформну масу, криваве місиво, яке все ж нагадувало людину.

Весь дім сповнився жіночим лементом, моторошними вигуками. До їдальні ввійшла нянька, бліда, мов крейда.

— Господи! Пан Амош у нападі гарячки викинувся з вікна!

З цього дня я назавжди втратив віру в те, що життя — це гра, а світ — нюрнберзька скринька. Космогонія П'єра Нозьєра провалилася в безодню людських передсудів разом з уявленнями древніх про карту всесвіту і систему Птолемея²⁰³.

III

ПАНІ МАТІАС

Пані Матіас була економкою і водночас нянькою. Через її похилий вік і погану вдачу ті, хто її знав, ставились до неї з великою повагою. Мої батько та матінка, які доручили їй доглядати за моєю маленькою особою, називали її не інакше як пані Матіас. Дізнавшись якогось дня, що в неї є хрещене ім'я, дівоче прізвище та пестливе ймення і що її називають Віргінією, я був уражений. Пані Матіас зазнала в житті багато злигоднів і пишалася з цього. Її запалі щоки, палкі, як дві розжарені вуглинки, очі, пасма сивого волосся, яке вибивалося з-під чепця, беззубий рот, випнуте підборіддя, темний колір шкіри, худюща постать, постійна замкнутість, — одне слово, вся її зовнішність і похмурий норов пригнічували моєго батька.

Матінка, яка орудувала хазяйством з невсипущістю господині вулика — бджолоїної матки, признавалась, між іншим,

²⁰³ Пто лемей Клавдій (II ст. н. е.) — давньогрецький астроном, автор геоцентричної системи, згідно з якою всі рухи небесних світил пояснювались їх рухом довкола нерухомої Землі. Цю систему заперечив Коперник.

що не має сміливості робити зауваження цій літній жінці, котра мовчки дивилася на неї з виглядом зацькованої вовчиці. Всі побоювались пані Матіас. Тільки я один не відчував перед нею ніякого страху. Я її розумів, розгадав її, знав, що в неї є свої уразливі місця.

Восьмирічним хлопчиною я краще збагнув цю душу, ніж мій сорокарічний батько, дарма що він був наділений споглядальним розумом, достатнім — як на ідеаліста — запасом спостережень і деякою обізнаністю з фізіономікою. Пригадую, як він подовгу просторікував перед маскою Наполеона, що її доктор Антомаркі привіз з острова Святої Єлени. Гіпсовий зліпок з цієї маски висів у батьковому кабінеті й жахав мою дитячу уяву.

Але треба визнати, що в мене перед батьком була величезна перевага: я любив пані Матіас, і пані Матіас любила мене. Мене надихала симпатія, а батько керувався здоровим глуздом. До того ж він не надто намагався проникнути в характер пані Матіас. Не маючи ніякої приємності дивитися на неї, він не дуже-то до неї й придивлявся. Можливо, він навіть не помітив, який невинний приплюснутий носик маленьким гудзичком приклеївся посередині суворої маски, під якою вона ховала себе перед світом.

А цей носик і справді було дуже важко помітити. Він був майже невидимий на тлі глибокої скорботи, що лежала на обличчі пані Матіас. А тим часом це обличчя було гідне уваги. Воно й досі зринає в глибинах моєї пам'яті і зворушує мене якимсь незбагненим виразом страдницької ніжності та тужливої покори. Я — єдина в усьому світі істота, яка звернула на це увагу. А по-справжньому почав я це розуміти тільки тоді, коли образ пані Матіас залишився як віддалений спогад, знову ж таки збережений тільки моєю пам'яттю.

І ось особливо тепер я думаю про неї з невимовною теплою. Люба пані Матіас! Чого б я тільки не віддав, аби побачити вас знову такою, якою ви були у вашому земному житті, коли плели панчошу, заклавши запасну спицю за вухо, в оповитому валками чепчику, з величезними окулярами на кінчику носа, надто маленького для того, щоб тримати такий великий тягар. Ваші окуляри постійно зсувалися, і це вас дратувало більше й більше, бо ви ніколи не могли, сміючись, скорятися ударам долі; ви завжди високо несли свою обурену душу посеред злигоднів буденщини.

Пані Матіас, любя пані Матіас! Чого б я не віддав, щоб побачити вас такою, якою ви були, або хоч би дізнатися, що сталося з вами відтоді, як ви покинули цей світ, зазнавши в ньому так мало радості, займавши в ньому так мало міс-

ця, — світ, який ви так любили. Я відчув, що ви любили життя, що ви чіплялися за земні справи з одчайдушним завзяттям, яке властиве всім знедоленим. Коли б я одержав від вас вісточку, пані Матіас, то був би щиро втішений. Чудового весняного дня,— одного з тих чудових весняних днів, чаром яких ви впивалися з таким захопленням, — вас поховали в жалюгідній домовині злидарів, але ви забрали з собою безліч зворушливих переживань, які однаковою мірою належали мені й вам, безліч живих вражень, цілий світ думок і марень, втворених спільнотою вашої старості й мого дитинства. Що зробили ви з цим світом, пані Матіас? Перебуваючи там, куди ви потрапили, чи пригадуєте ще ви наші тривалі прогулянки?

Кожного дня після сніданку ми виходили разом. Ми йшли до пустельних вулиць, до занудьгованих набережних Жавель і Більї, на похмуру площу Гренель, де вітер журливо замітав пилюку. Вклавши свою ручку в зморшкувату долоню пані Матіас, від чого мені ставало на душі затишно, я обводив поглядом сувору могуть довколишнього світу. Між старою жінкою, мрійливим хлопчиком і меланхолійним передміським краєвидом панувала глибока гармонія. Припорошені пилом дерева, пофарбовані в червоний колір кабаре, інвалід з кокардою на кашкеті, який розминався з нами, продавщиця пиріжків з яблуками, яка примостилась біля поруччя набережної зі своїми карафами з локричною водою, позатиканими лущипайками з лимонів,— ось той світ, що в ньому пані Матіас почувала себе як дома. Пані Матіас була жінка з простолюду.

Отож якось улітку, коли ми прогулювались по набережній д'Орсе, я попросив її зійти вниз крутосхилом, щоб подивитися зблизька на підйомні крани, які вивантажували пісок. Пані Матіас відразу погодилася. Вона завжди робила те, що я бажав, бо любила мене, і це почуття обеззброювало її. Опинившись біля води, я вчепився за квітчасту ситцеву спідницю своєї няньки й зацікавлено дивився, як машина, ніби птахрибалка, брала з корабля в свій дзьоб кошіль із піском, тонкою шиєю описувала в повітрі півколо і висипала пісок на берег. Купа піску більшала й більшала, люди в широких синіх полотняних штанах, по пояс голі, з засмаглими, аж мідними, спинами, кидали його лопатами на велике решето для просіву.

Я смикнув за ситцеву спідницю.

— Пані Матіас, навіщо вони це роблять? Скажи, пані Матіас!

Вона не відповіла. Нахилилась і підняла щось із землі. Я подумав, що то шпилька. Траплялося, що вона знаходила

їх по кілька штук на день і заколювала собі в корсаж. Але цього разу то була не шпилька. То був кишеньковий ніжик з мідною колодочкою у вигляді Вандомської колони ²⁰⁴.

— Покажи мені, покажи ножика, пані Матіас! Дай мені його! Чому ти не даєш? Чому?

Занімівши, заклякнувши, пані Матіас розглядала ножика з такою глибокою увагою, з такою несамовитістю, що мені аж стало лячно.

— Пані Матіас, що з тобою? Скажи!

Вона прошепотіла кволим голосом, яким ніколи не говорила:

— Такий самий був у нього.

— У кого, пані Матіас? У кого був такий самий ніжик?

Я смикав її за спідницю, а вона, здивована, подивилася на мене таким палючим поглядом чорних очей з червоною торочкою запалених повік, ніби побачила мене вперше, а тоді відповіла:

— Та у Матіаса ж, у Матіаса!

— Хто такий той Матіас?

Вона провела рукою по зморшкуватих та напівзаплющених повіках, дбайливо сховала ножика в кишеню, під хустинку і мовила:

— Матіас — мій чоловік.

— Значить, ти вийшла за нього заміж?

— Так, на своє лихо, я вийшла за нього заміж! Я була багата. Мала млина в Оно поблизу Шартра. Він просвистав борошно, осла і млина — все, все! Він пустив мене з торбами, і коли в мене вже нічого не залишилося, він покинув мене. То був старий вояка, відставний імператорський гренадер, поранений під Ватерлоо. Армія його й зіпсувала.

Все це мене дуже вразило. Поміркувавши якийсь час, я сказав:

— Значить, твій чоловік не такий, як мій тато? Чи правильно я кажу, пані Матіас?

Вона вже не плакала і з якоюсь особливою гордістю відповіла:

— Таких чоловіків, як Матіас, більше нема! От що вже вдався, то вдався: високий, дужий, вродливий, спритний і такий веселий! Вдягався охайно, завжди пришпилював на вилогу піджака чи сюртука троянду. Та що там казати — красень писаний!

²⁰⁴ Вандомська колопа — колопа на Вандомській площі в Парижі, встановлена в 1806 — 1810 рр. на честь перемог Наполеона I; вилита з бронзи двохсот ворожих гармат.

ВУЛИЧНИЙ ПИСАР

У скромному домі, господарством якого мудро керувала матінка, пані Матіас не була в повному розумінні ні покоївкою, ні нянькою, дарма що прибирала в кімнатах і щодня водила мене на прогулянку. Її похилий вік, її горде обличчя, її похмура строга вдача надавали їй певної незалежності. Бувши служницею, виконуючи найбуденніші орудки, вона трималася з трагічною гідністю людини, яка зазнала чимало страждань. Спогади про них були їй любі, і вона свято берегла їх у своїй душі. Її уста були повсякчас стиснуті у скорботному мовчанні, в неї не було звички розповідати про своє життя.

У моєї дитячій уяві пані Матіас поставала чимось на зразок будинку, давно спаленого пожежею. Я знав про неї тільки те, що вона народилася в Босській долині, «в рік смерті короля»²⁰⁵, була дочкою багатого фермера, рано залишилася сиротою і 1815 року (їй минав двадцять другий) вийшла заміж за капітана Матіаса, бравого красеня, який при Бурбонах був звільнений у відставку з половинним окладом і казав правду у вічі придворним лисам, яких ввічливо називав супутниками Улісса²⁰⁶. Батьки мої знали про пані Матіас трохи більше. Для них не було таємницею, що, проциндривши грошенята фермерки в ресторані «Канкальська Скеля», капітан Матіас покинув свою бідолошну дружину. В перші роки Липневої монархії²⁰⁷, завдяки якійсь щасливій випадковості, пані Матіас перестріла його саме в ту хвилину, коли він виходив із кабаре на вулиці Рамбюто, чистісінько поголений, рум'яний, з кучмою сивого волосся, з трояндою на вилозі — в цьому кабаре він щодня давав консультації розореним комерсантам, яких переслідували судові виконавці.

Він складав усілякі документи за пляшкою білого вина, пам'ятаючи свої давні дні: адже до служби у війську він був хлопчиком на побігеньках у нотаріальній конторі. Пані Маті-

²⁰⁵ Тобто в рік смерті Людовіка XVI, страченого за постановою Конвенту 21 січня 1791 р.

²⁰⁶ Натяк на те, що дворяни-роялісти разом із Бурбонами під час революції перебували в еміграції й, подібно до Улісса (Одіссея) та його супутників, блукали по світах.

²⁰⁷ Липнева монархія — період в історії Франції від люневої революції 1830 р. до революції 1848 р. Державою тоді керувала фінансова буржуазія на чолі з Луї-Філіппом.

ас знову заволоділа ним; з величезною радістю вона забрала його до себе додому.

Але Матіас пробув у неї недовго. Одного дня він чкурнув, прихопивши з собою, як подейкували добрі люди, з дванадцять екю, що їх вона ховала в сіннику. Пішла чутка, що він віддав богові душу в якомусь шпиталі, і дуже хвалили його за це.

— Він розв'язав вам руки,— казав пані Матіас мій батько.

На очі їй набігали пекучі сльози, губи починали тремтіти, і вона не відповідала ні слова.

Отож якось навесні пані Матіас, закутавшись у свою жакливу чорну хустку, повела мене вранці на прогулянку. Але цього разу ми не пішли в наш улюблений королівський сад Тюїльрі, де стільки разів, кинувши м'яч і кулі, я припадав до підніжжя статуї Тіберія й прислухався до її таємничих голосів. Ми не пішли і до тих безлюдних тихих бульварів, де над запорошеним верховіттям дерев блищить позолочена баня, під якою в червоній домовині спить вічним сном Наполеон²⁰⁸. Пані Матіас не повела мене одноманітними проспектами, де вона полюбляла, сівши на лавочку, погомоніти з яким-небудь інвалідом,— а я тим часом, гребучись у вогкій землі, садив садок.

Того весняного дня пані Матіас пішла незвичною дорогою; ми простували залюдненими вулицями, обабіч яких тяглися крамнички, захаращені найрізноманітнішим начинням, яким я милувався, не знаючи навіть, для чого воно може знадобитися. Особливо вабили мене аптеки з виставленими у вітринах величезними блискучими колбами. В деяких з крамниць були виставлені на продаж дебелі розмальовані позолочені статуї.

— Пані Матіас, що це таке? — питав я раз у раз.

І пані Матіас упевнено, як і належить вихованці паризьких передмість, відповідала:

— Та це — боги.

Таким чином, в найдавнішому моєму дитинстві, коли матінка смиренно спонукала мене до шанобливого схиляння перед священними образами, пані Матіас привчала мене ставитись із зневагою до всіляких забобонів.

Вузенька вуличка, якою ми прошкували, привела нас на широку площу, обсажену підстриженими деревами. Я впіз-

²⁰⁸ 15 грудня 1840 р. останки Наполеона, привезені з острова Святої Єлени, були поховані в Палаці інвалідів, у гробниці з червоного мармуру.

нав її, а коли побачив старовинний павільйон, де сиділи кам'яні священики, опустивши ноги в широку плескату чашу фонтану, то в пам'яті моїй зринув спогад про няньку Нанетт. Бо саме з Нанетт в якісь далекі непам'ятні часи я приходив сюди. Побачивши їх знову, я гірко затужив за втраченою нянькою. Мені закортіло побігти, заплакати й зарепетувати.

— Нанетт!

Проте я ніколи не говорив з пані Матіас про мою няньку — може, не насмілювався, а може, мене стримувала якась підсвідома душевна чуйність.

Ми перетнули площу і вступили у вузьку вуличку з нерівною бруківкою, на яку падала густа тінь від високого собору. На порталі собору, оздобленому пірамідами й замшілими кам'яними кулями, стояли статуї, простягнувши благословенним жестом руки; з-під наших ніг парами злітали голуби.

Обігнувши собор, ми попрямували вулицею, вздовж якої тяглися будинки з під'їздами, оздоблені різьбленням по каменю, і старі муровані огорожі, з-поза яких звисали духмяні грона білої акації. Ліворуч, у внутрішньому закутку двору, стояла засклена будка з вивіскою: «Вуличний писар». На всіх шибах були понаклеювані конверти і аркушики паперу. Над цинковим дахом височів комин з широким ковпаком.

Пані Матіас повернула ручку в дверях і, пропустивши мене перед себе, ввійшла в будку. За столом сидів старий дідуган. Побачивши нас, він підвів голову. Густі бакенбарди підковою обрамлювали його обличчя. Кучма сивого волосся вихрилась над чолом, ніби розкошлана поривом буйного вітру. Він був одягнений у чорний сюртук — виношений і засмальцьований. В нагрудну кишеньку був упхнутий букетик фіалок.

— Ти диви! Це ж моя стара прийшла! — сказав він, не підводячись.

Зиркнувши не дуже доброзичливим оком, він спитав:

— То це твій паничик?

— Еге ж! Він славний хлопчик, хоч часто й дозволяє мені, — відповіла пані Матіас.

— Гм, — промимрив вуличний писар, — щось воно дуже худе і бліденьке. Не вийде з нього путнього солдата.

Пані Матіас не відводила від вуличного писаря сповнених палкої ніжності очей. Лагідним голосом, якого я ніколи від неї не чув, вона спитала:

— Ну, як тобі ведеться, Іпполіте?

— Так собі, — відповів писар, — на здоров'я поскаржитись не можу, утроба варить добряче. А от справи йдуть поганень-

ко. Три-чотири листи по п'ять су за кожен, та й то тільки зранку. Ото і все...

Він низав плечима, ніби струшуючи з себе тягар турбот, і витяг з-під столу пляшку білого вина та склянки.

— За твоє здоров'я стара! — проголосив він, наливши в склянки.

— За твоє здоров'я, Іпполіте!

Вино було тершке. Ледве торкнувшись до нього вустами, я скривився.

— Справжня тобі панночка! — глузливо мовив старий. — У його літа я вже добре знався на вині... Але таких хлопців, як я, тепер не виливають. Форма порозбивалася.

Поклавши мені на плече важку руку, він сказав:

— Знаєш, друже, що я служив у маленького капрала ²⁰⁹ і пройшов разом із ним усю французьку кампанію? Я брав участь у битвах під Кране ²¹⁰ і Фер-Шампенуазе ²¹¹. Якось уранці, перед битвою під Атісом ²¹², Наполеон попросив у мене понюшку табаки. Мені здається, що я досі бачу нашого імператора. Він був невисокий, натоптаний, обличчя жовтаве, в очах вогонь, а сам завжди спокійний. Ет, якби вони його не зрадили! Але білі — всі, як один, негідники.

Він налив собі ще вина. Пані Матіас, начеб прокинувшись від свого німотного споглядання, підвелася:

— Мені вже пора йти, через малого.

Вона витягла з кишені дві монети по ф'ранку кожна і тицьнула в руку вуличному писареві. Той прийняв дарунок з виглядом байдужості.

Коли ми вийшли на вулицю, я спитав, хто цей пан.

— Матіас, дитиночко, це Матіас, — з відтінком гордості й любові відповіла вона.

— Але ж тато й мама казали, що він помер.

Пані Матіас завзято труснула головою.

— Та він переживе і мене, і багатьох! Старих і молодих!..

Раптом вона спохмурніла і мовила стурбовано:

— П'єре, ти тільки не кажи матінці, що бачив Матіаса.

²⁰⁹ Маленький капрал — прозвисько, яке Бонапарт дістав після битви біля Лоді.

²¹⁰ Кране — містечко, поблизу якого 6—7 березня 1814 р. відбулася переможна битва війська Наполеона з військами союзників.

²¹¹ Фер — Шампенуазе — містечко, в битві під яким 25 березня 1814 р. військо Наполеона зазнало поразки.

²¹² Атіс — містечко, під яким французька армія 9 березня 1814 р. перемогла військо антинаполеонівської коаліції.

МАТУСІНІ ОПОВІДКИ

— У мене нема уяви,— казала матінка.

Вона твердила це, переконана, що тільки той має уяву, хто здатен писати романи. Вона не підозрювала, що доля обдарувала її рідкісною і чарівною уявою. Матінка була господинею, турботливою і невимушеною. В неї була уява, що скрашувала і оживляла все її скромне господарство. Вона мала дар вселяти душу в сковороди та каструлі, в ножі та виделки, в ганчірки та праски. До того ж, вона була природженою оповідачкою. Щоб потішити мене, вона розповідала всякі бувальщини. А що вона не мала хисту до вигадок, то складала їх за моїми картинками.

Ось кілька з її оповідок. Я зберіг, наскільки це було можливо, її манеру викладу, на мою думку, просто-таки блискучу.

Школа

Я гадаю, що школа панни Жансень — найкраща в світі школа для дівчаток. Я оголошую еретиками і наклепниками всіх, хто думає і каже протилежне. Всі учениці панни Жансень — розумні, сумлінні в навчанні, і нема приємнішого видовища, як їх нерухомі фігурки. Можна подумати, що це — шеренга маленьких пляшечок, у які панна Жансень наливає знання.

Панна Жансень сидить, випроставшись, на своєму високому стільці. Вона і строга, і лагідна. У неї гладенько зачесане волосся і чорна пелерина на плечах. Усе це викликає повагу і симпатію.

Панна Жансень — людина дуже вчена. Вона навчає своїх маленьких вихованок арифметики; ось хоч би й зараз — дії віднімання.

— Роз Бенуа, якщо від дванадцяти відняти чотири, скільки залишиться?

— Чотири,— відповідає Роз Бенуа.

Панна Жансень незадоволена з цієї відповіді.

— Скажіть ви, Еммелін Капель, якщо я від дванадцяти візьму чотири, скільки мені залишиться?

— Вісім! — відповідає Еммелін Капель.

І Роз Бенуа глибоко замислюється. Вона чує, що в панни Жансень залишається вісім, але не знає, чого саме, Чи то ві-

сім капелюшків, чи вісім хустинок, а може, вісім яблук або вісім пер. Уже протягом тривалого часу її гризуть сумніви. Коли їй кажуть, що шість, помножене на шість, дорівнює тридцяти шести, то вона знову ж таки не знає, чи це тридцять шість стільців, чи тридцять шість горіхів,— одне слово, вона нічого не пам'ятає у арифметиці.

Зате Роз Бенуа чудово знає священну історію. В панни Жансень нема учениці, яка могла б розказати про земний рай і про Ноїв ковчег так, як Роз Бенуа. Роз Бенуа знає всі райські квіти і всіх звірів Ноевого ковчеза. А байок вона пам'ятає не менше, ніж сама панна Жансень. Їй відомі всі розмови Ворони і Лисиці, Осла і Песика, Півника і Курочки. Її не здивуєш, сказавши, що звірі колись уміли говорити. Вона скорше здивується, коли почує, що тепер вони не розмовляють. Вона несхитно певна в тому, що розуміє мову свого здорового собаки Тома і чижика Квіпа.

Вона має слухність: звірі говорили завжди, говорять вони і тепер. Але звіряються вони тільки друзям. Роз Бенуа любить їх, а вони люблять її. Ось чому вона їх розуміє. Щоб розуміти одне одного, треба одне одного любити — тільки й того.

Сьогодні Роз Бенуа відповіла урок мов по-писаному. Вона одержала гарну оцінку. Еммелін Капель також одержала гарну оцінку, прекрасно відповівши на уроці математики.

Повернувшись зі школи, вона сказала мамі, що одержала гарну оцінку, і додала:

А для чого потрібна гарна оцінка? Скажи, матусю.

— Гарна оцінка не потрібна ні для чого,— відповіла мама. — Вона ставиться для того, щоб ти могла пишатися нею. Колись ти зрозумієш, донечко, що найпочесніша нагорода — це та, яка є відзнакою твоєї гідності, не приносячи тобі прямої користі.

Марі

Маленьким дівчаткам хочеться зривати квіти та зорі — це природно. Але зорі не даються, щоб їх зривали, і ось дівчатка починають розуміти, що на цьому світі бувають такі бажання, яким не судилося здійснитися. Панна Марі пішла з нянькою в парк на прогулянку. Вона побачила там клумбу гортензій і дізналася, що гортензії — дуже гарні квіти, тож вона зірвала одну. Це було дуже важко. Вона вхопилася за квітку обома ручками, ризикуючи впасти горілиць, якщо стебло відірветься. Вона дуже горда з того, що сталося. Адже

квітка така гарна: велика ясно-рожева куля з блакитними прожилками. Вона складається з безлічі маленьких квіточок. Але нянька наглядає за Марі: вона підбігає до своєї плеканки, хапає її за плечі, свариться, гримає. Вона просто жахлива. Але Марі дивиться на няньку здивованими оченятами, погляд її все ще не може зосередитись.

Знітившись, вона, глибоко замислилась. Як важко приструнчувати сумління, коли тобі сім років! Вчинивши злочин, Марі в душі почуває себе невинною, — а проте на неї чекає кара. Нянька накладає на неї покуту, але не замикає її в темну кімнату, а садовить під високий каштан, ще й затінює широким китайським парасолем. Марі, здивована, вражена, замислена, сидить і розмірковує. З квіткою в руках, під широким парасолем, який відкидає навсербіч промені, вона схожа на загадкового маленького ідола.

— А тепер, панно, віддайте мені квітку, — каже нянька.

Та Марі міцно затиснула в кулачку стебло квітки, почервоніла, насупилася — от-от заплаче. Але нянька не хотіла, щоб вона плакала, тому й не відібрала в неї гортензію.

— Я забороняю вам брати цю квітку в рот! Якщо ви не послухаетесь мене, панночко, то ваш песик Тото відкусить вам вуха, — пригрозила вона.

Відтак нянька пішла геть. Маленька грішниця, сидячи нерухомо під своїм смугастим балдахіном, розглядається довкола. Вона бачить небо і землю. Небо величезне, і земля велика; на якийсь час це може розважити дівчинку. Але квітка гортензії вабить її понад усе. Це дуже гарна квітка, до того ж квітка заборонена! Цих причин цілком вистачає, щоб вона подобалась дівчинці до нестями.

«Квітка напевно ж гарно пахне», — подумала Марі.

І вона ткнулася у квітучу кулю носиком. Вона силкується понюхати, але нічого не виходить. Дівчинка ще не навчилася нюхати: для цього в неї було ще надто мало часу. Нещодавно вона дмухала на троянди замість того, щоб втягувати їхні пахощі. Не слід сміятися з неї: враз усього не навчшся. Спершу вчать пити молочко, а вже потім — нюхати квіти: адже це не так корисно. Та якби навіть у Марі був такий тонкий нюх, як у її мами, вона все одно нічого не почула б. Бо гортензія запаху не має! Ось чому ця квітка, незважаючи на свою красу, швидко набридає.

Проте панночка Марі — допитлива.

«А що, як ця квіточка з цукру?» — думає вона.

Марі широко відкриває рота, щоб проковтнути квітку. Раптом вона чує:

— Гав!

То гавкає маленький песик Тото. Він перестрибує через бордюр з герані, зупиняється перед Марі і, нашорошивши вуха, втупляється в неї своїми жвавими круглими очіцями.

То нянька, яка сховалася за деревом, наслала на Марі Тото.

Марі заклякла з великого дива.

Через поля

Після сніданку Катрін з маленьким братиком Жаном подалася в поле. Коли вони вийшли з села, день здавався таким само юним та свіжим, як і вони. Небо не було блакитне, скорше сіре, але така сірість набагато гарніша від будь-якої блакиті.

Очі в Катрін були такі само сірі, як ранкове небо.

Катрін і Жан пішли в поле самі. Їхня мати-фермерка поралась по господарству. В них немає служниці, яка могла б їх супроводити, але в тому немає й потреби. Вони знають дорогу: знають поля, ліси і горби. Катрін уміє визначити час за сонцем, і вона розгадала безліч пречудових таємниць природи, про існування яких міські діти навіть гадки не мають. Малий Жан і той знає чимало про ліси, озера й гори, бо душа його — то душа селянина.

Катрін і Жан повільно йдуть квітучими луками. На ходу Катрін рве квіти. Вона дуже любить квіти. Любить тому, що вони гарні. І цього, далєбі, досить! Гарні речі даються любити, вони прикрашують життя. Прекрасне не поступається перед добрим. Отож скласти гарний букет квітів — зробити добрий вчинок.

Катрін рве волошки, маки, зозулині слізки, жовтець, який називають ще курячою сліпотою. Рве чудові фіолетові квіти, які ростуть в розорах між хлібними ланами: їх називають «люстерками Венери». Вона рве темні колоски житниці й жовті півнячі гребінці, рожеві грабельки і лілеї долин, білі дзвіночки яких ніжно пахтять при найменшому подуві вітерця. Катрін любить квіти, бо вони прегарні. Любить їх і тому, що вони — чудові оздоби. Вона — маленька, проста дівчинка, її розкішне волоссячко сховане під коричневим чепчиком; бавовняний фартушок прикриває платтячко; на ніжках — сабо.

Катрін бачила розкішний одяг тільки на образах діви Марії та святої Катерини у місцевій парафіяльній церкві. Але є речі, що їх дівчатка знають від самого народження. Катрін знає, що квіти — пристойна ozdoba, що прекрасні да-

ми, пришпилюючи квіти до своїх корсажів, стають іще прекраснішими. Дівчинка думає також, що зараз вона особливо гарна, бо в руках у неї великий-великий букет, більший, ніж її голова. Катрін задоволена з того, що вона така гарна, і думки в неї такі ж сяйливі й запашні, як квіти. Словами цих думок не скажеш: слово не таке гарне, щоб ним можна було віддати думки маленької щасливої дівчинки. Їх можуть відтворити тільки пісеньки, найвеселіші, найніжніші, найвні пісеньки: «Жірофле-Жірофля», «Товариші Маржолен»... Складаючи букет, Катрін співає й таке: «Піду я в ліс саменька»,— а потім: «Віддам йому серце своє, віддам йому серце своє».

Малий Жан зовсім інший на вдачу. І на душі в нього зовсім інше. Це справжній зух. Штанців він, щоправда, ще не носить, але на розум багатий, мов старий. Такого жвавого і веселого розуму тільки пошукати. Тримаючись однією рукою за фартушок сестрички, у другій Жан держить батіг і цьвохкає ним, ніби здоровенний парубійко. Навряд чи найкращий наймит його батька може стьобнути так своїм бато-гом, ведучи коней з водопоєю і зустрівши по дорозі свою наречену.

Малий Жан не присипляє себе солодкими мріями. Його не цікавлять польові квіти. Йому не в голові такі дурниці. Він мріє про важкі роботи, про підводи, які застрягли в багнюці, про коней, які тягнуть воза, збадьорені його окриками і бато-гом. Жан сповнений сили і гордості. Вчепившись у фартушок старшої сестрички, він дріботить по полю своїми ноженятами.

Катрін і Жан пройшли полями вздовж горба і піднялися на узвишшя. Звідти видно всі комини села, що стримлять поміж зелені, а вдалині на обрії — високі дзвіниці шести парафіяльних церков. Земля видається величезною. Тепер Катрін краще розуміє всі оповідки з біблії, що їх їй читали: про голубку, яка вилетіла з Ноевого ковчега, про ізраїльтян та про їхню землю обітовану, про Ісуса, який мандрував від міста до міста.

— Сядьмо,— мовила вона.

Катрін сідає. Піднявши руки, вона осипає себе своїм квітковим урожаєм. Вона вся овіяна пахощами квітів, і довкола вже пурхають метелики. Вона перебирає квіти. Вона поєднує їх за кольорами, щоб букет милував око. Чим яскравіші кольори, тим любіші вони для Катрін. Очі в неї ще не знають втоми, і яскраво-червоний колір не подразнює їх. То тільки міські художники завбачливо притямнюють тони, щоб не дратувати натрудженого ока перевтомленого городянина. Очі

Катрін — славні маленькі вічка: їй втішно дивитися на червоні маки. Маки — найулюбленіші квіти Катрін. Але їх недовговічний пурпур уже зів'яв, і легкий вітерець зриває пелюстки з блискучого віночка.

Вона зачудовано дивиться на стебельця квітів і бачить безліч комашок, які повзають по листі й по пелюстках квітів. Зірвані нею рослини правили за притулок для цих маленьких мушок і кузьок. Відчувши, що їх прихисток у небезпеці, вони стурбувалися й забігали.

На думку Катрін, це надто маленькі істоти, і вона не має до них милосердя. Одначе можна бути дуже маленьким і водночас дуже нещасливим. Але це вже філософська думка і, на лихо для кузьок, філософія не вкладається в голівку Катрін.

Вона сплітає гірлянди, вінки, підвішує до вух фіолетові дзвіночки. Тепер вона прикрашена, як фігура сільської богоматері, що їй поклоняються пастухи.

Малий братик Катрін Жан, поганяючи тим часом своїх уявних коней, раптом побачив, як гарно вона прибрана. Його пройняло невимовне захоплення. Побожне почуття огорнуло його маленьку душу. Він зупиняється, батіг випадає йому з рук. Він розуміє, що сестра прекрасна. Йому теж хочеться бути прекрасним, теж кортить завітчатися. Він намагається висловити це бажання своїм зворушливим белькотінням. Катрін зрозуміла його. Адже вона — старша сестричка, а старша сестричка — то маленька матуся, вона здогадується, вона передбачає.

— Зараз, мій любий! — вигукнула вона. — Зараз я сплету тобі вінок, і ти будеш як маленький король.

Вона починає плести вінок з блакитних, жовтих, червоних квітів. Не вінок, власне, а справжню шапочку.

Потім Катрін надягає шапочку з квітів на голову братикові, і той аж нестямиться від радості. Сестра ніжно пригортає його, тоді ставить на камінь. Захоплено дивиться на нього, милується ним.

Стоячи на своєму грубому постаменті, малий Жан розуміє, що він прекрасний. Від цієї думки він ураз проймається глибокою повагою до самого себе. Хлопчик розуміє, що він — священна особа. Він стоїть виструнчений, непорушний, з круглими очима, із затисненими вустами, із опущеними руками й відчуває безмежну радість від того, що обернувся на божка. Над головою у нього небо, під ногами — ліси й поля. Він — осердя всесвіту. Тільки він великий, тільки він прекрасний!..

Аж тут Катрін засміялася й вигукнула:

— Який же ти кумедний, мій любий, який ти кумедний!
Вона кидається до братика, хапає його в обійми, термосить. Квітна шапочка зсувається Жанові на ніс. І Катрін повторює:

— Який ти кумедний, який кумедний!

Але малому Жанові не до сміху. Він сумує, він дивується з того, що його королюванню настав кінець, що він уже не прекрасний. Як йому не хочеться знову ставати звичайним хлопчиком!

Шапочка розсипалась, квіти лежать на землі, а малий Жан став таким, як усі. Але ж він дебеленький паросток. Він знову вхопив свій батіжок і намагається витягти із вибоїни уявних коней. Маленькі діти легко уявляють собі те, що їм хотілося б мати і чого в них нема. Якщо цю чудову здатність вони збережуть і в зрілому віці, то про них кажуть, що вони поети або безумці.

Малий Жан кричить і цвюхкає батіжком.

Катрін усе ще бавиться зі своїми квітами. Але деякі вже померли; інші заснули. Бо квіти засинають так само, як і тварини. Ось хоч би й дзвіночки, зірвані кілька годин тому. Вони згорнули свої фіолетові чашечки і заснули в руках тієї, яка розлучила їх з життям. Катрін розхвилювалася б, якби знала про це. Але вона не знає, що квіти можуть спати і що вони живуть. Вона нічого не знає. Ми також нічого не знаємо. І якщо ми дізналися, що рослини живуть, то ми недалеко відійшли від Катрін,— бо не знаємо, що таке життя. Можливо, не треба надто шкодувати, що ми цього не знаємо. Якби ми знали все, то нічого не робили б, і світ перестав би існувати.

Війнуло леготом, і Катрін здригнулася. Надходив вечір.

— Хочу їсти,— пробелькотів малий Жан.

Цілком природно, що погонич коней їсть, коли зголоднів. Але в Катрін нема скибки хліба, якою вона могла б підкрити братика.

Вона каже:

— Ходімо додому, любий.

Обоє думають про капустиану юшку. Як гарно булькоче вона в казанку, підвішеному над вогнищем у великій грубі! Катрін складає в оберемок усі свої квіти і, взявши братика за руку, веде його додому.

Сонце поволі сідало за багряний обрій. Ластівки на льоту черкали дітей крилами.

Настав вечір. Катрін і Жан туляться одне до одного.

Катрін кидає на дорогу квіти. Серед неосяжного безгоміння лунає безупинне сюрчання цвіркунів. Обоє налякапі, обоє

засмучені, бо вечірній сум заповз у їхні маленькі душі. Все, що їх оточує, — таке звичне, рідне, але вони не впізнають навіть того, що знайоме їм найбільше.

Раптом їм здалося, що земля надто велика і надто стара для них. Вони потомилися. А що, як вони ніколи не доберуться додому, де матуся варить капустиану юшку для всієї родини?..

Малий Жан більше не цвяхкає своїм батіжком. Катрін упустила додолу останню квіточку з ослаблї руки. Вона тягне братика за руку, і обоє мовчать.

Нарешті діти побачили вдалині дах рідної хати, над яким курився димок. Вони зупинились і заплескали в долоньки та закричали від радості. Катрін обійняла братика, і вони кинулись бігти.

Коли вони ввійшли в село, жінки, що поверталися з полів, гукали до них:

— Добрий вечір!

На порозі хати, в білому чепці, з ополоником у руках, стояла матуся.

— Швидше, дітоньки, швидше! — кликала вона.

Ввійшовши в кімнату, де на столі вже парувала капустианна юшка, Катрін знову здригнулася. Вона пригадала, як на землю спадала ніч. Жан сидів на лаві і, ледве дістаючи підборіддям до столу, уже наминав капустиану юшку.

Помилки дорослих

Дороги подібні до рік. Адже ріки — це ті ж дороги. Але це природні дороги, по яких мандрують у семимильних чоботях. Яким же словом краще визначиш, що таке барки? Дороги — це ті ж ріки, тільки прокладені людиною для людини.

Дороги, чудові дороги, гладенькі, як поверхня ріки, дороги, на яких колеса повозів і підшви людини знаходять міцну й водночас зручну опору, — то досконалий винахід наших далеких предків, які повмирали, не залишивши по собі навіть своїх імен, і ми знаємо про них лише з їхніх добрих учинків. Хай будуть благословенні ці дороги, по яких щедро пливають до нас плоди землі, які зближують між собою друзів!

Якось п'ятеро товаришів — Роже, Марсель, Бернар, Жак і Етьєн — зібралися навідати друга. Вони вирушили широкою дорогою, яка прегарною жовтою стрічкою вилася по луках під яскравим сонцем, перетинала містечка й села і, подекували, тяглася аж до моря, по якому плавають кораблі.

Та п'ятеро товаришів не збиралися йти так далеко. Їм треба було подолати всього лиш одне льє, щоб добратися до хати їхнього друга Жана.

Отож вони пішли. Їм дозволили йти самим, повіривши їхнім обіцянкам поводитись розумно: не збочувати з дороги, берегтися коней і повозів, не покидати Етьєна — найменшого в гурті.

Вони йдуть вервечкою. Етьєн — позаду всіх. Він сповнений неабиякого завзяття. Він намагається не відставати, ступає якомога ширше своїми куценькими ніжками, вимахує руками. Та все одно він відстає. І це неминуче. Філософи знають, що однакові причини породжують однакові наслідки. Але ні Жак, ні Бернар, ні Марсель, ні навіть Роже — не філософи. Вони йдуть співмірно до сили своїх ніг, а бідолаха Етьєн тупцює співмірно до сили своїх ніжок. Він біжить, ледве зводить дух, кричить, проте все одно залишається позаду.

Ви сказали б, що більшенькі мали б почекати його, сповільнити ходу, аби він міг їх наздогнати. Та де там! Це було б з їхнього боку надто великим добродійством. У цьому вони такі самі, як і дорослі люди.

— Уперед! — гукають сильні світу цього і залишають слабких позаду...

Та почекайте до кінця оповідки.

Раптом наші великі, наші моцаки, чотири наші молодці зупиняються. Вони побачили, що по дорозі стрибає якась тваринка. Це жаба; вона хоче дістатися до луку, що тягнеться вздовж дороги. Луг — то її батьківщина. Там, біля струмка, її домівка. Отож жаба стрибає!

Жаба — справжнє диво природи.

Вона зелена, вона ніби зелений живий листок, і ця подібність надає їй якогось чару. Бернар, Роже, Жак і Марсель кинулись її наздоганяти. Прощавай, Етьєне і чудова жовта дорого! Прощавайте, всі обіцянки!

Ось хлоп'ята вже на лужку — і за мить їхні ноги загрузають у баговинні, поверх якого росте густа трава. Ще кілька кроків — і вони загрузають по коліна. Під травою було болото.

Насилу хлоп'ята з нього вибралися. Їхні черевики, шкарпетки, ноги чорні по самісінькі коліна. То німфа зеленого луку понадівала болотяні гетри на чотирьох неслухнянців.

Весь захеканий, їх наздоганяє Етьєн. Побачивши їх так кумедно озутими, він не знає, тішитись чи журитись. Він думає про лиха, які спадають на голови великих і сильних.

Четверо чорнопанчішників смиренно повертають назад,

бо як вони можуть, скажіть, будь ласка, іти в гості у такому вигляді?

Коли вони прийдуть додому, матері, подивившись на їхні ноги, дізнаються про непослух своїх синків, а невинність маленького Етьєна можна буде вчитати на рожевих литках його чистеньких ніжок.

Жаклін і Міро

Жаклін і Міро — давні друзі. Жаклін — маленька дівчинка, а Міро — великий собака.

У них спільний світ, обоє вони — селюки. І звідси — початок їх міцної дружби. З якого часу вони знають одне одного? Вони й самі цього не пригадують. Це виходить за межі пам'яті собаки й дівчинки. Зрештою, їм і нема потреби це знати, в них нема ні бажання, ні необхідності знати будь-що. Їм відомо тільки те, що вони знають одне одного здавна, від самого початку світу, бо вони навіть не уявляють, що світ міг існувати до них. Світ, який вони сприймають, — такий же молодий, простий та наївний, як і вони. В самому осерді світу Жаклін бачить Міро, а Міро — Жаклін. Жаклін склала собі прекрасне уявлення про Міро, але висловити його не може. Словами не передати думок Жаклін. Для цього вони надто грубі. Що ж до думок Міро, то, звичайно, у нього добрі і правильні думки, але, на жаль, ми їх до пуття не знаємо. Міро не вмів говорити, не може висловити своїх думок, він і сам у них не дуже розбирається.

Безперечно, він наділений розумом, але через безліч причин розум цей — підсвідомий. Кожної ночі Міро бачить сні. Йому сняться такі ж собаки, як він сам, такі ж маленькі дівчатка, як Жаклін, а ще жебраки. Одне слово, йому сняться щось веселе і щось сумне.

Ось чому він то радісно погавкує, то вис уві сні. Це всього тільки сні та оманливі уявлення, але Міро не відрізняє їх од дійсності. Сні і бачене наяву у його голові переплутуються, і цей безлад заважає йому розуміти багато з того, що розуміють люди. Оскільки Міро — собака, то й сні у нього собачі. А що б ви хотіли? Щоб собачі думки ми розуміли краще, ніж собаки — людські? Та все ж таки людина й собака можуть зрозуміти одне одного, бо іноді собака думає, як людина, а людина думає по-собачому. Цього досить, щоб між ними зав'язалася дружба. Ось чому Жаклін і Міро — вірні друзі.

Міро більший і сильніший, ніж Жаклін. Коли він кладе лапи на плечі дівчинки, то стає вищим за неї більш як на голову. Він міг би з'їсти її за три ковтки. Але Міро знає, відчуває, що хоч Жаклін і маленька, вона чимось перевершує його, що вона дорогоцінна. Він милується нею на свій лад. Вона здається йому гарненькою. Міро в захваті від того, як Жаклін уміє бавитись і як вона щебече. Він її любить, він облизує її з надміру симпатії.

Жаклін і собі вважає Міро чудовим. Вона розуміє також, що Міро сильний, а їй подобається сила. Інакше вона не була б маленькою дівчинкою. Вона розуміє також, що Міро добрий, а доброта їй подобається.

Жаклін ставить до Міро з величезною повагою. Вона помітила, що йому відома безліч таємниць, яких вона не знає, і що в ньому ховається загадковий дух землі. Вона шанує його, як колись, під іншим небом, люди шанували грубих волохатих лісових богів.

Та ось її раптом щось здивувало, стурбувало, вразило. Вона побачила, що її давній дух землі, її волохатий божок Міро прив'язаний на довгому ланцюгу до дерева поблизу криниці. Жаклін дивиться на нього, вона спантеличена. А Міро дивиться на неї своїми гарними правдивими та покірними очима. Він не дивується і не обурюється з того, що його посадили на ланцюг. Він любить своїх господарів і, не підозрюючи, що він — дух землі та волохатий лісовий ідол, спокійнісінько сидить на ланцюгу.

Але Жаклін не наважується підійти до нього. Вона не може збагнути, за віщо її божественного, загадкового друга позбавлено волі, і невиразна туга охоплює її вразливу дитячу душу.

VI

ДВА КРАВЦІ

Офіційний мундир, як на мене, не надто підходящий одяг для школярів, тому що одяг цей не цивільний. Вимога носити мундир — це зазіхання на їхню незалежність. Мені доводилося носити мундир, і я згадую про це з дуже неприємним почуттям.

Коли я навчався в колежі, звідки так мало почерпнув для себе, був там вправний кравець на ймення Грегуар. Ніхто не міг так гарно пошити шкільний мундир, як пан Грегуар. Крій його відзначався особливою вишуканістю ліній. До того ж, мундир сидів на кожному школяреві як улитий.

І якщо вас одягнув Грегуар та до того ж ви уміли носити кашкет, хвацько задерши козирок,— за тодішньою модою,— то вважайте, що ви були справжнім франтом.

Пан Грегуар був художником. Коли в понеділок, під час великої перерви, він з'являвся на шкільному подвір'ї, несучи під пахвою зелене покривало, в яке були загорнені два або три викросні ним шедеври,— майбутні учнівські мундири, — школярі, яким ці незрівнянні витвори мистецтва призначалися, кидали грати в кульгавого коня та вправлялися на перекладині й разом з Грегуаром ішли в кімнату першого поверху на примірку. Пан Грегуар пильно й замислено малював крейдою на сукні нового мундира всілякі позначки. А через тиждень він приносив у тому самому зеленому покривалі бездоганно пошитий костюм.

На лихо, пан Грегуар дуже дорого брав за пошиття шкільного мундира. Він мав на це право: адже був поза конкуренцією. Розкіш завжди коштує дорого!

Пан Грегуар був кравцем найвищого розряду. Як зараз бачу його — блідого, замисленого, зосередженого, з утомленими очима під окулярами в золотій оправі, з гарно зачесаним сивим волоссям. Він відзначався шляхетністю манер, і, якби не носив під пахвою клунка, загорнутого в зелене покривало, його можна було б прийняти за чиновника.

Він змушений був надавати довготермінові кредити, бо його клієнти були з багатих людей, тобто з людей, які завжди зволікають з оплатою своїх рахунків. Тільки бідняки платять готівкою, але не через свої чесноти, а тому, що їм ніхто не вірить у борг. Пан Грегуар знав, що дешевих або хоч помірних цін од нього не чекають, тож він повинен не поспішати подавати рахунок, але подавати його на велику суму.

В залежності від якості докладу у пана Грегуара було дві розцінки. Він, наприклад, розрізняв у рахунках два види вишивок: пальмове віття, вигаптуване золотими нитками на комірі, і пальмове віття, вигаптуване з меншим старанням на овалному шматочку сукна, який потім пришивався до коміра. Отже, існувала вища і нижча розцінки. Але й нижча розцінка була руйнівною. Учні, одягнуті паном Грегуаром, являли собою аристократію, своєрідну еліту, яка ділилася на два ступені. Вони розрізнялися між собою тим, що в представників першого ступеня гаптування було зроблено на комірі, а в представників другого — нашите разом із шматочком сукна.

Матеріальне становище моїх батьків не давало мені підстав сподіватися, що я бодай колись стану клієнтом пана Грегуара.

Моя матінка була дуже ощадною, до того ж дуже мило-сердною. В її благодійних вчинках завжди виявлялася доброта її душі. Такої доброти не було на всьому білому світі, але вона не раз завдавала мені неабияких прикрощів. Невідомо як дізнавшись, що на вулиці Канетт живе у злиднях певен швейцар-кравець на ймення Рабіу (то був низенький, рудий і клишоногий чоловічок з головою апостола на тілі гнома), і, вважаючи, що він достойний кращої долі, матінка почала думати, як би стати йому в пригоді. Спершу вона зробила йому кілька подарунків. Але Рабіу мав велику родину, до того ж він був гордий на вдачу, а я вже вам казав, що моя матінка була не з багатих. Дещидя, яку вона могла йому вділити, не рятувала його зі скрути. Отож матінка заповзялася підшукати йому роботу й почала з того, що стала замовляти у Рабіу моєму батькові величезну кількість штанів та жилетів, сюртуків та пальт.

Однак батько від цієї затії нічого не виграв. Одяг, пошитий кравцем-швейцаром, був йому не до лиця. Та батько був дуже невибагливий.

Замість нього це помітила матінка. Однак вона цілком справедливо вирішила, що батько — дуже показний мужчина і не одяг прикрашує його, а він прикрашує одяг. Не можна вважати себе погано одягнутим, коли одяг на тобі тепла, пошита чоловіком христіанським, та ще й батьком дванадцятьох дітей.

На жаль, Рабіу, понашивавши моєму батькові більше одягу, ніж це було йому потрібно, не поліпшив свого матеріального становища. Його дружина була хвора на сухоти, а дванадцятьох дітей аж світилися від малокрів'я. Напівпідвальна сторожка на вулиці Канетт аж ніяк не була приміщенням, що сприяло б здоров'ю дітей. У бідолашного кравця-швейцара не було грошей на придбання ліків, тож матінка вирішила замовити у нього для мене мундир. З таким же успіхом вона могла б замовити собі сукню.

Почувши про мундир, Рабіу завагався. Холодний піт зрив його апостольське чоло. Але він був чоловіком мужнім і до забобонності побожним. І він узявся до діла. Він молився, вибивався із сил, не спав. Він був схвильований, зосереджений, серйозний. Тільки подумати! Мундир! Форма! Додаймо до цього, що я був довгий, як жердина, худющий, цибатий — одне слово, одяг висів на мені, як на кілку. Кінець кінцем бідолаха змусолив мені мундир, але який мундир! Плечей не було, на грудях він западав, на животі віддувався. З пошиттям ще с'як-так можна було змиритися, але ж мундир був яскраво-синього кольору, від якого аж ряхтіло в очах, а на ко-

мірі було вигаптуване не пальмове віття, а ліри. Ліри! Рабіу не передбачав, що я згодом стану знаменитим поетом. Він не знав, що в куточку парти у мене був захований зшиток із віршами під назвою «Перші квіти». Я сам придумав цю назву і був дуже задоволений. Кравець-швейцар про це нічого не знав, отож і вигаптував дві ліри на комірі мого мундира тільки з якогось натхнення. На довершення лиха, комір ззду дуже відстовбурчувався від шиї і, здавалося, безпардонно позіхав.

У мене була довга, як у лелеки, шия. Витикаючись з цього широченого коміра, вона здавалася особливо худюю і жалюгідною. Я передчував біду ще під час примірки і поділився своїми побоюваннями з кравцем. Але цей чудовий чоловік, за допомогою власних рук та при підтримці небесних сил упоравшись із пошиттям мундира, не захотів щось там у ньому переробляти, аби ще більше не зіпсувати.

Він, зрештою, мав слухність. З деякою стурбованістю я спитав матінку, як мені личить мундир. Але ж я казав вам, що вона була святою жінкою. Вона відповіла, як пані Пріморз:

— Дитина завжди гарна, якщо вона добра.

І вона порадила смиренно носити мій мундир.

Вперше я одягнув його в неділю. Так і має бути — адже це нова одяганка.

О, як зустріли мене учні того дня, коли я з'явився в своєму мундирі на подвір'ї під час перерви!

— Цукрова голова! Цукрова голова! — в один голос закричали вони.

То була важка хвилина. Вони вмить помітили незграбний обрис моєї фігури, ряхтливу синяву краму, ліри й відстовбурчений комір. Всі кинулися запихати мені за шию камінці. Сипали пригорщі за пригорщами і не могли заповнити безодні: фатальна діра на спинці мундира приймала все.

Ні! Ніколи бідолашний кравець-швейцар з вулиці Канетт не міг передбачити, скільки камінців може вмістити зроблена ним у мене за плечима складка.

Коли каміння було насипано по зав'язку, я почав відбиватися стусанами. Мені давали здачі, але я не вгавав. Нарешті мені дали спокій. Але наступної неділі биятика розпочалася знову. І весь час, доки я носив цей проклятущий мундир, мене дражнили, і я постійно ходив з піском та камінцями за коміром.

Це було огидно. На довершення всіх моїх страждань, наш класний наглядач, молодий абат Сімлер, замість того, щоб підтримати мене в біді, безжально залишив мене напризволяще. А раніше, спостерігаючи мій сумирний норів і передчас-

Її серйозність моїх думок, він включив мене в число тих небагатьох учнів, яких удостоював бесіди. Очарування і моральну цінність цих душеспасенних розмов я розумів чудово. Я був у числі тих обранців, перед якими абат Сімлер під час довгих недільних годин відпочинку підносив до небес звання священнослужителя й розповідав, яких випробувань може зазнати священник під час виконання святих тайн.

Абат Сімлер говорив на ці теми так урочисто, що я не міг оговтатись від захоплення.

Якось у неділю, повільно походжаючи дворичем, він почав розповідати про священника, який після роздачі причастя знайшов у чаші павука.

— Хоч який великий був його відчай і жах,— сказав абат Сімлер, — за цих страшних обставин він виявився на висоті: обережно схопивши павука двома пальцями, він...

Аж тут задзвонили до вечірні, і абат Сімлер, в обов'язок якого входило стежити за порядком, замовк і вишикував нас у колону. Мені було дуже цікаво дізнатися, що зробив священник з богопротивним павуком, але мій мундир назавжди позбавив мене цієї можливості.

Наступної неділі, побачивши, в який кумедний костюм я одягнений, абат Сімлер посміхнувся кутиком вуст і став триматися від мене на відстані. Він був прекрасною людиною, він не хотів осмішити себе моєю присутністю, тобто усім тим смішним, що стосувалося мене, не хотів компрометувати своєї сутани сусідством з моїм мундиром. Йому здавалося непристойним перебування в моєму товаристві в той час, як мені за шию пхали камінці, що становило, як уже я казав, неухильне заняття моїх товаришів. По-своєму абат мав слушність. Він, можливо, боявся мого сусідства ще й тому, що в мене постійно кидали м'ячі. І це побоювання теж було доречним. А може, кінець кінцем, мій мундир ображав його естетичне почуття, вироблене релігійними обрядами і пишнотою церковних служб. Хай там як, але він усунув мене від недільних співбесід, якими я так дорожив.

Він досяг цього дуже вправно, шляхом усіляких хитрих вивертів, не сказавши мені жодного образливого слова,— абат Сімлер відзначався винятковою ввічливістю.

Коли я підходив до нього, він намагався відвернутись і говорив так тихо, що я нічого не міг почути. Тільки-но я сором'язно намагався добути від нього пояснення, він удавав, що не чує мене, а може, й справді не чув.

Минуло небагато часу, і я зрозумів, що стаю набридливим. Отож я більше не намагався змішуватися з юрбою улюбленців абата Сімлера.

Ця немилість завдала мені певних прикрощів. Кіпни то-варивів зрештою набридли. Я навчився з лишком відплачу-вати за удари, що їх діставав. Корисна наука! На мій сором, мушу признатись, що я не скористався з цієї науки в даль-шому моєму житті. Але деякі з товаришів, одержавши від ме-не доброго прочухана, відчули до мене велику симпатію.

Отож завдяки невмілому кравцеві я так і не дізнався, який був кінець історії з священником і павуком. Однак я був об'єктом безнастанних знущань і разом з тим придбав друзів, звідки випливає, що в справах людських зло завжди спліта-ється з добром. Але в моєму випадку зло переважало над доб-ром. Мундирові не було зносу. Даремно я намагався знівечи-ти його. Матінка мала слушність. Рабіу справді виявився чес-ним та богобоязливим і пошив мундир з міцного сукенця.

VII

ПАН ДЕБА

Можливо, задля прогресу сучасного життя було б потріб-но, щоб на місці оплакуваних руїн Лічильної палати ²¹³ побу-дували вокзал, щоб на наших чудових набережних повикор-човували всі дерева, а вздовж річки, такої спокійної протягом тривалого часу, провели підземку і трамвай з паровим дви-гуном.

Я сподіваюсь, що незабаром на цих овіяних славою берегах, на цих величних набережних я побачу будинки, побудовані й прикрашені в тому жахливому американському стилі, кот-рий тепер приживається у французів після того, як вони про-тягом багатьох століть виявляли в архітектурному мистецт-ві щонайбільше вишуканості та здорового глузду. Мене за-певняють, що від цього залежить процвітання міста і що на-став час замінити крамниці та ятки букіністів барами та кафе.

Я не нарікаю, знаючи, що зміни — необхідна умова жит-тя і що міста, як і люди, можуть існувати тільки постійно змінюючись. Не будемо журитися в зв'язку з цією доконеч-ністю. Але варто принаймні розказати, яким прекрасним був колишній краєвид: адже давніх чітких ліній його ми вже біль-ше не побачимо.

Якщо я будь-коли відчував нестямну радість від того, що народився в місті шляхетних ідей, то це було в ті хвилини,

²¹³ Лічильна палата — фінансовий центр Парижа. Була спа-лена 1871 р.

коли я блукав по набережних, де від Бурбонського палацу до собору Паризької богоматері самé каміння розповідало одну з найпрекрасніших історій людства — історію Франції, стародавньої і сучасної. Ви бачите Лувр, карбований, ніби коштовність, Новий міст, який понад триста років носив на своїй могутній і колись дуже горбатій спині парижан, котрі то ловили гав, повертаючись з роботи: дивилися на фокусників та фіглярів, — то кричали: «Хай живе король!» — коли повз них проїздили позолочені карети, — то в дні революції котили гармати, виголошуючи гасла свободи, то ставали під триколірний прапор і, босі, роздягнені, йшли служити батьківщині, коли вона була в небезпеці. Вся душа Франції пролетіла над цим славним мостовим склепінням, де різьблені камінні страховиська, ті — усміхнені, ті — скривлені, здавалося, хочуть виразити злигодні й славу, жахи й надії, ненависть і любов, самовидцями яких вони були протягом сторіч. Ось Площа Дофін, з такими цегляними будиночками, якими вони були тоді, коли в одному з них у своїй дівочій келії жила Манон Фліпон²¹⁴. Ось старовинний Палац Правосуддя, а ось знову відбудований шпиль Сент-Шапель²¹⁵, міська ратуша і вежі собору Паризької богоматері. Там сильніше, ніж будь-де, відчувавш трудовий подвиг минулих поколінь, багатотисячний шлях розвитку і безперервність життя народу, святість праці наших предків, яким ми завдячуємо свою свободу і здобуте їхніми знаннями дозвілля. Там я з особливою силою відчував ніжну і глибоко осмислену любов до своєї батьківщини. Саме там мені стає ясно, що призначення Парижа — просвіщати світ. З цих паризьких бруківок, де стільки разів піднімалися повстання на захист правди і свободи, вибухали джерелами ті істини, які дають втіху і звільнення. І серед цього проречистого каміння я знову знаходжу впевненість у тому, що Париж ніколи не зрадить свого покликання.

Погодьмося: якщо Сена є справжньою рікою слави, то, безперечно, ятки з книгами, виставлені на її набережних, — гідний цієї слави вінець.

Я тільки-но прочитав чудову книжку пана Октава Юзана²¹⁶, присвячену старовинним книгам і гравюрам, які про-

²¹⁴ Фліпон Манон (за чоловіком Ролан) (1754 — 1793) — дружина політичного діяча часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст., жірондиста; засновниця політичного салону; авторка відомих «Мемуарів». Була гільйотинувана.

²¹⁵ Сент-Шапель — один із найвишуканіших витворів французької церковної архітектури — каплиця на лівому березі Сени; побудована в 1243 — 1248 рр.

²¹⁶ Юзан Октав (1852 — 1931) — французький письменник і бібліограф.

давали вуличні букіністи. Він розповідав про те, що звичай виставляти книги на парапетах сягає щонайменше в XVII сторіччя, і що в епоху Фронди²¹⁷ закраїни Нового мосту також були обставлені книгами. Присяжні книготорговці, володіючи крамницями з барвистими вивісками, не могли змиритися з існуванням цих скромних конкурентів, і вуличних букіністів було вигнано особливим указом одночасно з Мазаріні²¹⁸, а це значить, що і в малих світу цього, так само, як у великих, також бувають прикромці.

У всякому разі, любителі книжкової старовини дуже співчували переслідуваним розповсюджувачам знань. До цього часу збереглася доповідна записка одного бібліофіла, складена 1697 року на захист букіністів, тобто більше, ніж через сорок років після їх вигнання.

«Раніше,— писав цей учений муж,— добра частина книжкових яток на Новому мосту належала букіністам, і вони дуже поцінно продавали там предостойні книги. Це було великою підмогою для людей, які займаються письменством, бо здебільшого це люди маломаетні.

У вищеречених ятках продавалися невеличкі, але рідкісні й вельми своєрідні трактати, майже невідомі, і такі, які, щоправда, хоч і стали відомими, але в крамницях збуту не мали,— були дорогі,— а тут їх купували, бо просили за них недорого. Тут можна було також знайти старі видання давніх авторів. Їх купували люди небагаті, які не мали за що купувати нові тиснення».

Це клопотання написав Етьєн Балюз, людина, сповнена щонайвищих чеснот. Він весь увійшов у книги, але не знайшов у них втіхи для заспокоєння душі, якої шукав. Ось як він закінчує свою супліку:

«Таким робом, я вважаю, що, як це мало місце в дні колишні, продаж книг у відкритих ятках слід було б допустити як в інтересах бідолашних букіністів,— людей, що перебувають у величезних злиднях,— так і з поваги до вечних мужів та писальників, до яких у Франції завжди виявляли увагу і які через цю заборону тепер позбавлені можливості купувати гарні книги за доступну ціну».

У XVIII сторіччі букіністи, на превелику радість книголюбів, знов завоювали парапети Нового мосту. Пан Юзан повідомляє, що 1721 року їх знову потурбували. Королівським

²¹⁷ Фронда — соціально-політичний рух у Франції, спрямований проти абсолютизму (1648 — 1653).

²¹⁸ Мазаріні — кардинал; за часів Людовіка XIV фактичний правитель Франції; під час Фронди двічі був змушений тікати з Парижа.

указом під загрозою конфіскації майна, штрафу та ув'язнення в тюрмі було заборонено торгувати старими книгами з лотків.

На захист інтересів букіністів з'явилися навіть віршовані супліки. В одній із них, як каже Нікола, є така орація, що нібито виголошується на Парнасі:

Щоранку люди нещасливі
Ідуть у пошуках поживи.
А з ними разом вся родина:
Син, юпа донька і дружина.
Вантаж на шиї, повні руки
Тріщать від мотлоху науки.
Купець товар свій розкладає,
Ним парапети прикрашає
На радість вуличним роззявам.
Торгівля йде, лунка і жвава,
Крім свята, звісно, і неділі,
Коли купці — всі не при ділі.
Отож книгар відкрив ятку
І публіку скликає падку.
Купують книги небораки,
Щоб мати чим забити баки.

Зрозуміло, що це не ридання Елегії в довгій жалобній сукні, і я не буду доводити, що ці скарги красномовні. Але вони резонні! До них прислухалися. Букіністи не загаялись знову окупувати набережні.

Я виріс на набережній Вольтера і в свої дитячі роки бачив букіністів щасливими й спокійними. Пан де Фонтен де Ребек²¹⁹ звеличував їх тоді у книжчині, назву якої я забув, що завдає мені неабияких прикрощів. Барон Осман²²⁰, що любив тільки правильні лінії, мав намір знову прогнати букіністів, аби надати чіткіших обрисів тротуарам набережних. Але його якимось умовили. І в букіністів не залишилось інших ворогів, як «лягавих поліцаїв», котрі часом насакували несподівано і вимірювали довжину яток, щоб переконатися, чи не перевищують вони довжини ділянок, відведених їм на парапеті. Подейкували, що букіністи були до цього схильні. Одначе я вважаю їх чесними людьми. Мені довелося досить

²¹⁹ Фонтен де Ребек Адольф-Шарль-Теодор (1812—1865) — французький письменник. Тут мається на увазі його твір «Літературні подорожі по набережних Парижа» (1857).

²²⁰ Осман Ежен-Жорж, барон (1809 — 1890) — префект департаменту Сена під час Другої імперії; провадив значну роботу по благоустрою Парижа.

близько спізнати одного з них — пана Деба, який не належав до числа найбільш заможних книготорговців і про якого я не можу згадати, не розчулившись.

Понад півсторіччя він виставляв свої скрині на парапеті набережної Малаке, навпроти палацу Шіме. На схилі свого смиренного віку, проживши на вітрі, під дощем і палючим сонцем, він став подібним до тих поточених віками кам'яних статуй, які стоять під церковними порталами. Він іще тримавсь на ногах, але з кожним днем дрібнішав і дрібнішав, наче спопелявся, перетворюючись на той порох, яким кінець кінцем стають усі земні істоти. Він пережив усе, що було йому близьке. Його книжкова викладка зникала, наче здичавілий фруктовий сад. Листя дерев, опадаючи, змішувалось у ній з аркушами рукописів, а птахи піднебесні зронювали на них те, що позбавило колись зору старця Товія²²¹, який заснув у своєму саду.

Здавалося, ніби осінній вітер, вихрячи на набережній насінням платанів та зернами вівса, що повипадав із торб візницьких коней, одного чудового дня понесе у Сену весь цей букіністичний мотлох, ще й самого букініста. Одначе пан Деба помер не на вільному веселому повітрі набережних, де провів своє життя. Якось уранці його знайшли мертвим у комірчині, куди він щодня вертався ночувати.

Мені судилося зустрічатися з ним у дні мого дитинства, і я можу твердити, що торгівля не надто його турбувала. Не слід вважати, що пан Деба завжди був таким безживним і похмурим чоловіком, яким став у старі свої літа, коли час перетворив його в каменевидного букініста. Зовсім ні, — у зрілому віці він відзначався гострим розумом, неабиякою рухливістю і був заклопотаний всілякими справами.

Він одружився з дуже сумірною й такою простодушною особою, що навіть паризьким гаменам, які брали її на глузи, не вдавалося вивести з рівноваги цієї невинної душі. Покинувши на цю добру жінку свої скрині з книжками, — вона стерегла їх так само смиренно та пильно, як сільська дівчина пасе гусей, — пан Деба робив стільки різних справ, що було дивно, як одна людина може їх упорати. І на всі ці справи йо-

²²¹ Мається на увазі біблійна легенда про благочесного старця Товія, який утратив зір через те, що йому попав в очі пташиний послід.

го надихала тільки любов до ближнього. Ця любов надавала цілісності його надмірно різнобічному життю. У нього був прегарний тенор, і щонеділі він співав на вечірні в каплиці «Бідних сестричок». Маючи чудовий почерк, він потроху писарював: писав листи для служниць, а для мандрівних крамарів — ярлики з цінами та найменуванням товарів. Вправно орудуючи пилкою й гемблем, він змайстрував заклепу ятку для галантерейниці пані Петі. Її покинув чоловік, і вона мусила сама годувати чотирьох дітей. З паперу, шнурка та вербових паличок він робив хлопчикам паперових зміїв, сам запускав їх, і неспокійний вересневий вітер заносив їх у піднебесся.

Щороку напередодні зими пан Деба не згірше від бувалого муляра складав у мансардах грубки. Він був обізнаний з медициною і міг надавати першу допомогу пораненим, епілептикам та топленикам. Якщо він здимував десь по дорозі п'яницю, який хитався і падав, то піднімав його і шпетив на всі заставки. Він кидався навперейми опалілим від страху коням і переслідував скажених собак. Його турботливість поширювалася також і на багатих та щасливих. Він безкоштовно загібав для них жар своїми руками. Коли яка-небудь дама з набережної Малаке впадала у відчай через те, що від неї утік її папуга або чижик, він бігав по дахах, видряпувався по коминах і ловив птаху на очах у роззяв, що стояли гуртом унизу. Список його трудових подвигів був би подібний до поеми Гесіода. Пан Деба брався за все задля любові до ближнього.

Але основним його завданням було клопотатись справами громадськими. Шляхетний душею, проводячи дні на вільному повітрі, снідаючи й вечеряючи на лавочці, він створив собі спосіб життя, гідний афінянина. Велич і слава батьківщини були його щохвилинною турботою. За двадцять років свого панування імператор жодного разу йому не вгодив. Пан Деба витійствував проти тирана з властивою йому красномовністю, залучаючи до своїх філіпик уривки з риторичних тирад, бо він був любителем літератури: зрідка читав ті книги, яких ніхто не хотів купувати. В нього був бездоганний смак, та все ж іноді він надавав своєму обуренню фамільярного тону. Відмежований тільки річкою від палацу, на якому мав триколірний прапор, — знак присутності володаря, — пан Деба через це сусідство počував себе на короткій нозі з тим, кого називав «квартирантом Тюльрі».

Транялося, кілька разів Баденге²²² проходив повз ви-

²²² Б а д е н г е — глузливе прозвисько Наполеона III.

кладки пана Деба. Пан Октав Юзан доніс до нас спогад про те, як Наполеон III прогулювався набережною Вольтера на початку свого правління в супроводі ординарця. Був похмурий і холодний зимовий день. Букіністом, викладка якого займала місце між однією із статуй Святих отців та скринь пана Деба, був тоді старий філософ, за вдачею досить подібний до філософів-кініків²²³ часів занепаду Греції. Він, як і його сусід, зневажав наживу і був наділений найвищою мудрістю. Але його мудрість була бездіяльною і мовчазною. Коли імператор проходив повз нього, цей добродій палив у казанку том, щоб погріти на вогні свої задубілі руки. Він скидався на ту прекрасну мармурову статую, яка стоїть під одним із каштанів у парку Тюїльрі: старця, що тримає руку над вогнем спиртівки, яку він держить близько до грудей. Наполеонові стало цікаво, які ж книги палить букініст, щоб нагрітися, і він наказав своєму ординарцеві, щоб той спитав старого.

Ординарець послухався і, повернувшись, сказав:

— Це «Перемоги й завоювання»²²⁴.

Того дня Наполеон і пан Деба стояли так близько один біля одного! Але вони не перемовилися жодним словом. Якби я не любив істини чистою синівською любов'ю, то міг би вигадати яку-небудь пригоду про імператора, його ординарця і двох статечних букіністів, котру, без сумніву, можна було б прирівняти до чародійних історій про каліфа Гарун-аль-Рашида²²⁵ та великого візира Джафара²²⁶, що блукали вночі по Багдаду. Щоб бути правдивим, я повинен сказати: особи приватні, але дуже достойні й високопоставлені, охоче розмовляли з паном Деба. Назву Амадея Енекена²²⁷, Луї де Рон-

²²³ Кініки — філософська школа в Давній Греції. Як виразники настроїв демократичних верств, вимагали повернення до природного стану, відмови від багатства, розкоші, надбань культури.

²²⁴ «Перемоги й завоювання» (повна назва «Перемоги й завоювання французів») — багатотомне видання, яке публікувалося у Франції в 1817 — 1829 рр., в основному присвячене наполеонівським війнам.

²²⁵ Гарун-аль-Рашид — знаменитий каліф Багдада, давньої столиці перської держави (786 — 806), ушавлений в оповіданнях «Тисячі й однієї ночі».

²²⁶ Джафар — візир і улюбленець Гаруна-аль-Рашида, постійний його супутник у нічних мандрівках по Багдаду з метою дізнатися, що робиться в державі.

²²⁷ Енекен Еміль (1859 — 1888) — французький критик, автор нарисів «Наукової критики», який протистояв теоретичним настановам Іпполіта Тена про обумовленість таланту зовнішніми об'єктивними факторами.

шо ²²⁸, Едуарда Фурньє ²²⁹, Ксав'є Марм'є ²³⁰, однак їх уже нема серед живих. Найприхильнішими до пана Деба були два священники, люди прекрасні — і за своїми переконаннями, і за моральними якостями, — але дуже різні за вдачею й настроями. Перший із них, пан Треву, канонік собору Паризької богоматері, був присадкуватим товстуном, з яскравим рум'янцем на м'ясистих, мов тісто, щоках, так начеб їх розмалювали ті самі духи обжерства, приставлені до каноніків, яких бачив Нікола Депрео ²³¹ у своїх поетичних візіях. Усі його знання і сили були спрямовані на те, щоб відкрити якого-небудь забутого бретонського святого, і душа його була сповнена елеяної радості. Другий — пан абат Ле Блатьє, сповідник жіночого монастиря, був високий на зріст, сухорлявий. Строгий, статечний, красномовний, він довгими самотніми прогулянками вгамовував у собі образу, що її було завдано галліканству ²³². І той, і той, проходячи набережною у ватяних сутанах з відстовбурченими, напхом напханими книжками кишенями, завжди обмінювалися люб'язностями з паном Деба.

Саме панові Ле Блатьє у двох словах вдалося передати душевну шляхетність пана Деба:

— У вас, добродію, — сказав він, — низьке тільки ім'я ²³³.

Коли пан Ле Блатьє чи пан Треву питали букініста, як ідуть справи, той неодмінно відповідав:

— Так собі, так собі... Нема впевненості в завтрашньому дні. Все лихо йде від режиму.

І пан Деба широким жестом показував їм на палац Тюільрі.

Минуло вже десять років відтоді, як одного холодного зимового дня пана Деба тихенько відвезли на похоронному віз-

²²⁸ Р о н ш о Луї де (1816 — 1887) — французький літератор, автор поезій, драм та наукових розвідок з історії мистецтв.

²²⁹ Ф у р н ь є Едуард (1819 — 1880) — французький літературний діяч, теоретик літератури і театру.

²³⁰ М а р м ' є Ксав'є (1809 — 1892) — французький письменник та літературознавець, член Академії наук.

²³¹ Д е п р е о Нікола (Буало, 1636 — 1711) — французький поет, теоретик класицизму. Франс мав на увазі героїко-комічну поему Буало «Налой».

²³² Г а л л і к а н с т в о — релігійно-політичний напрям у Франції XIII — XVIII ст., представники якого вимагали обмеження прав папської курії щодо французької католицької церкви і надання державній владі права втручатися в церковні справи. Ватиканський собор 1870 р., проголосивши догмат про папську «непогіршність», засудив галліканство.

²³³ Ім'я Деба походить від французького слова «bas» («низький»).

ку для бідняків. Можливо, залишилося вже тільки декілька чоловік, які ще пам'ятають низенького добродія в довгій вицвілій синій блузі, який продавав нам грецьких та латинських класиків і говорив, зітхаючи:

— Гай-гай, перевелись державні мужі в нещасній нашій Франції.

Можливо, вигнані з набережних, букіністи більше вже не повернуться, і їхні зниклі викладки будуть ніби розплатою за прогрес. Як і в часи Етьєна Балюза, за ними пожалкують хіба що скромні, допитливі й простодушні вчені. Щодо мене, то я збережу в пам'яті світлий спогад про довгі години, які я проводив над скринями букіністів, під чистим, прозорим небом з безліччю відтінків, збагаченим пурпуром і золотом, а іноді просто сірим, але сірість ця така ніжна, що зворушує і тішить душу до самісіньких глибин.

Хай там як, але я не знаю більш заспокійливої радості, як поритися на набережних у скринях букіністів. Разом із пиллом дешевих книжок у цих скринях будиш тисячі милих і жахливих тіней. У цих скромних викладках, наче за помахом чарівної палички, виникають видива. Там розмовляєш із небіжчиками, вони так і юрмляться перед тобою. Єлисейські поля, що їх вихваляли древні, не пропонували упокоєним мудрецам нічого такого, чого кожний парижанин не міг би за життя знайти на набережних від Королівського мосту до собору Паризької богоматері. На мою думку, мирти Вергілія²³⁴ не миліші від маленьких платанів, які отіпляють місце стоянки візників біля Монетного двору і які зараз приречені на знищення.

Вони низькорослі й мізерні. Але вони не позбавлені якогось особливого чару. Без них пречудовий Монетний двір, побудований у стилі Людовіка XVI, сповнений мудрості, спокою, стриманості, статечності, був би менш привабливим. Навіть найдосконаліше різьблений камінь може видатися грубим, якщо над ним не шелестить зелене листя. До того ж перед палацами повинні рости дерева, щоб нагадувати людині про природу.

Багато постарілих і зморшкуватих бібліофілів, з якими я зустрічався під час моїх тривалих прогулянок, звіряли мені свої обмануті надії.

²³⁴ Мирти Вергілія — за уявленнями давніх, на Єлисейських полях, де перебували душі померлих, росли миртові дерева. Єлисейські поля Вергілій змалював у «Енеїді».

— Тепер нічого не знайдеш у цих копійчаних скринях,— казали вони.

І вони на всі лади вихваляли ті часи, коли пан де ля Рош-більєр щоранку знаходив між Новим і Королівським мостами чудові перші видання класиків. Щодо мене, то мені ніколи не попадало в руки жодне рідкісне видання Мольєра чи Расіна, але я знаходив те, що дорожче усякого неоправленого «Тартюфа» чи «Гофолії»,— я знаходив там уроки мудрості! Всі ці вимазані друкарською фарбою папери підказали мені думку про марноту, про скороминущість життєвого успіху, про облудність слави. Я ніколи не міг порпатися в цих «копійчаних скринях», не відчуваючи тихого і спокійного суму. Я казав собі: «Навіщо додавати до цього забазграного паперу ще кілька зайвих сторінок? Краще зовсім нічого не писати!»

VIII

ЛЕЙБ-ГВАРДІЄЦЬ

Виховуючись на набережній Вольтера в поросі книжок і старовинних дрібничок, в середовищі книгогризів і мисливців за всілякими дивовижами, я знав любителів фаянсу, зброї, картин, медалей. Знав я таких колекціонерів, які збирали вироби тільки з заліза, знав і таких, які збирали тільки дерев'яні вироби. Мені були знайомі й бібліофіли, й бібліомани. І я не вважаю, щоб вони заслуговували на кпини вульгарних людей. Можу вас запевнити, що всі ці диваки мають вишуканий смак, шляхетний розум, сумирний норов, і моя прихильність до цих гарних людей, які ховають у своїх шафах найрізноманітніші скарби, зародилася ще в найраніші мої дитячі літа.

Тієї пори, коли я був найхудішим, найбоязкішим, найсором'язливішим і найнезграбнішим учнем класу риторики, я з насолодою проводив дні канікул у молодого Леклера, який тоді продавав старовинну зброю в низенькій крамничці на набережній Вольтера. Молодий Леклер був старим. То був кострубатий кучань, кульгавий, як Вулкан. Підперезаний саржевим поясом, він од рання до смеркання гострив на своєму верстаті зброю, затиснуту в ручні лещата.

Він без кінця полірував старовинні шпаги, тепер уже безневинні. Вийшовши з його рук, вони мали спокійнісінько добути свого віку в якому-небудь замкові і на якому-небудь щиті зі зброєю, обтягнутому оксамитом чи сукном. Його крамничка була захаращена алебардами, шоломами, нашпийними

частинами шоломів, латами, острогами. Пригадую, що мені доводилось там бачити чотирикутний щит XV сторіччя, прикрашений галантними гаслами; той, хто не бачив його, був позбавлений насолоди вдихати пахощі чудової квітки, ім'я якій — рицарство. Там були толедські шпаги, сарацинські вояцькі обладунки напрочуд тонкої роботи, шоломи овальної форми, з яких спадали тонкі, як мусліні, сітки зі сталевих кілець. Дамаські щити з золотим карбуванням викликали в мене палке захоплення чарівними й водночас жорстокими емірами, які воювали з християнськими баронами в Аскалоні й Газі. І якщо я й тепер з такою насолодою читаю трагедію «Заїра»²³⁵, то це, безперечно, тому, що моя уява любить прикрашувати милого й бідолашного Оросмана²³⁶ прегарним обладунком. Правду кажучи, каски і шпаги молодого Леклера не належать до епохи хрестових походів, але я схильний був бачити в крамничці мого старого друга кольчугу Вілардуена²³⁷ і ятаган Саладина²³⁸.

Це було наслідком моєї захопленої мрійливості; сам зброяр не підігрівав мого завзяття. Він повсякчас гострив свої шпаги і мовчав. Ніколи я не чув, щоб він вихвалявся зброєю, хіба що двома-трьома мечами, гідними, на його погляд, уваги: вони в давнину належали катам. Леклер був колись королівським гвардійцем; клієнти дуже його поважали.

Найближчим і найпростішим його відвідувачем був пан де Жербуаз, старий рояліст. І той, і той брали участь у повстанні шуанів 1832 року разом із герцогинею Беррійською²³⁹. На схилі віку пан де Жербуаз утішався тим, що прикрашував історичними шпагами зброярню в своєму замкові. Цей високий дідуган, який у минулому був охоронцем Карла X, розповідав безліч бувальщин про придворне життя і всілякі дворянські родоводи. Говорив він гучним голосом і

²³⁵ «Заїра» (1732) — трагедія Вольтера, в якій викривається християнський фанатизм. Дія в ній відбувається в епоху хрестових походів.

²³⁶ Оросман — герой трагедії «Заїра»; засліплений ревнощами, він убив свою кохану Заїру, а тоді наклав на себе руки.

²³⁷ Вілардуен (близько 1150 — близько 1212) — французький полководець, учасник четвертого хрестового походу, про який він розповів у хроніці «Завоювання Константинополя».

²³⁸ Саладин (Салах-ах-Дин, 1138 — 1193) — султан Єгипту і Сирії; успішно боровся з хрестоносцями в Палестині під час третього хрестового походу.

²³⁹ Герцогиня Беррійська (1798 — 1870) — мати графа Шамбора, претендента на французький престол; у період Липневої революції намагалася підняти роялістський заколот («Шуанерію») у Вандеї.

такою мовою, яка мені здавалася старомодною, а по суті була провінційною.

Пан де Жербуаз був справжній дворянин, хоч виглядом і вимовою скидався на селянина. Багряний з лиця, з густою сивою чуприною, високий, дебелий, він і досі пишався своїми литками, які в 1827 році вважалися найкрасивішими в королівстві; богохульник, який проклинав бога і всіх анжуйських ²⁴⁰ святих, владний і виверткий, дуелянт і паливода, він своїми надто вільними розмовами й незчисленими анекдотами дуже потішав мене.

До Леклера молодого пан де Жербуаз ставився з певною повагою, бо той також колись був королівським гвардійцем, дарма що тепер своєю простотою і працьовитістю став більш подібним до ремісника, ніж до антиквара. І, дійшовши віку, коли втрачають усіх товаришів молодечих літ, старий шуан залюбки згадував із солдатом Реставрації ²⁴¹ ті часи, коли вони обидва були молодими.

Коли пан де Жербуаз говорив, я закликав у своєму куточку і слухав, затамувавши подих.

Скільки разів я чув, як він розповідав про революцію 1830 року ²⁴² і про від'їзд короля до Шербура ²⁴³. Свою розповідь пан Жербуаз неодмінно закінчував вигуком:

— Маршал Мезон ²⁴⁴ — оце був негідник!

А Леклер завжди додавав:

— Три дні, пане маркіз, ми нічогісінько не їли, крім картоплі, яку крали в полі. Один селянин так штрикнув мене вилами в ногу, що я залишився калікою на все життя.

Оце і все, чого він досяг, перебуваючи на службі в короля. Проте він на все життя залишився роялістом і дбайливо зберігав у шухляді комода клапоть білого прапора, який колись поділили між собою солдати його полку у дворі замку Рамбульє ²⁴⁵.

²⁴⁰ Анжуйський — який походить з Анжуа, стародавньої провінції Франції, приєднаної до корони 1480 р.

²⁴¹ Реставрація — період повторного правління династії Бурбонів у Франції (1814 — 1830).

²⁴² Революція 1830 року — збройне повстання робітників і прогресивної буржуазії в Парижі, яке призвело до падіння династії Бурбонів.

²⁴³ Шербур — військовий порт на Ла-Манші й водночас адміністративний центр кантона.

²⁴⁴ Мезон Нікола-Жозеф (1771 — 1840) — маршал Франції; 1830 р. став на бік Луї-Філіппа Орлеанського. Конвоював Карла X, який зрікся престолу, до порту Шербур, звідки колишній король поїхав у вигнання.

²⁴⁵ Рамбульє — старовинний королівський палац, зведений у XV ст.; згодом літня резиденція глав французького уряду.

Якось пан де Жербуаз спитав своїм гучним і соковитим голосом:

— Леклере, де ви стояли гарнізоном улітку 1828 року?

— В Курбевуа²⁴⁶, пане маркіз,— відповів зброяр, визирнувши з-за свого верстата.

— Чудово! Я знав вашого командира, маленького де ля Морс. Його сини служать при дворі Баденге.

Він показав зневажливим жестом на палац, крило якого з довгими фронтонами видніло крізь шиби у вікні, зводячись по той бік річки.

— А я, мій любий Леклере, тоді був у складі особистої охорони короля в замку Сен-Клу. Друга рота, зелена бинда через плече! Ах! Ми не були виряджені, ніби блазні в останній день масниці, нас не спіткала доля лейб-гвардійців пана Бонапарта. Тільки такий вискочень міг повиряджувати вояків урядового війська, як райських пташечок. На нас, старий друзяко Леклер, були срібні каски з чорним шовковим шнуром і з білим султаном, мундири ясно-блакитного королівського кольору з червоними комірами, еполети, галуни та аксельбанти зі срібла, штани з білого казимиру.

Відтак, лунко ляснувши себе по литці, пан де Жербуаз додав:

— І ботфорти для їзди верхи... У двадцять років гвардієць другого розряду — вже в чині лейтенанта, щовечора — побачення, щотижня — дуель. Не було на що ремствувати. Ах, Леклере, які то були прекрасні часи!

— Авжеж, пане маркіз,— тихо відповів зброяр, не відриваючись від своєї роботи,— в певному розумінні це, звичайно, були гарні часи, але мені не пощастило з товаришем по кімнаті. Вони якось знайшли в моїх речах підручник з правопису. Треба вам сказати, що я хотів у полку навчитися грамоти, тому й купив цей підручник. Але мене зняли на глузи, підкидали мене на простирадлах і склали про мене пісеньку:

Чи ти бачив бабцю,
Чи ти бачив бабцю,—
Нашого Леклера?

— Вони в чомусь мали слушність,— поважно мовив пан де Жербуаз.— У вашому становищі не було потреби вивчати правопис. Що було б, якби я в своїх умовах ні сіло ні впало став вивчати гебрайську мову? Мій командир граф д'Андів

²⁴⁶ Курбевуа — містечко у Франції; згодом увійшло в смугу Парижа. Тут побудовано меморіал «Оборона Парижа в 1870 році».

висміяв би мене — і був би, далєбі, тисячу разів правий. Я вже казав вам, Леклере, що служив в охоронній сотні в палаці Сен-Клу; на мені був блакитний мундир і білі штани, оскільки стояло літо. Взимку ми носили ясно-блакитні штани, такі ж, як і мундири.

— У нас улітку штани також були з білої нанки, — сказав зброяр.

— Авжеж, — погодився маркіз. — Але не можна сказати, щоб це вас дуже прикрашувало. І все ж таки ви були молодцями. Може, я трохи підсміююсь над вами, але зовсім не для того, щоб вас образити, Леклере. Отож коли вас підкидала на простирадлах у кварталі Курбевуа, я ніс свою службу в Сен-Клу. Якось мені довелося вартувати під вікнами короля, і я ніколи не забуду того, що побачив тієї ночі. Все було, як і мало бути — в повному порядку. Над замком маяв прапор. Комендант вarti, в чині генерал-лейтенанта, спокійно собі спав, сунувши ключі під подушку. Нічну тишу порушувало тільки пронизливе сюрчання цвіркунів. Місяць лив своє срібне сяйво на пустельні алеї парку. Я стояв з мушкетом у руці, зіпершись на кам'яний ганок, і думав про свої справи, про розваги. Раптом я побачив, як вікно кімнати, у якій спав король, відчинилося і на балконі з'явився Карл X у нічному ковпаку зі стрічками, в пістрявому халаті. Біде сяйво лилося з неба і озорювало шляхетні риси його великого обличчя. Напіврозкривши, своєю звичкою, рот, король мав невластивий йому сумний вигляд. Таким його я не бачив ніколи. Довго дивився він то на місяць, то на якусь річ, яку тримав на долоні лівої руки. Мені здалося, що то медальйон. Раптом король простяг праву руку в напрямі до місяця, ніби закликаючи його в свідки, і почав ніжно цілувати медальйон.

По його щоках котилися сльози.

Це так мене схвилювало, що я затремтів, і мій мушкет став торохтіти об патронташ.

Король дивився на медальйон і цілував його впродовж кількох хвилин. Тоді він повернувся до кімнати, і я почув, як він зачинив вікно.

Леклере, невже ви на моєму місці не були б розчулені таким видовищем? Перестарілий король у нічному ковпаку цілує портрет, пасмо волосся, — одне слово, якусь пам'ятку про жінку; що саме — розгледіти не вдалося... Він закликає місяць у свідки своїх сліз, своєї вірності, ніжності і скорботи. Бідолашний король! Тоді вже не було нікого, хто б знав про його юну палку любов! Хіба що місяць...

На мою думку, Леклере, тієї ночі Карл X марив панією Поластрон, яка кохала його, коли він був блискучим графом

д'Артуа ²⁴⁷. Вона пішла за ним у військо Конде ²⁴⁸, де він зазнав усіляких злигоднів вигнання. Вона принесла в його намет, довкола якого скрізь були солдати, свої діаманти, коштовності, зібране поспіхом золото,— принесла в жертву йому своє багатство і честь. Що ви думаєте з цього приводу, Леклере?

Зброяр похитав головою. Видно було, що він нічого про це не думав.

Пан де Жербуаз озвався знову:

— Отож, Леклере, мені приємно думати, що тієї ночі в Сен-Клу, через тридцять п'ять років після смерті пані Поластрон, Карл X оплакував найкращу свою подругу. І він, либонь, мав слушність. Леклере, а ми з вами не маємо слушності, так завзято чіпляючись за життя.

— Чому ж, пане маркіз? — спитав зброяр.

— А тому, мій друже, що не варто жити на світі, як не можна закохуватися. До того ж ми вже ніколи більше не побачимо наших королів.

Відтоді я мав підстави переконатися, що Карл X відзначався дивовижною легковажністю і зовсім не відзначався розумом. Я прочитав багато джерел про історію його панування і не знайшов там нічого, що справило б йому честь. Я розповів про цей анекдотичний випадок,— старий король у нічному ковпаку закликає місяць у свідки своєму першому коханню,— вважаючи, що це найпривабливіша сторінка його життя.

ІХ

ПАНІ ПЛАНШОНЕ

Тієї весни мені виповнилося сімнадцять років. То була найщасливіша подія в моєму житті. На великодні канікули батько відправив мене в Корбей до тітки Фелісії, яка жила в маленькому будиночку на березі Сени, поринувши в побожність і турботи про своє здоров'я. Вона поцілувала мене зі щирим почуттям, як і належить при зустрічі з родичем, привітала з одержанням ступеня бакалавра, сказала, що я дуже схожий на батька, наказала не курити в постелі і до обіду дала мені волю.

²⁴⁷ Артуа — титул брата Людовіка XVI; згодом став королем Карлом X.

²⁴⁸ Конде Луї-Жозеф де Бурбон (1736 — 1818) — один із керівників контрреволюційних емігрантів під час французької буржуазної революції; зібрав у Кобленці роялістське військо.

Я ввійшов у кімнату, яку приготувала мені старенька служниця, і розв'язав пакунок, де між сорочками був запханий рукопис мого першого літературного твору. То був історичний нарис «Клеманс Ізор»²⁴⁹. У ньому я постарався викласти все, що засвоїв у житті про любов та мистецтво. Я був задоволений зі свого твору.

Сяк-так причепурившись, я вийшов поблукати по місту. На одному з бульварів, обсаджених в'язами, які зачарували мене своїм журливим спокоєм, я побачив приземкуватий будиночок, весь повитий гліциніями. На дверях була прибіта біла табличка з написом чорними літерами: «Незалежний», щоденна політична, комерційна, сільськогосподарська і літературна газета». Цей напис розбурхав мої думки про славу. Ось уже кілька місяців мене мучило прагнення надрукувати мою «Клеманс Ізор». Честолюбний і скромний водночас, я гадав, що цей тихий будиночок, захований у зеленому листі, може бути достойним притулком для першого мого твору, і з тієї миті в мене зародилася думка віднести рукопис у «Незалежний».

Я вів у Корбеї тихе та одноманітне життя. За обідом тітка розповідала мені про свою сварку з доктором Жермоном, яка сталася десять років тому, але й досі не переставала її турбувати. На закуску вона приберігала для мене ще одну історію — про абата Лакланше, прекрасну людину, але втомлену літами і власною опасистістю. Він засинав на сповіді, коли тітонька звірялася перед ним у своїх гріхах — цю історію вона розповідала в кінці обіду за чашкою кави. Після цього славна жінка відправляла мене спати, застерігаючи, щоб я не курив у ліжку.

Якось залишившись сам у вітальні, я з нудьги став гортати газети, які лежали на столику з червоного дерева. То були номери «Незалежного». Тітка передплачувала цю газету. Маленький формат, збиті шрифти, тонкий папір надавали «Незалежному» досить жалюгідного вигляду, — і це мене підбадьорило.

Я переглянув три-чотири номери. Єдиний літературний матеріал, який я там знайшов, мав назву: «Маленька сестра Фабіоли». Він був підписаний жіночим прізвиськом. Я з приємністю відзначив, що твір написаний у дусі моєї «Клеманс Ізор», але значно слабше. І це міркування наштовхнуло мене на думку віднести свій рукопис головному редакторові газе-

²⁴⁹ Ізор Клеманс — знатна дама, яка жила в XV ст. За переказами, передала все своє майно Академії мистецтв у Тулузі, чим сприяла її розквітові.

ти. Його прізвище було видрукуване в підзаголовку газети: «Планшоне».

Скрутивши в трубочку «Клеманс Ізор» і не попередивши тітку про свій сміливий намір, я з деяким хвилюванням подався до будиночка, обвитого гліциніями. Пан Планшоне одразу ж прийняв мене в своєму кабінеті. Він сидів за столом без сюртука й жилетки і писав статтю. Такого волосатого гіганта я ніколи ще не бачив. Він був смаглявий, при кожному його порухові чулося шелестіння, ніби терли об щось жорстку вовну, а пахло від нього хижим звіром. Він не покинув писання, коли я ввійшов. Пріючи, відсапуючи, розстебнувши на грудях сорочку, він закінчив статтю, тоді поклав перо і знаком запропонував пояснити мету моїх відвідин.

Я пробелькотів своє прізвище, тобто прізвище тітки, своє бажання надрукуватися в його газеті, а тоді тремтячою рукою простяг рукопис.

— Я прочитаю,— сказав пан Планшоне.— Зайдіть у суботу...

Я вийшов від нього до краю збентежений, прагнучи тільки одного: щоб до суботи вибухнув всесвітній переворот і настав кінець світу,— так я боявся ще раз зустрітися з головним редактором.

Настала субота, і я подався до пана Планшоне.

— Ну що ж,— сказав він,— я прочитав ваш нарис, дуже мило написано. Я надрукую його. До речі, що ви робите завтра ввечері? Приходьте до нас додому вечеряти. Я живу на площі Сен-Гено, навпроти квадратної вежі. Ми будемо в родинному колі. Приходьте без усяких церемоній.

Я прийняв запрошення з величезною вдячністю.

Наступного дня, о шостій годині пополудні, я прийшов за вказаною адресою. Планшоне сидів з двома чи трьома дітьми на колінах і з такою ж кількістю на плечах. Вони називали його татом і смикали за бороду. На Планшоне був новий сюртук, чиста біла сорочка, від нього пахло лавандою.

Ввійшла жінка, бліда і тендітна, трохи прив'яла, але мила. Волосся в неї було кольору тьмяного золота, а очі барвінкові. Незважаючи на трохи обважнілий стан, вона була досить струнка.

— Це пані Планшоне,— відрекомендував її чоловік.

Діти (їх виявилось шестеро) всі були товстенські моцаки, рум'яні і по-своєму навіть гарні. Всі водночас трохи злякано позирнули на мене.

Пані Планшоне вибачилася за їхню невихованість.

— Ми ніколи не живемо подовгу на одному місці: вони не встигають до кого-небудь звикнути. Це маленькі дикуни.

Як вони можуть чогось навчитися, коли їм щопівроку доводиться міняти школу! Анрі, старшому, вже минув дванадцятий, а він ще не вивчив жодного слова з катехізису. Не знаю, як він піде до першого причастя. Прошу до столу, пане.

Обід був щедрий. Молода селянка, за якою пильно наглядала пані Планшоне, приносила страву за стравою: круглий пиріг, печеню, паштети, фрікасе, вгодовану домашню птицю. На вимогу господаря таріль зі смаженою птицею ставили перед ним, і він, тримаючи в одній руді виделку, а в другій ніж із колодкою у вигляді козячої ніжки, вправно різав птицю, клав здоровенні шматки собі, гостеві, дружині, дітям і, сміючись громовим сміхом, базікав про невинні речі.

Але тільки тоді, як він почав розливати вино, виявився весь розмах його широкої натури. Своїми величезними ручиськами, навіть не нахиляючись, він брав пляшки з вином, які стояли у нього під ногами, і наливав повні склянки: дружині, яка даремно відмагалась, дітям, які вже куняли, поклавши голови на тарілки, й мені, горопашному,— і я жлуктив червоні, рожеві, білі, бурштинові й золотисті вина. Їхній вік і походження господар вигукував веселим голосом, цілком звіряючись на бакалійника, який їх продав. Ми випорожнили невідь-скільки найрізноманітніших пляшок, після чого я став висловлювати господині благородні почуття. Все, що назбиралося в моїй душі героїчного і піжного, злітало з моїх уст. Я намагався просторікувати на високі теми, але мені було важко підтримувати розмову, бо пан Планшоне тільки кивав головою, схвалюючи мої враження, нічим, однак, не заохочуючи їх докладного розвитку. Він теревенив про збирання і спосіб соління грибів та інші кулінарні питання. У нього в голові були чудова куховарська книга і найкраща гастрономічна географія всієї Франції. Зрештою, іноді він намагався забавити мене розповіддю про кмітливість його діточок.

Мені було багато легше порозумітися з пані Планшоне, бо вона кілька разів сказала, що їй до вподоби високі теми. Вона звірилась мені, що колись прочитала вірша, який зворушив її до краю, але вона не пригадує його автора, бо цей вірш був надрукований у збірці з віршами багатьох поетів.

Я почав декламувати, які тільки пам'ятав, елегії. Але більшість із них були виголошені намарне, бо їх заглушували крики дітей, які борюкалися й билися під столом, дряпаючи одне одного.

За десертом я зрозумів, що закохався в пані Планшоне, і кохання моє було таке шляхетне, що я не прагнув стлумити його в своїй душі — навпаки: я виливав його довгими зами-

луваними поглядами і безупинною балаканиною. Я роздився про життя і про смерть, відкриваючи перед пані Планшоне душу, а вона приплющувала свої прекрасні блакитні очі й, схиливши втомлене, худе обличчя, говорила млосним голосом:

— Чи ж справді, пане?

І намагалась усміхнутися.

Мені ще багато чого хотілося їй сказати, але вона раптом залишила нас і пішла вкладати спати малюків, які вже куняли.

Я сидів у задумі навпроти пана Планшоне, а він знай підливав мені лікеру. Його незворушний спокій драгував мене. Але я був пойнтий найпіднесенішими почуттями. Я хотів, щоб він мав шляхетну душу, а я — ще шляхетнішу: адже пані Планшоне повинні любити тільки гідні її люди.

Ось чому я вирішив дізнатися про душевні якості Планшоне.

— Пане, — сказав я, — яку прекрасну справу ви робите!

— Ви вважаєте, що редагувати провінційні рептьильки — це прекрасна справа? — відповів пан Планшоне. — До того ж, рептьильки клерикальні. Я працюю на попів. Але не завжди людина може чинити так, як їй хочеться!

— Пане Планшоне, чи знайомі ви з моєю тіткою? — спитав я.

— Я ні з ким не знайомий у Корбеї, — відповів він. — Шість місяців тому я ще жив у Гапі... Ще чарочку?

Я відчув до пана Планшоне найцирішу приязнь. Я став з ним запанібрата, виявив йому своє співчуття, а найголовніше — довір'я. Я розповів йому про своє життя, звірив свої сподівання та мрії.

Він перестав палити. А я говорив без упину.

Нарешті, помітивши, що він дрімає, я підвівся, сказав: «На добраніч» — і виявив бажання засвідчити мою повагу пані Планшоне. Він дав мені зрозуміти, що це неможливо, бо вона вже лягла спати. Я висловив жаль, почав шукати свого капелюха і ледве його знайшов. Планшоне з лампою в руці провів мене до сходів і напучував порадами, що їх дають підпилим гостям: як треба триматися за поруччя, як спускатися приступцями. Сходи й справді були незвичайні: спускаючись, я щомиті спотикався.

Пан Планшоне, перехилившись через поруччя, спитав мене, чи я знайду тітчин дім. Його запитання образило мене. Я присягнувся, що чудово знаю дорогу. Як виявилось, я був занадто самовпевнений: я розшукував тітчину садибу мало не до ранку. Я брѳохав по калюжах і баюрах, лаяв і шпетив

себе. Водночас я обмірковував, який блискучий подвиг слід би здійснити, щоб викликати захоплення пані Планшоне. Я мріяв про її прекрасні блакитні очі й щиро журився, що її стан не такий гарний, як очі.

Другого дня я прокинувся, коли сонце підбилося вже височенько. В роті мені пересохло, голова боліла. Але особливо я постраждав через те, що не міг пригадати своєї розмови з пані Планшоне. Однак я гадав — не без підстав! — що наверз їй усіляких дурниць.

Тітка не вважала за потрібне приховати, що мої вчорашні пізні походеньки має за неповагу до її дому. Коли ж я їй повідомив, що мій нарис «Клеманс Ізор» прийнятий до друку в «Незалежному», вона спалахнула від обурення й зажадала, щоб я негайно забрав рукопис. Видно було, що навіть думка про можливість появи в цій газеті мого твору жахає її.

Похнюпивши голову, я поплентав до пана Планшоне просити повернути мені рукопис, — і він зробив це з таким же легким серцем, як і взяв його.

— Що ви робите сьогодні ввечері? — спитав він. — Приходьте до мене. Будемо разом доїдати рештки.

Та я, згадавши про тітку, відмовився.

Через кілька днів я прийшов з візитом до пані Планшоне. Вона сиділа перед великим букетом польових квітів і латала штани свого старшого сина.

Обоє ми почувалися ніяково. Надворі падав дощ.

— Як сумно, — сказав я.

— Невже? — озвалася вона.

— Ви любите квіти, пані?

— Обожнюю.

І вона звернула на мене погляд своїх прекрасних блакитних очей, які паленіли на поморхломому обличчі.

Через тиждень я виїхав із Корбея і більше ніколи не бачив пані Планшоне.

Х

ДВА ПОБРАТИМИ

Це було в останні роки Другої імперії. Двоє художників — Жан Меньє і Жак Дюброке — займали з половини майстерню поблизу кладовища Монпарнас. Весь долішній поверх належав каменярам; подвір'я було захаращене білими мармуровими надгробками, пам'ятниками, хрестами і погребними урнами.

Майстерня художників висіла над майстернею каменярів, наче засклена клітка. В ній була чавунна плита, стояли два мольберти і кілька продавлених солом'яних стільців. Мармуровий пил, проникаючи крізь шпарини в дверях і вікнах, геть запорошив холодні голі стіни та кам'яні плити підлоги.

Жак Дюброке писав картини на історичні теми, а Менсь був пейзажистом. Він нагадував мені дерево — міцне, з грубою корою, під якою пульсують живлючі соки. Над широким чолом куйовдилась кучма волосся, мов паростки на вербі з обтятою кроною.

Був він мовчуном, мав дуже невеликий запас слів. Але малював багато. Уранці, покріпившись склянкою білого вина, він ішов до передмістя — писати етюди, а повернувшись, малював у майстерні картини, наснажені якоюсь грубою силою.

Селянин за походженням, обережний, недовірливий, хитрий, з обличчям таким же німим, як і його язик, він мало турбувався долею свого товариша. У всьому світі для нього існувала тільки молочарка Євфімія з Монпарнаса, обважніла, лагідна жінка років п'ятдесяти, у якої він столувався і яку любив спокійною, трохи глузливою любов'ю.

Жак Дюброке, художник історичного жанру, на кілька років старший від Жана Менсьє, був людиною зовсім іншої вдачі.

Він був мислителем. Наслідуючи Рубенса, відростив собі довге волосся, клинцювату бороду; носив крилатий капелюх, оксамитову куртку і широкий плащ. Мармуровий пил з подвір'я каменярів затьмарював цю пишноту. Він так само запорошував і Жана Менсьє, але начеб пом'якшував і навіть прикрашав його зовнішність. А красу Жака Дюброке пил цей начеб оскверняв. Він безнастанно чистив свою оксамитову куртку, та це була марна праця, і художник дратувався, бо навіть по-справжньому страждав.

Гречний з натури, веселий марнотратник, він був людиною піднесеної душі, і, побоюючись, що ймення «Жак Дюброке» не досить гарно звучить, він перехрестив себе на Якобуса Дюброкенса, гадаючи, що це ім'я більше відповідає його талантові.

За віком Дюброке належав до останніх романтиків, а за своїми почуттями прилягав до республіканців.

Завзятий читача, він регулярно відвідував бібліотеку добросердої пані Кардиналь, де студепти-медики зубрили анатомію, поклавши на стіл поруч із підручником велику людську гомілкуву чи промінну кість, і снідали невеличкою па-

ляничкою. Він буквально ковтав найрізноманітніші книжки, а відтак ішов у розсадник Люксембурзького саду під статую Велледи ²⁵⁰ — сперечатися про прочитане.

Він був красномовний! Революція 1848 року перервала його заняття живописом. Його палке бажання служити людству зміцніло ще більше в клубах. Усвідомивши своє нове покликання, він вирішив створити нове мистецтво.

Відтоді Якобус Дюброкенс виплекував задуми картин, але, щоб втілити бодай один із них, йому потрібно було не менш як шістдесят квадратних ліктів полотна. Картина на шістдесят квадратних ліктів полотна — або нічого! Тож не дивно, що у віці, в якому я познайомився з Якобусом Дюброкенсом, тобто коли його голова вже посивіла, він іще не написав жодної картини.

Задумок у нього було безліч. Окрім того, його зв'язувала Імперія ²⁵¹. Якобус чекав її падіння. Він уславився серед відвідувачів молочарні на бульварі Монпарнас копією однієї з картин Рубенса, яку зняв у Луврі. Деякі деталі йому вдалися, але загальний колорит був холодний, сірий, і в цілому копія не була подібна до оригіналу. Коли йому про це казали, він відповідав, усміхаючись:

— Та це ж дуже легко пояснити! Рубенс стрибає отакечки, — він показував рукою на коліно, — а я стрибаю отак! — І він зводив руку над головою.

Крім копії Рубенса, його пензлеві не належала жодна картина. Проте ця обставина нітрохи не турбувала Якобуса Дюброкенса.

— Мої картини ось тут! — казав він, ляскаючи себе по лобі.

Вони й справді були там, під крилатим капелюхом у стилі Рубенса; там жевріли задуми картин-апофеозів, у яких він неодмінно поєднував Анаксагора, Будду, Зороастра, Христа, Джордано Бруно і Барбеса ²⁵².

²⁵⁰ Велледа (I ст. н. е.) — галльська жриця, персонаж поеми Шатобріана «Мученики». Мармурова статуя Велледи в Люксембурзькому саду — витвір французького скульптора Мендрона (1839).

²⁵¹ Імперія — самовладна форма правління у Франції за часів Наполеона Бонапарта (Перша імперія) та Луї Наполеона (Друга імперія). Тут мається на увазі Друга імперія.

²⁵² Анаксагор (близько 500 — 428 до н. е.) — давньогрецький філософ, послідовний матеріаліст.

Будда — в індійській релігії істота, що досягла найвищої святості, а також засновник буддизму Сіддхартху Гаутаму, який начебто жив у VII — VI ст. до н. е.

Зороастр — міфічний засновник релігії давнього Ірану.

Як часто у ту далеку пору, будши ще зовсім юним, я надавав перевагу запилюженій майстерні двох побратимів та естетичній теорії Якобуса Дюброкенса перед лекціями Деманжа!²⁵³ Гучний голос клубного промовця заглушував вищання пилки різьбярів по мармуру, цвірінькання горобців, вигуки хлопчаків, які билися на подвір'ї. Як красномовно розповідав Якобус Дюброкенс про свої майбутні картини: «Марш людства», «Дух релігії», «Прогрес демократії», «Все-світній мир»!

З яким глибоким переконанням він виголошував, що йому судилося за допомогою живопису здійснити синтез різних філософських систем!

А тим часом Жан Менье, безмовний, як сама природа, стояв за мольбертом і писав на невеличкому шматку полотна з неквапливим селянським завзяттям могутнє дерево.

Іноді він зиркав на величезне вікно, з якого падало надто яскраве світло, і бурчав:

— Бісівська озія... заважає мені... Як ця штука називається?

Ми намагалися зрозуміти, про що йдеться, але в нас нічого не виходило.

Нарешті Жан Менье вигукнув:

— Та це ж сонце! Розумієте? Іноді воно надто припікає.

Іноколи ми обідали втрьох у молочарні, в кімнатчині, де висіло велике полотно Жана Менье. То була дивовижна композиція, над якою він працював, подумки всміхаючись. На ній були зображені потворні й кумедні деревця. Цей могутній пейзажист відчував красу й потворність тільки в рослинному світі. Дикун бавився, малюючи карикатури на дуби та молоді в'язи.

Що ж до царства людського, то в ньому для Жана Менье існувала тільки Євфімія, яка, безперечно, здавалася йому напрочуд приємною особою. Перед обідом він тупцявся біля неї на кухні, у відблисках вогню, що палав у плиті. А тим часом Якобус Дюброкенс, сидючи зі мною за столиком перед сільничкою та гірчичницею, пояснював суть галльської тріади.

Гай-гай! Якби-то він відтворив цю тріаду в живописі! Йо-

Бруно Джордано (1548 — 1600) — великий італійський мислитель, борець проти католицизму, послідовник учення Коперника; був спалений на вогнищі.

Барбес Арман (1809 — 1870) — французький політичний діяч, учасник революції 1848 р.

²⁵³ Деманжа Жозеф-Шарль (1820 — 1896) — французький юрист, з 1852 р. професор Паризького університету.

му бракувало тільки двадцяти квадратних метрів полотна і Республіки!

А поки що він малював сукні для ляльок, проектував «три моменти виведення мозолів способом доктора Едуарда» й розфарбовував рожеві віночки, виготовлені з серцевини бузини.

Але ми йдемо туди, куди веде нас наша доля, і найвірніші з нас залишають один по одному своїх давніх товаришів на кам'янистому життєвому шляху. В останній рік навчання на юридичному факультеті я перестав навідувати обох своїх приятелів-художників.

Згодом ім'я Жана Менье набуло широкої популярності. Воно нагадувало мені про себе чи не щодня: художника повсякчас хвалили в газетах і журналах. Його полотна я бачив не раз у Салоні. Їх виставляли Мірлітони, Вольнеї, Жорж Петі, любителі живопису і модні жінки. Я міг скільки завгодно милуватися на його фото, яке висіло у вітринах багатьох крамниць, де продавали папір для писання. На мене дивилося знайоме обличчя древнього сільського божества.

А бідолашний Якобус Дюброкенс як у воду впав. Часом мені спадало на думку, що його вже нема серед живих, що милосердна смерть тихенько забрала його з цього світу, який він завжди бачив начеб у сні крізь серпанок своїх химерних мрій.

Але якогось погідного дня осені 1896 року я подався на причал поблизу Тюїльрі з наміром сісти на пароплав. Раптом я помітив на палубі в носовій частині судна старого дідугана. На ньому був латаний-перелатаний плащ, на голові — старий романтичний капелюх, зсунутий набакир. Він скидався на замисленого генія. Біля нього лежала чимала папка.

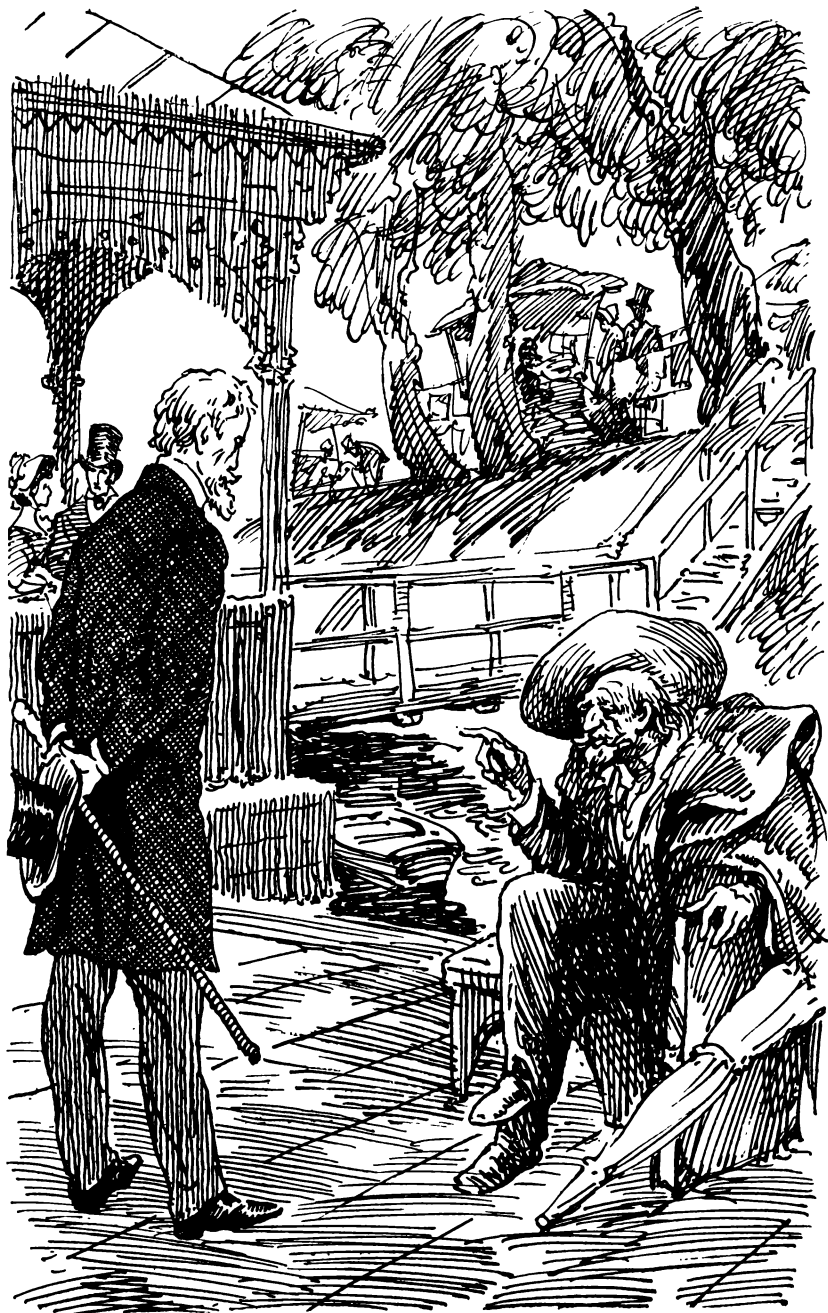
Я відразу впізнав у цьому дідуганові мого доброго Якобуса Дюброкенса. Дивлячись на його порите глибокими зморшками обличчя, йому можна було б дати більше, ніж сімдесят років, але його блакитні очі палахкотіли по-молодечому.

Він відповів на моє привітання, не знаючи, хто я, та й не намагаючись дізнатися, бо звик у молочарнях і кав'ярнях до того безіменного братерства, яке міцно єднає всіх співрозмовників.

— Вам відома моя картина? — озвався він. — Моя грандіозна картина? Вони вимагають, щоб я зменшив її й дещо виправив.

— Хто вимагає, метре Якобус?

— Вони! Майстерня, уряд, міністри, муніципальна рада — мало ще хто! Хіба я знаю? Хіба я ручкаюся з цими бакалійниками? Я ігнорую всіляких випадкових кузьок і зневажаю все, що не втілено в абсолюті. Так, вони хочуть спот-

ворити мою велику ідею! Але будьте певні — я не поступлюся!

Отож Імперія впала. Республіка існувала вже протягом двадцяти п'яти років, а Якобус Дюброкенс ще й досі не написав своєї великої картини...

Зрештою, він був цілком задоволений своєю долею. Щоб заробити на шматок хліба, він малював на замовлення якогось купця моделі для ляльок і віньетки для ярликів, що їх наліплювали на бляшанки з сардинами. Дивлячись, як він усміхається, я не міг вирішити, хто переді мною: божевільний старець — чи старий мудрець.

Прощаючись зі мною, він широким жестом показав на ясно-рожеве небо, сріблясту річку і на береги, ніби заповорошені осяйним світлим пилом.

— Ось, дивіться, — сказав він, — яке чудове тло для моєї картини «Апофеоз вільної жінки»! Треба, звичайно, посилити всі ці тони. На цей раз я намалюю картину в душі Веронезе, але соковитіше. Та Веронезе стрибає отакечки...

І він опустил руку на рівень коліна.

І вже на сходах дебаркадера Якобус Дюброкенс гукнув:

— Заходьте до мене в майстерню на Пуен-дю-Жур! Там вулиця, на правому боці, будинок номер шість. Дзвоніть гучніше!

Я вибрався до нього тільки через два місяці. Під дверима будинку, в якому жив Якобус, я здивався з Жаном Меньє, дебелим і вузлуватим, мов дуб. На вилозі його бездоганно пошитого сюртука яскріла розетка Почесного легіона²⁵⁴. Можна було б подумати, що це сатир обернувся на вишуканого світського фєрта.

— Це ви? Давненько не бачились!.. Бідолаха Дюброке. Чули? Запалення легень! Він помирав!

Жан Меньє став підніматися поперед мене ветхими дерев'яними сходами, які здригалися під його вагою. Він сопів і бурчав:

— От бісівська озія!

Нас зустріла якась жінка в широкій кохтині, певно, консьєржка. Вона сумно похитала головою і сказала пошепки:

— Він і дня не проживе. Заходьте, панове.

В комірчині зі скісною стелею на поганенькій розкладачці харчав Якобус. На стіні висіла його копія картини Рубенса.

Він жестом показав, щоб ми підійшли, і сказав кволим, але чітким голосом:

²⁵⁴ Почесний легіон — найвищий урядовий орден у Франції.

— Це кінець! Я забираю з собою в могилу філософський живопис... Всі мої картини ось тут, у моїй голові... А може, навіть і краще, що ніхто їх не бачив... Це завдало б товаришам надто багато прикрощів.

Агонія тривала п'ять годин. Кінець настав близько дванадцятої.

Жан Меньє закрив своєму старому побратимові очі і, замислившись, заглибившись у таємниці буття, раптом, ніби осяяний помахом невидимих крил, з болісним подивом вигукнув:

— Ах, бісівська озія!

XI

ОНЕЗІМ ДЮПОН

Я познайомився з Онезімом Дюпоном на схилі його віку. Через нього я зіткнувся з поколінням Армана Карреля²⁵⁵ і редактором журналу «Глоб»²⁵⁶, вчення і звичаї якого він свято зберігав. То був чоловік 48 року, як то кажуть, «червоний». Кохався в музиці і квітах. Кілька разів я бачив його у свого батька. Він завжди одягався у все чорне і дуже вишукано. У всьому його вигляді і в кожному порухові завжди проглядало підкреслене почуття власної гідності. У вісімдесят років він був підтягнутий, як професійний військовий. Єдиний страх, що його Дюпон знав у житті,— страх забруднитися,— так володів ним, що він майже ніколи не знімав рукавичок і майже нікому не подавав руки. Він був напрочуд охайний, ошатний і добропорядний, у ньому жила всякчасна потреба у фізичній та моральній чистоті. Годі собі уявити людину більш ввічливу, ніж Дюпон, до того ж, ввічливу по-особливому — сказати б, крижаною ввічливістю. Блиск його очей, які палахкотіли на довгастому жовтому обличчі, вигин його тонких уст відштовхнули б од нього будького, якби його старомодна зовнішність не справляла враження шляхетності, героїства і відчайдушності. Онезім Дюпон не був бідняком. Його навіть вважали багатієм, бо при нагоді він виявляв надзвичайну щедрість, просто-таки королівський розмах, дарма що за звичайних обставин був скромний у витратах.

²⁵⁵ Каррель Арман (1800 — 1836) — французький публіцист та історик — ліберал, один із засновників політичної газети «Насьйональ».

²⁵⁶ «Глоб» — буржуазно-ліберальний журнал, заснований у Франції 1824 р. До 1830 р. перебував в опозиції до уряду Бурбонів.

Змовник під час Липневої монархії, представник народу й депутат у 1848 році, вигнанець у 1852 році, знов депутат у 1871 році, він був республіканцем і боровся за встановлення на землі свободи та всезагального братерства. Його переконання були переконаннями сучасних йому республіканців. Але найдивовижнішою його рисою було те, що він був найшляхетнішим другом людства і водночас — найпохмурішим мізантропом. Людство — як безлику масу — Дюпон любив так палко, що був ладен пожертвувати задля його щастя і своїм майном, і своєю свободою, і своїм життям. Що ж до окремих представників людства — він гидував ними й уникав будь-якого спілкування. Це була не єдина суперечність його натури. Він без угаву проголошував незалежність думки, засуджував насильство, але свої переконання відстоював зі зброєю в руках, боровся за ідейні принципи на барикадах.

Його зверхність, гонор і невідкупне почуття честі зробили з Дюпона своєрідного «червоного» дворянина. Він був сином торговця порцеляною з передмістя Пуассоньєр. Він і сам мав стати купцем. Але його перші кроки на ниві торгівлі порцеляною були відзначені досить незвичайним випадком. Розповім вам про це так, як сам чув од старих людей, що вже давно пішли з цього світу.

Батенько Дюпон, чоловік чесний і діловий, в 1835 році почувся зовсім старим. Зібравши, як на той час, чималенькі гроші, він вирішив поселитися в селі разом зі своєю дружиною Елоїз, вродженою Рібу, яка саме одержала спадщину після смерті батька — старого Рібу, каменяра, а згодом скупувача національного майна. Якось — було це в 1835 році — старий Дюпон покликав свого сина Онезіма в загорожену металевою решіткою комірчину, з якої можна було спостерігати за прикажчиками, що порядкували в крамниці, й водночас вести конторські справи. Онезім-батько просидів у цій своєрідній конторі добрих тридцять років.

Ось що сказав він своєму синові:

— Я вже не молодий, і мені хочеться на схилі віку зайнятися садівництвом. Я завжди мріяв займатися щепленням груш. Життя коротке, але воно продовжується і в наших дітях. Отець усього суцього дав нам таке безсмертя на землі. Тобі двадцять років. У твої літа я продавав на ярмарках посуд. Я їздив на своєму візку по всіх департаментах республіки, і не раз мені доводилося ночувати під брезентом край дороги, під дощем та снігом. Тобі судилося легше життя. Я радий із цього, бо твоє життя — продовження мого життя. Я віддав твою сестру за адвоката. Настав час піти на спочинок твоїй достойній матері й мені — ми на це заслужили.

Я здобув становище в суспільстві своєю працею. Освіту я дістав, читаючи календарі й відозви, порозвішувані по всіх закутках Франції в той час, як країна у запеклих сутичках виборювала новий лад. Ти ж здобув освіту в колежі. Знаєш латинську мову і юриспруденцію. Вони — окраса розуму. Але найголовніше — бути чесною людиною і заробляти гроші. Я започаткував солідну фірму. Від тебе залежить підтримати її і розширити. Порцеляна — прекрасний товар, вона відповідає всім нашим життєвим потребам. Займай моє місце, Онезіме. Ти ще не годен керувати справами сам. Але попервах я тобі допоможу. Треба, щоб клієнти звикли до твоєї особи. Від сьогоднішнього дня приймай замовлення, які до нас надходитимуть. Прейскурант, що лежить у шухляді столу, стане тобі у великій пригоді. Решту зроблять час і мої поради. Ти не дурний і не злий. Я не докоряю тобі за те, що ти носиш жилети як у Марата ²⁵⁷, та за інші дивацтва, властиві твоєму вікові, приміром, захоплення морськими шапками. І я був молодий. Сідай, сину, ось за цей стіл.

І Дюпон-батько показав пальцем на старомодний письмовий стіл. Він зберігав його з опадності, бо не любив ніякої розкоші. Стіл був інкрустований, до того ж обцяцькований міддю. Дюпон купив його на аукціоні років з тридцять тому.

Онезім Дюпон послухався і мовчки сів на вказане йому місце. Батько пішов прогулятися. Він довіряв синові, впевнений, що добра кість ніколи не підведе. Він був задоволений з того, що обернув дженджика на солідного купця, продавця порцеляни.

Онезім почав старанно вивчати прејскурант. Він мав намір серйозно зайнятися справою. Аж тут увійшов пан Жозеф Пеньо, продавець порцеляни в Діжоні. То був досить бравий чолов'яга, веселун і найкращий клієнт Дюпона.

— Ви тут, пане Онезім! Як? Ви не на бульварі? Не хизуєтесь своїм чудовим блакитним костюмом з золотими гудзиками? Гарненькі дівчатка з «Китайських лазень», напевно, дуже цим засмучені. Але ви маєте слухність: є час на гульки, але повинен бути і на серйозні справи... Я б хотів бачити вашого батька.

— Я його заступаю.

— Дуже радий. Адже він — мій друг. Ось уже десять років, як я веду з ним справи. Сподіваюсь, що не менше по-

²⁵⁷ М а р а т Жан-Поль (1743 — 1793) — видатний діяч Французької буржуазної революції, один із вождів якобінців, полум'яний трибун, учений та публіцист.

працюю і з вами. Ви подібні до нього. Але ще більше ви подібні до вашої матері. Кажучи це, я роблю вам комплімент. Пані Дюпон — дуже мила дама. А як почуває себе ваш батько? Чи не захворів він часом?

— Батько при повному здоров'ї. Дякую, пане. Чого вам треба?

— Хм... Я повинен поповнити запас товару. Хочу зробити своє щорічне замовлення. Я приїхав сьогодні вранці дилжансом і, як звичайно, поселився в готелі «Перемога» на вулиці Кок-Ерон.

І пан Жозеф Пеньо, вийнявши з кишені список, став називати необхідні йому предмети: стільки-то дюжин столових сервізів, стільки-то сотень тарілок, мисок для вмивання, дзбанів... Одне слово, чудове замовлення!

— Постараюся задовольнити вас, пане,— сказав Онезім.

Вступивши очі в преїскурант, він старанно відмічав ціни тих товарів, які називав купець. Двадцять чотири сервізи «На пам'ять про конституцію», дванадцять сервізів «Ламартін», шістдесят туалетних гарнітурів...

— Як бачите,— озвався пан Жозеф Пеньо,— я не боюся великих покупок. Хочеш багато продати — багато купи сам. Я, либонь, не з полохливого десятка, тож ризик у купецькому ділі не лякає мене... Такого гарного клієнта, як я, ви не знайдете,— додав він, добродушно всміхаючись. Звичайно, ви зробите мені невеличку скидку! У вас ціни високі, а часи зараз тяжкі. Золото у Франції не перевелось, але його десь сховали. Нема впевненості в завтрашньому дні. Зробіть мені невеличку скидочку!

— Дуже шкодую, пане, але я не можу зробити того, що ви від мене жадаєте,— відповів Онезім з крижаною ввічливістю.

— Ви не можете зробити мені п'ятипроцентної узвичайної скидки? Жартуйте!

— Ні, пане, я не жартую.

— Ваш батенько завжди робив мені цю маленьку скидку. Він завжди погоджувався, коли я просив його про це. Він ні в чому не відмовляє своєму старому другові Пеньо. Адже батенько Дюпон — славний чоловік!

— Припинімо нашу розмову,— сказав Онезім і підвівся.— Після того, що ви мені сказали, я можу розмовляти з вами тільки через посередництво моїх товаришів.

— Та що ви! — вражено вигукнув діжонець.

— А те, пане, що я мав би честь прислати до вас моїх секундантив, які матимуть за честь стати до послуг ваших секундантив.

— Я вас не розумію.

— Це тому, пане, що я не зовсім ясно висловився. Вибайте мені. Я пошлю до вас секундантаів — бо ж ви образили мого батька.

— Я образив вашого батька, давнього друга, побратима, якого я шаную й поважаю? Та ви з глузду з'їхали, юначе!

— Ви його образили, пане, ствердивши, що він завжди робить вам скидку супроти встановленого тарифу на товари, і цим самим робили натяк, що його прибутки надто великі, отже, незаконні, — раз він, як ви вважаєте, готовий знизити їх на ваше прохання. Крім того, ви натякнули, що, якби ви не попросили скидки, він на шкоду вам міг би скористатися різницею в цінах; тим самим ви звинуватили його в недобропорядності. Отже, ви образили його. Я гадаю, що тепер я вам усе пояснив.

Слухаючи все це, діжонець широко роззявив рота і вирячив очі. Він нічого не зрозумів із промови Дюпона-сина, і це пригнічувало його, а головне — його лякали незвичайний спокій та стриманість, з якими той висловлював свої аргументи. І справді, Онезім Дюпон говорив із ним тим самим повільним мелодійним голосом, яким він згодом підтримував у клубах чи в Національних зборах найжорстокіші пропозиції.

— Юначе, — озвався, збілівши від страху, діжонський купець, — один із нас — напевне божевільний! Але я твердо переконаний і ладен заприсягтися, що це ви. Я не покину Парижа, не побачившись з вашим батьком і не поговоривши з ним. Те, що ви мені оце сказали — неймовірно дивно; ні я, ні, здається мені, хтось інший досі такого ні від кого не чули!..

Він вийшов приголомшений, пригнічений, майже хворий. У він таки й справді захворів, повернувшись у готель «Перемога» на вулиці Кок-Ерон.

А тим часом Онезім Дюпон написав двом сержантам в казарми Шато-До, що просить їх зробити йому послугу. Ці вояки були постійними секундантами в поєдинках між працівниками газети «Насьйональ» і членами клубу «Надія».

Але другого дня Дюпон-батько сів за стіл у конторі. Він так і зістарився за її металевою решіткою. Не довелось йому зайнятися садівництвом, чого він так бажав, не довелось прищеплювати груші.

Що ж до Онезіма — то, усунутий від комерції, він присвятив себе виключно громадським справам. Він заснував таємне товариство «Кельма і ватерпас», яке безнастанними нападами турбувало Липневий уряд і тричі ледве не спричинило його падіння.

РАДОСТІ Й ТРИВОГИ П'ЄРА НОЗЬЄРА

Ім'я видатного французького письменника Анатолія Франса широко відоме в нашій країні. Його перу належить величезна кількість літературних творів. Він і поет, і драматург, і публіцист, і літературний критик, і провідний прозаїк свого часу.

Анатоль Франс був визначним громадським діячем. Хоч якою складною була еволюція його світогляду — витоки його завжди йшли з глибин народної самосвідомості. Виростаючи на традиціях античної й класичної французької літератури, захоплюючись найвизначнішими відкриттями науки XIX ст. та найпередовішими соціально-політичними ідеями, в останні роки життя письменник пов'язав долю з робітничим класом своєї країни, вступив до лав комуністичної партії, хоч життя робітників знав недостатньо й не встиг написати про них творів. З перших днів Жовтня Франс був другом Країни Рад. Він виступав з протестом проти інтервенції буржуазних держав, які хотіли задушити молоду Радянську Республіку, засуджував намагання завдати їй удару за допомогою економічної блокади й палко вітав перші успіхи будівництва соціалізму в нашій країні.

Анатоль Франс (Анатоль Франсуа Тібо) народився 18 квітня 1844 р. в Парижі. Там минули його дитячі та юнацькі роки, можна сказати, що й усе життя. Батько його тримав книгарню на набережній Вольтера. Та він був не просто книготорговцем, а й ученим книголюбом, видавав бібліографічні покажчики, каталоги книжок певного профілю тощо. Сянові він постарався дати хорошу гуманітарну освіту, влаштувавши його до колежа. Мав надію, що хлопець піде його шляхом. Але Франс обрав інший шлях — вирішив присвятити себе літературній діяльності.

Величезний вплив на світогляд і творчість Франса справила книга Чарлза Дарвіна «Походження видів». «Вона була моєю біблією», — сказав письменник згодом.

1864 р., склавши іспит на ступінь бакалавра, Франс став працювати в двох літературних журналах, виступав з критичними дописами й віршами. Незабаром вийшла збірка його віршів «Золоті поеми», поема «Корінфське весілля».

Проте шлях у велику літературу проклала письменникові його проза. 1881 р. був опублікований роман «Злочинство Сільвестра Бонара», якоюсь мірою автобіографічний. Ідеться, звичайно, не про факти біографії героя, а про його духовний склад, світовідчуття, ставлення до людей, про його високу культуру. Тож не дивно, що

чимось схожі на Сільвестра Бонара, хоч і суттєво відмінні від нього персонажі зустрічаються і в наступних великих творах Франса.

Дальшим продовженням образу французького прогресивного інтелігента є пан Бержере, герой тетралогії «Сучасна історія» (1897—1901), до якої входять романи «Під придорожними в'язами», «Вербовий манекен», «Аметистовий перстень» та «Пан Бержере в Парижі». Бержере, як і Сільвестр Бонар,— учений-гуманітарій, але він уже не просто скептично оцінює недосконалості життя, а сам у це життя втручається (стає на позиції активного захисту Дрейфуса).

На початку ХХ ст. Франс написав такі широковідомі романи, як «Червона лілія» (1901), «Острів пінгвінів» (1903), «Боги прагнуть» (1912), «Повстання ангелів» (1914). Він — автор великої двотомної праці «Жанна д'Арк» (1908). Збірка його літературно-критичних досліджень «Літературне життя» виходила в чотирьох томах (1888—1892). Багато його журналістських виступів не зібрано й до цього часу.

Ще за життя Анатоль Франс став одним із найпопулярніших письменників світу. Його було вдостоєно ордена Почесного Легіону (1881), обрано членом Французької академії (1896). Твори його перевидавалися й читалися в багатьох країнах світу. Кілька разів він приїздив у Росію.

1924 р. громадськість Франції урочисто відзначила 80-річчя від дня народження Франса. На багатолюдному вечорі в палаці Трокадеро виступив з промовою ювіляр. Він підкреслив, що основною метою людства є боротьба за мир на планеті. А 18 жовтня того ж року письменник пішов із життя.

Анатоль Франс дуже любив дітей. 1888 р. вийшла збірка його оповідань «Наші діти». Але найвизначнішим твором про дітей є його тетралогія, присвячена П'єрові Нозьєру. Письменник працював над цим твором майже все життя. Перша частина тетралогії — «Книга мого друга» — вийшла 1885 р., друга — «П'єр Нозьєр» — 1899, третя — «Малий П'єр» — 1919, четверта — «Життя в цвіті» — 1924. Це був останній твір Франса, опублікований за його життя.

Основа тетралогії — це спогади про власне дитинство та юність письменника, від тих днів, коли він себе пам'ятає, до закінчення колежа. Тетралогію Франса можна прирівняти до автобіографічної трилогії Л. Толстого («Дитинство», «Отроцтво», «Юність»), до повістей «Дитинство», «В людях», «Мої університети» Максима Горького. Хоч доля кожного з героїв цих творів складалася по-різному, принцип автобіографізму у письменників спільний.

В другій половині ХІХ ст., коли Франс працював над романами про П'єра Нозьєра, інтерес до художнього дослідження душі дитини і підлітка був притаманний письменникам багатьох західноєвропейських та слов'янських літератур. Широкої популярності набули рома-

ни Чарлза Діккенса «Пригоди Олівера Твіста» та «Давід Копперфілд», «Знедолені» Віктора Гюго, «Джек» Альфонса Доде, «Без сім'ї» Гектора Мало тощо.

Книги Франса про П'єра Нозьєра можна назвати книгами пам'яті. Письменник змальовує світ дитячих уявлень, радощів і турбот свого героя так, як він їх пам'ятає. Тож у всіх епізодах відчувається присутність самого письменника — вже дорослої людини, що вільно розпоряджається своїми спогадами, а часом виходить за межі безпосереднього життєвого досвіду свого героя.

Перечитуючи згодом ті чи інші епізоди, письменник дивувався з того, як точно вдалося йому їх відтворити. Йдеться насамперед про стани душі. Але, вірний своїй пам'яті в головному, Франс не рахується з нею в певних моментах. Тому художній домисел відіграв в них помітну роль. Почнемо з того, що Франс змінив власне ім'я та прізвище, імена інших персонажів, біографічні дані своїх батьків.

Звичайно, цей домисел подиктований не тільки прагненням до широких художніх узагальнень. Автор удався до спогадів іще досить молодим. Йому не минуло й сорока років. У той час ще жили реальні герої його твору або ж їхні близькі родичі. Заміна прізвищ та імен диктувалася також умовами елементарного такту (за винятком «Книги Сюзанн»).

Тетралогія про П'єра Нозьєра має своєрідну композицію. Окремі книги після їх виходу деякі критики називали повістями. Але й жанрове визначення їх як повістей умовне. Це скорше збірки новел, нарисів, етюдів, об'єднаних спільністю теми та головним героєм. Проте всі чотири книги становлять єдине художнє ціле. Основна тема — тема внутрішнього світу дитини — висвітлюється ніби своєрідними концентричними колами.

Спочатку світ цей постає мовби звуженим. Та він і справді такий, коли йдеться про наймолодші людські літа. Але світ цей дуже поетичний. І саме його докладно змальовує Франс. Це, сказати б, його відкриття в галузі дослідження людської душі. Найперші враження про світ у П'єра Нозьєра чудові. Він сповнений безмежної довіри до своїх батьків, упевнений у тому, що вони всемогутні, що завжди зможуть його захистити.

На перші враження про те, що він побачив поза межами дому, в малого П'єра накладаються уявлення, що їх хлопчик почерпнув із біблії з малюнками. Отож Ботанічний сад, куди водила гуляти його нянька, — це біблійний Едем, купальня над Сеною — Ноїв ковчег, тварини в зоологічному парку — звірі, які порятувалися в ковчезі. Солдат у червоних штанях, що стоїть біля входу в сад, — це ангел з вогненною шаблею. А в кінці набережної, за Аустерлицьким мостом, на думку П'єра, має бути край світу.

Побувавши уже юнаком у Бретані, П'єр Нозьєр познайомився з легендами про святого Аджутора, про Гуаларіка та з іншими опо-

відками про різні чудеса й постарався викласти їх так, щоб у читача не виникло ніякого довір'я до їх правдивості. Сам Франс ставився до них неоднозначно. Він захоплювався ними, як будь-якими легендами та фантастичними вигадками,— і водночас доводив їх до абсурду своїм іронічним пародіюванням. Це ставлення французького вільюдумця до всіляких релігійних писань не обминула своєю увагою папська курія, наклавши заборону на твори письменника.

Друге концентричне коло, де чарівний, а часом і загадковий світ дитинства ще більше увиразнюється, становлять розділи про Сюзанн. Дітям, як відомо, дуже цікаво спостерігати за своїми меншими братами й сестричками чи просто за малюками. Так само цікаво спостерігати за ними й дорослим.

Коли Франсові було 33 роки, він одружився з двадцятирічною Марі-Валері Герен де Севіля, онукою придворного художника. Шлюб цей не був щасливий і згодом розпався. Але в 1881 році Франс став батьком. Усю ніжність свого чулого серця він переніс на дочку Сюзанн. Він проводив із нею майже весь вільний час, гуляв по скверах і парках Парижа, водив до лялькового, а потім і до «справжнього» театру.

Сюзанн зростала розумною, допитливою, незалежною в судженнях. Коли стався сімейний розрив, вона не залишилася з матір'ю, а пішла з батьком. На схилі віку Франсові довелося спізнати велике горе. У 1918 році, ще молодою, Сюзанн померла, захворівши на іспанку (так тоді називали грип). Франс узяв на виховання онука Люсьєна Псікарі.

Про Сюзанн розповідається в другій частині «Книги мого друга». Тут автор не вдався до заміни імені. Цей цикл належить до кращих у тетралогії. Особливо часто згадувала критика новелки «Джессі» і «П'єр». Ці та інші оповідання відзначаються глибоким проникненням у дитячу душу, навіть — без перебільшення — наявністю художньо-дослідницького моменту. Автор заглядає в душу Сюзанн і коли їй три місяці й двадцять днів («Півень»), і коли їй минув рік («Зірка»), і в її шість років («Ляльковий театр»).

У цьому циклі Франс порушує проблему виховання дитини літературою. Тому «Книга Сюзанн» завершується міркуваннями про те, якими мають бути дитячі книжки. На думку Франса, письменники повинні піднімати своїх юних читачів до рівня дорослих, звичайно, враховуючи особливості їхнього сприймання. Кращими дитячими книжками Франс вважає «Дон Кіхота» в скороченому виданні та «Одіссею» в гарному перекладі. На цих творах формувались його власні читацькі уподобання.

Особливо гаряче захищає Франс як дитячу лектуру чарівні казки, водночас даючи їм глибокий і цікавий аналіз. Він показує зв'язок чарівних казок із збірки Шарля Перро зі стародавніми міфами, з уявленнями найвіддаленіших наших пращурів про світ, указує на

спільність казкових сюжетів різних народів, обумовлену спільними умовами життя.

Чарівні казки розвивають фантазію, вчать розуміти добро, красу і правду. Діти, звичайно, усвідомлюють, що багато з того, про що розповідається в казках, у житті не буває, але воно зацікавлює їх і привертає їхню увагу до того людського змісту, який вкладено у казки.

Ніби виконуючи власні поетичні настанови, в наступній книзі — «П'єр Нозьєр» — Франс подає низку складених ним казок під назвою «Магусині оповідки». Але вони не фантастичні, радше побутові. Неповторний чар дитинства розкривається в них у різноманітних життєвих ситуаціях.

В міру набуття життєвого досвіду щасливі ілюзії дитинства у П'єра Нозьєра поступово розвіюються. Характерне в цьому відношенні оповідання «Торговець окулярами». Розказуючи маленькому сусідові про далеку Каліфорнію, про заокеанські мандри, золотошукач-невдаха Амош наштотує його на думку, що світ не кінчається за Аустерліцьким мостом. Слухаючи розповідь про викрадення золота малайцями, про всілякі інші життєві невдачі й злигодні торговця окулярами, П'єр доходить висновку, що його дорослий друг — глибоко нещасний. На разючому факті його долі маленький герой спізнає трагізм убожества. Пан Амош продавав окуляри та мінерали, яких ніхто не купував. Жив він у мансарді того самого дому, де жила родина Нозьєрів. Стеля в його кімнаті була така низька, що він міг стати у ній на весь зріст, тільки відчинивши вікно-ляду в покрівлі. П'єрові попервах здавалося це дуже кумедним. Він уявляв, як циліндр торговця окулярами стримить поміж коминами, і весело сміявся. Та коли в нападі розпачу хворий Амош викинувся з бічного вікна і вбився, П'єр усім своїм еством осягнув трагедію того, що сталося.

Отже, в свідомість юного героя тривожним одкровенням входить мотив соціальної нерівності. Він наростав од книги до книги в міру того, як і Франс, чимраз більше вникав у соціальні проблеми свого часу. Замість благодушної іронії в дальших оповіданнях тетралогії, як і в його романних циклах, лункіше й лункіше звучать сарказм і соціальна сатира.

Зрештою, об'єктом соціальної несправедливості стає і сам П'єр. Про це розповідається в новелі «Два кравці», де порушується тема нерівності учнів у привілейованому колежі. Учні носили формені мундири. Синів заможних батьків обшивав майстер-кралець Грегуар. За пошиття він брав дорого і виконував роботу в кредит. Проте платили йому за двома тарифами. За одним — дорожчим — коли пальмове віття він гаптував безпосередньо на комірці мундира, а за другим — коли віття гаптувалося на окремому клаптику сукна й пришивалося

на комір. Отже, учні були ніби поділені на дві різні майнові групи. Тут франсівська іронія стає вже знущальною.

Та у батьків П'єра бракувало грошей на пошиття навіть дешевшого мундира. І мати замовила йому мундир у швейцара Рабіу, який умів шити. Щоправда, її спонукали до цього ще й гуманні почуття: у Рабіу було дванадцятьох дітей, і він ніяк не міг звести кінці з кінцями.

Мундир, який пошив Рабіу, був ядучо-синього кольору, замість пальмового віття на комірі він вигаптував ліри; груди мундира западали, комір ззаду відстовбурчувався. Коли П'єр з'являвся в колеж, учні починали глузувати з нього, пхали за комір камінці. Слабодухий і нікчемний абат Сімлер, який наблизив був П'єра до себе, як кращого учня, одразу його відцурався.

Проте і в інші, раніші оповідання начеб мимохідь вриваються соціальні мотиви. З далекого дитинства залишився в душі П'єра спогад про його вбогу няньку Нанет.

Суперечливе ставлення викликає колишній капітан наполеонівської армії Іпполіт Матіас, який веде жалюгідне існування вуличного писаря. А от його дружина, — пані Матіас, — колись заможня селянка, посаг якої він прогайнував, а саму її покинув, викликає глибоке співчуття та симпатію. Хоч якого горя завдав пані Матіас чоловік, вона кохає його до старості й допомагає грішми.

Щасливий спогад на все життя залишила в душі П'єра жінка трагічної долі — його хрещена мати, «золотоока Марсель». На нижчому щаблі соціальних сходів стоїть і трохи комічний класний наставник П'єра — абат Жюбаль, дарма що він має себе за намісника бога на землі. Та П'єр не вірить у значущість особи свого наставника, побачивши, як на випускному святі в кінці учбового року абата Жюбалья посадовили на поламаний ослі, а потім і зовсім прогнали за куліси.

Подорослішавши, П'єр не тільки поринає в світ людських тривог, але й спізнає нових радощів життя. Найбільшою радістю стає для нього відкриття поезії, мистецтва стародавнього й нового світів, славетної історії й сучасного життя рідного міста, нових і нових цікавих людей.

В деяких новелах Франс начеб розминається зі своїм героєм і виводить постаті, які мають самостійне літературне значення. Це, наприклад, художники-побратими Жан Менье і Жак Дюброке. Один із них малює пейзажі, а другий усе життя готується до створення грандіозного циклу історичних картин. Та мріям його не судилося збутись — він помер, так і не написавши жодної картини.

Атмосфера солдафонської тупості розкривається в повелі «Лейбгвардієць», матеріал для якої Франс, певно, взяв з біографії батька (епізод з французькою граматикою.)

Проза Анатолія Франса — не для легкого читання заради розваги. Вона інтелектуально насичена, сповнена естетичного чару, стилістично вибаглива.

Головна ж її висока прикмета в тому, що вона дуже інформативна, дуже повчальна. Прозу цю треба читати так, як читають латинських класиків (Катулла, Ціцерона, Горація, Вергілія тощо), Шекспіра і Пушкіна, Гете і Франка.

Ми пропонуємо юному читачеві першу книгу та одну частину другої книги тетралогії Анатолія Франса. Гадаємо, що з них він дістане досить певне уявлення про життєві захоплення й буденні турботи П'єра Нозьєра, багато в чому співзвучні з душевними запитами й пориваннями його самого.

СТЕПАН ПІНЧУК,
кандидат філологічних наук

З М І С Т

КНИГА МОГО ДРУГА	
КНИГА П'ЄРА	6
I. Перші перемоги	8
II. Нові захоплення	33
КНИГА СЮЗАНН	96
Сюзанн	96
Друзі Сюзанн	109
Бібліотека Сюзанн	122
П'ЄР НОЗЬЄР	
КНИГА ПЕРША	148
Дитинство	148
<i>Пінчук Степан</i>	
Радості й тривоги П'єра Нозьєра	216

Франс Анатоль.

Ф83 П'єр Нозьєр: Роман: Для серед. і ст. шк. віку /Скор. пер. з франц. та післямова С. П. Пінчука; Мал. Г. В. Акулова. — К.: Веселка, 1987.— 223 с.: іл.

Дві перші книги автобіографічної тетралогії французького письменника-класика. Дитинство і юність героя представлені на широкому соціальному тлі життя Франції 40—60-х рр. XIX ст.

4803020000—123

Ф _____ 219.87.

M206(04)—87

84.4Фр

Литературно-художественное издание

Анатоль Франс

ПЬЕР НОЗЬЕР

Роман

(На українском языке)

Для среднего и старшего школьного возраста

Сокращенный перевод с французского и послесловие
Степана Петровича Пинчука

Рисунки

Георгия Валентиновича Акулова

Киев «Веселка»

Редактор *І. Г. Сидоренко*

Художній редактор *А. О. Дивень*

Технічний редактор *Т. В. Маслова*

Коректори *І. Ю. Павлоцька, С. В. Гордіук*

Інформ. бланк № 3744

Здано на виробництво 03.10.86. Підписано до друку 18.02.87.
Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 11,76. Умовн. фарб.-відб. 11,76. Обл.-вид. арк. 13,37. Тираж 30000 пр. Зам. 426.
Ціна 75 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,

252655, Київ, МСП, Мельникова, 63

Блоцєрківська книжкова фабрика, 256400, Біла Церква,
К. Маркса, 4.

